

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 81-112(575.2)(043.3)

АКАЛЫН Режел

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ
ДЕНЕ МҮЧӨ АТАЛЫШТАРЫНА ЖАСАЛГАН
ТУУНДУ ЖАНА ТАТААЛ СӨЗДӨР**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациялык иш

**Илимий жетекчиси:
филология илимдеринин доктору,
профессор САДЫКОВ Т.**

БИШКЕК – 2023

МАЗМУНУ

Киришүү.....	4
I бап. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштары менен алардан жасалган сөздөрдү изилдөөнүн теориялык негиздери жана тарыхы.....	9
1.1. Дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн кыргыз жана түрк тилдеринде изилдениши.....	9
1.2. Дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн жалпы тил илиминде изилдениши.....	19
1.3. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары жана баскычтары.....	24
1.3.1. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычы.....	38
1.3.2. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычы	40
1.3.3. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 2-баскычы.	42
1.3.4. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 2-баскычы.....	44
1.3.5. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 3-баскычы.....	46
1.3.6. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 3-баскычы.....	47
1.4. I бап боюнча жыйынтык.....	53
II бап. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык базасы, материалдары жана методдору.....	56
2.1. Изилдөөнүн методологиялык базасы жана материалдары методдору.....	56
2.2. Изилдөө методдору.....	115

2.2.1. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын түзүү өзгөчөлүктөрү.....	116
2.2.2. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары жана баскычтары.....	119
2.3. II бап боюнча жыйынтык.....	131
III бап. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү.....	134
3.1. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү.....	134
3.2. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы.....	136
3.3. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы.....	143
3.4. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн лексика-семантикалык жол менен жасалышы.....	151
3.5. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн фонетикалык окшоштук жана айырмачылыгы.....	161
3.6. III бап боюнча жыйынтык.....	175
Корутунду.....	178
Пайдаланылган адабияттар.....	182

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Тектеш тилдерди тектештирме типологиялык өңүттөн изилдөө азыркы тил илиминдеги өзөк маселелерден экени талашсыз. Түркия менен Кыргызстандын ортосундагы ар тараптуу кызматташтык илим жаатында да бир катар мүмкүнчүлүктөрдүн жаралуусуна жана салыштырма пландагы илимий иштердин аткарылышына жол ачууда. Диссертациялык иш кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда иликтөө аркылуу жогоруда белгиленген илимий изилдөөлөрдүн катарын толуктамакчы.

Кыргыз жана түрк тилинин сөздүк курамында дене мүчө аталыштарынын ээлеген орду өзгөчө. Себеби дене мүчө аталыштарына тиешелүү, сөздөр тил жаралган алгачкы көөнө доорлорго барып такалары анык. Адам баласы оболу өзүн, андан соң айлана-чөйрөдөгү көзгө көрүнгөн жана сезип туюлган нерселерди атоо менен аларды таанып билет. Бул жагынан дене мүчө аталыштары да абалтан жаралган сөздөргө жатат. Салыштырууга алынган кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын окшоштуктары – мунун ачык далили. Дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын көөнө катмарын түзгөндүктөн, алар сөз жасоонун маанилүү булагы катары кызмат кылары анык. Мындай сөздөрдү салыштырып изилдөө эки тилдин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого өбөлгө түзөт. Демек, бул жагынан кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда изилдөө түркология үчүн **актуалдуу** маселелерден экени талашсыз.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илимий изилдөө багытына туура келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги **максаты** – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын

уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырып изилдөө аркылуу эки тилдин ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктарды аныктоо.

Бул максатты аткаруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

1) кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхына аналитикалык сереп жасоо;

2) кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөргө байланыштуу түшүнүктөрдү тактап териштирүү;

3) кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөргө тиешелүү факты материалдарды топтоо;

4) кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын курам жактан иликтөө, алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө жараша баскычтарга бөлүштүрүү;

5) салыштырылып жаткан эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар менен айырмачылыктарды аныктоо.

Иштин изилдөө объектиси – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары.

Иштин изилдөө предмети – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр.

Иштин изилдөө материалдары. Иште изилдөө материалдары катары кыргыз жана түрк тили боюнча жарыяланган сөздүктөрдөн, илимий басылмалардан, көркөм-публицистикалык тексттерден топтолгон кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчөгө байланыштуу аталыштардан жасалган сөздөр кызмат кылат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертация кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр салыштырма планда алгач ирет иликтенип жаткандыктан, иштин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, алардын ортосундагы морфологиялык, синтаксистик,

лексика-семантикалык жана фонетикалык жалпылыктар менен катар айырмачылыктар алгач ирет илимий айлампага киргизилди. Ошол эле маалда дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн сөз жасоо баскычтарынын бөлүнүп каралышы да диссертациялык иштин жаңылыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн илимий-методологиялык негиздери. Диссертациялык изилдөөнүн негизин В.В.Виноградов, А.Н.Тихонов, А.Ю.Самохин, Е.Л.Гинзбург, Р.С.Манучарян, Е.А.Земская, А.И.Моисеев, Н.А.Баскаков, К.Тыныстанов, Ж.Шүкүров, Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов, С.Давлетов, Т.Садыков, И.Абдувалиев, Б.Сагынбаева, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Э.В.Севоротян, Т.М.Гарипов, Т.Бангуоглу, М.Ергин, Б.Аталай, О.Демиржан, А.Эржиласун, М.Хенгирмен, Т.Гүленсой өңдүү тилчилердин фундаменталдуу эмгектери, кыргыз жана түрк тили боюнча жарык көргөн сөздүктөр түздү. Тиешелүү факты-материалдар эки тилдеги ар түрдүү көркөм чыгармалардан, публицистикалык адабияттардан, оозеки кептен алынды.

Ишти аткарууда иликтөөгө алынган кыргыз жана түрк тилинин иллюстрациялык материалдарына карата анализ-синтез, салыштыруу, лингвистикалык сыпаттоо, деривациялык талдоо методдору колдонулду.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Иш кыргыз жана түрк тилин салыштырып изилдөөчүлөр, аталган тилдерди үйрөнүүчүлөр жана жогорку окуу жайларында аталган багыттагы атайын курстарга катышуучулар үчүн сунушталмакчы. Жүргүзүлгөн илимий-изилдөөлөрдүн натыйжалары, тыянактары кыргыз жана түрк тилинин лексикалык байлыгына тиешелүү толуктоолорду, тактоолорду алып келүү менен, жогорку окуу жайлары үчүн лексикология жана сөз жасоо боюнча окуу китеп, окуу куралдарын жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө баалуу материал боло алат.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Дене мүчө аталыштары тектеш тилдердин сөздүк курамындагы байыркы катмарды түзүп, баба тилдин дооруна барып такалгандыктан, мындай аталыштар кыргыз жана түрк тилинде да сөз жасоочу негизги булак болуп саналат.

2. Дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары менен баскычтары сөз жасоонун диахрондук жактан калыпташкан, синхрондук жактан сөздүк курамын такай байытып турган жандуу система экенин тастыктайт.

3. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарын билдирүүчү сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалып, жаңы түшүнүктөрдү атоодо арбын колдонулат.

4. Кыргыз жана түрк тилинде мейкиндик жана мезгилдик факторлордон улам дене мүчөлөрүн атоодо бир-бирине такыр окшобогон жаңы лексикалык бирдиктер пайда болгон.

5. Дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөр кыргыз жана түрк тилинин лексикасын тарыхый планда изилдөөдө кызыктуу илимий булак боло алат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Бул диссертация автордун кыргыз жана түрк тили боюнча жыйнаган теориялык жана фактылык материалдарынын негизинде жеке өзү жүргүзгөн талдоолордун, иликтөөлөрдүн натыйжасы болуп эсептелет.

Иштин апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн жоболору, жыйынтыктары, анализдери «Илим, коом, саясат бүгүн жана эртең» (*Ж.Баласагын атындагы КУУ*) аттуу, «Котормо жана анын келечеги» (*«Манас» КТУ*) аттуу, К.Карасаевдин 110 жылдыгына арналган (*К.Карасаев атындагы БМУ*) жыйнактарда жарыяланды, илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар, докладдар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Диссертациялык ишке байланыштуу 15 макала илимий журналдарда жарыяланды.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш көздөлгөн максат-милдеттерге, топтолгон фактылардын мүнөзүнө жана аларды талдап текшерүү багытына карай **киришүү, үч бап, корутунду, колдонулган адабияттардан** турат. Диссертациялык иш 197 беттен турат.

Биринчи бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхына сереп салынып, эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр

маселесине кайсы тилчилер кайрылган, кандай аспектилерде изилдешкен, аталган маселе тууралуу кандай түшүнүктөр жана бирдиктер такталган, бул тууралуу кандай фундаменталдуу эмгектер жарык көргөн деген суроолор иликтенет. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларына жана баскычтарына кеңири талдоо жүргүзүлүп, дене мүчө аталыштары сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө карай үч баскычка бөлүнүп каралат.

Экинчи бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдү изилдөө материалдары жана методдору тууралуу кеңири маалымат берилет.

Үчүнчү бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык, фонетикалык жана тарыхый окшоштуктары жана айырмачылыктары тууралуу сөз болот.

Корутундуда иштин илимий натыйжалары чыгарылат.

І БАП.

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ДЕНЕ МҮЧӨ
АТАЛЫШТАРЫНАН ЖАСАЛГАН СӨЗДӨРДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН
ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ТАРИХЫ**

**1.1. Дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн
кыргыз жана түрк тилдеринде изилдениши**

Тил коомдук турмуштун бардык жактарын тейлеген, сабаттуулукка да, маданиятка да жеткирген, калктын адабий жана маданий байлыктарын жаратууга, аларды укумдан тукумга мурас катары жеткирип, нечен кылымдар бою сакталып келишине кызмат өтөгөн эң маанилүү байланыш-катыш куралы экени белгилүү. Бул жагынан түрк тилдерин изилдөө иши XVIII кылымдын аягы жана XIX кылымдын башында башталып, алардын өз ара тектештиги XIX кылымда эле белгилүү болот. Түркологиянын өзүнчө илим катары калыптанышы В.В.Радловдун эмгектери, орус жана батыш окумуштууларынын изилдөөлөрү менен байланыштуу [Сартбаев, 1987: 85].

Тектеш тилдерди бир-бирине жакындатуучу объект – байыркы уңгулар, окшош грамматикалык формалар жана категориялар. Алардын жалпылыгы тектештик менен түшүндүрүлсө, айырмачылыктары ар тилдин ар доордогу тарыхый өнүгүш шартына байланышат. Мындай өзгөчөлүктөр фонетикадан, морфологиядан, сөздүктөн жана синтаксистик курулуштан байкалат. Тектеш тилдердин туура классификациясы тилдин бардык негизги бөлүмдөрү боюнча өзгөчөлүктөрдү эсепке алып, элдин тарыхына тыгыз байланыш жасалууга тийиш [Юнусалиев, 1971: 35].

Түрк тилдеринде негизги сөздүк кору, грамматикалык түзүлүшү жана тыбыштык курамы жагынан сөзсүз жакындык бар. Мисалы: *сакал* деген сөз түрк тилдеринде кыйла вариантта колдонулса да, якут тилинде гана *бытык* түрүндө келет. Кыргызча, казакча, каракалпакча, кумыкча, ногойчо, татарча –

сакал; өзбекче – *сокол*; түркмөнчө – *сакгал*; алтайча, түркчө – *сакал*; тувача – *сал*; чувашча – *чухал*; башкырча – *һакал*; шорчо – *ээк сагал* [Сартбаев, 1987: 88].

Түрк тилинде *сакал* сөзүнөн 8 сөз жасалган. Мисалы: *sakal-la-*, *sakal-li*, *sakal-sız* сөздөрү 1-баскычта жасалса; *sakal-la-ma*, *sakal-la-mak*, *sakal-la-n-* сөздөрү экинчи баскычта жасалган. Ал эми 3-баскычта болсо *sakal-la-n-ma*, *sakal-la-n-mak* сөздөрү жаралган.

Түркологиялык эмгектерде татаал сөздөр жөнүндө түшүнүктөр ар түрдүү. Алардын көпчүлүгүндө татаал сөз өзүнчө бөлүнгөн эмес. Буга мисал кылып А.Н.Кононовдун «Өзбек тилинин грамматикасы», Н.А.Баскаковдун «Кара калпак тили» деген китеби ж.б.ларды алууга болот. Бул эмгектерде татаал сөздөр синтаксистик жол менен сөз түзүүнүн мисалы катарында баяндалган. Түрк тилдеринде татаал сөз эки жана андан көп сөздөрдүн айкалышканынан келип чыккан сөз экени, мындай сөз жаңы түшүнүктөрдү, көптүктү, жалпылоону, экспрессивдүүлүктү, таамайлыкты көрсөтө турганы жөнүндө жана бул сыяктуу сөздөрдүн тектеш тилдерде эң эле көп учураганы белгилүү [Шукуров, 1955: 6]

Тигил же бул элдин тилин түзгөн сөздүк курам түрдүү мүнөздөгү сөздөрдүн тобун кучагына камтыйт. Алардын бири – дене мүчө аталыштары.

Дүйнөдөгү ар тилде дене мүчө аталыштары бар.

Мисалы, түрк тилинде *baş* соматизминен жасалган сөздөр төмөнкүлөр: *baş*а *baş*, *baş*ағач, *baş* *baş*а, *baş* ағрлік, *baş* ағрısı, *baş*актөр, *baş*актрис, *baş*алтй, *baş*асистан, *baş* ашағй, *baş*бакан, *baş*байи, *baş*буғ, *baş*çавуш, *baş*данışман, *baş*декорцу, *baş*дизгичи, *baş*дүмени, *baş*дүмени *baş*ефенди, *baş*експер, *baş*есер, *baş*ески, *baş*ефйат, *baş*гардиан, *baş*гарсон, *baş*гедикли, *baş*геким, *baş*гемшйре, *baş*hostes, *baş*ıбош, *baş*ıbozuk, *baş*имам, *baş*кафйе, *baş*каһраман, *baş*карактер, *baş*кâtип, *baş*кент, *baş*кесит, *baş*килисе, *baş*киши, *baş*комутан, *baş*конакчы, *baş*консолос, *baş*көше, *baş*кумандан, *baş*лâһана, *baş*мабейинци, *baş*макале, *baş*мисафйр, *baş*муаллим, *baş*мүбашир, *baş*муһаррйр, *baş*муракып, *baş*мүдүр, *baş*мүфеттйш, *baş*мүһендис, *baş*мүреттйп, *baş*мүсеввит, *baş*нокта, *baş*ода, *baş*ойунцу, *baş*өғретмен, *baş*örtү, *baş*papaz, *baş*пармак, *baş*пehlivan, *baş*пiskopos, *baş*раһип, *baş*реjisör,

başrol, başsavcı, başşehir, baştaban, baştabib, başuzman, başülke, başüstü, başüstüne, başvekâlet, başvekil, başvurdurma, başvurdurmak, başvurma, başvurmak, başvuru, başvurulma, başvurulmak, başyapıt, başyardımcı, başyargıcı, başyarma, başyaver, başyazar, başyazı, başyazman, başyemek, başyıldız, başöğretmen, başı kart, baş başa, baş belâsı, başucu, başvurma, başteknisyen, başvurmak, başvuru, Baştankaragiller, baştanımaz, baştanımazlık, baş yastığı, başat karakter, başatlık yasası, başı açık, başı bağlı, başı devletli, başı dimdik, baş dönmesi, baş kaldırı, baş örtüsü, baş sağlığı, baş tacı, baş tanımazlık, baş bezi, baş bıçağı, baş biti, baş çanağı, baş döndürücü ж.б.

Сөздөр демейде көп маанилүү. Мындай маанилер тилдин нечен кылымдык өнүгүү процессине кабылган тарыхый кубулушка жатат. Сөздөрдүн жаңы мааниге ээ болушу элдин коомдук турмушунун өсүп-өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу [Мусаев, 1975: 5-6].

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарын билдирген дене мүчө аталыштары туунду жана татаал сөздөрдү жасоого активдүү катышат. Алардын көп маанилүү болушу, сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнүн күчтүүлүгү олуттуу көңүл бурула турган маселеге жатат. Тектеш эки эл абстрактуу түшүнүктөрдү конкреттештирүү үчүн дене мүчө аталыштарынан жаңы туунду жана татаал сөздөрдү дайыма жаратып келишкен.

Ошол эле маалда татаал сөздөр бир сөз катары кабылданат: «Компоненты сложного слова всегда осмысляются как лексические единицы – как слова, реализующие свое лексическое значение лишь частично, а сложное слово в целом воспринимается как лексическая единица, компоненты которой не охарактеризованы с точки зрения их синтаксических отношений...» [Юлдашев, 1965: 9-б.].

Түрк тилдеринде демейде сөз өтмө мааниде колдонулат. Алсак, бир маданияттын өкүлдөрү соматизмдердин айрым өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтсө, экинчи бир маданияттын өкүлдөрү башка касиеттерин бөлүп көрсөтөт. Жомоктордо, мифтерде, макал-лакаптарда, адабияттарда дененин ар кайсы бөлүктөрүн атаган атоолор бул маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде

бекемделген түшүнүктөрү тууралуу жандуу элес жаратуу үчүн колдонулат.

Сөздөр өтмө мааниде канчалык көп колдонулса, ал тилдин ошончолук байлыгы мол экени анык. Сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушу жалаң гана азыркы мезгилдеги көркөм адабияттан орун албастан, «Манас» эпосу сыяктуу фольклордук чыгармалардан да кеңири орун алат. Жазуучулар, акындар керегине жараша сөздөрдү түз мааниде колдонбостон, өтмө мааниде да колдонушат.

Ошентип, сөздөр бейтарап мааниден тышкары экспрессивдүү мааниде да колдонулат [Сартбаев, 1987: 218].

Кыргыз жана түрк тилинде бул эки элдин улуттук маданияты, руханий байлыгы, каада-салты, үрп-адаты, дүйнөгө көз карашы, материалдык, моралдык баалуулуктары, эмпирикалык тажрыйбасы, тарыхы, социалдык түзүлүшү, жашоо таризи, байырлаган жердин жаратылышы, климаты, рельефи, жан-жаныбар, канаттуу, өсүмдүктөрдүн түрлөрү, чөйрөсү, тирүүлүгү, акыл-парасаты, аң-сезими, турмушу сымал абстрактуу жана конкреттүү дүйнө бөлүктөрүн түзгөн элементтердин аталыштары кеңири чагылдырылат. Бул элементтердин маани-маңызын камтыган, аталган коомго гана тиешелүү, ой-пикирлердин, түшүнүктөрдүн казынасы бар.

Бул калыптанып калган ойлор улуттун менталитети атадан балага элдин тили аркылуу өтөт. Демек, улуттун тили коммуникативдик каражат катары гана колдонулбастан, ал улуттун маданий жана менталдык өзгөчөлүгүн алып жүрүүчү түзүм катары да кызмат кылат [Сартбаев, 1987: 9].

Өтмө мааниде колдонулган дене мүчө аталыштары кыргыз жана түрк элинин руханий дүйнөсүн чагылдырат. Мындай сөздөр адамды, адамдын адеп-ахлагын, эркин, эмоционалдык абалын, интеллектуалдык даражасын, кулк-мүнөзүн жандуу сүрөттөөгө, образын элестетүүгө өбөлгө болору бышык. Ошол эле маалда кыргыз жана түрк элинин тилиндеги мындай бирдиктердин колдонуу өзгөчөлүктөрүндөгү айырмачылыктар тектеш эки элдин маданияттарынын өнүгүш жолундагы айырмачылыктар менен түшүндүрүлөт.

Тил жана тилдик каражаттар улуттук ойломду гана чагылдырбастан, улут

басып өткөн жолду, тарыхын, географиясын, тажрыйбасын, каада-салтын түздөн түз чагылдырат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү изилдөөдөн мурда алардын тил илиминде, кыргыз жана түрк тилдеринде изилдениш деңгээлин аныктап алган оң.

Дене мүчө аталыштары тил тарыхынын алгачкы доорлоруна туура келет. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын көпчүлүгүнүн фонетикалык структурасы, семантикасы жана сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнүн окшош болушу мындай сөздөрдүн байыркы доордо эле жаралгандыгынан кабар берет.

Адам баласы дене мүчө аталыштарын билдирген соматикалык лексиканы өзүнүн ички сезимин, ойлогон оюн вербалдаштыруу үчүн колдонуп, алар аркылуу маданий баалуулуктарын, улуттук идентификациясын чагылдырат. Бул каражаттар улуттун эс тутумундагы дүйнө элесин гана чагылдырып тим болбостон, маданиятын да белгилөө үчүн эң маанилүү. Бул болсо улут катары калыптануу тарыхый жолунда адам баласынын турмуштук тажрыйбасын, ааламды, дүйнөнү өздөштүрүү жолун тилинде чагылдыруудан улам дене мүчө аталыштары маданиятты да алып жүрүүчү бирдик катары кызмат кылып калган.

Дене мүчө аталыштарынын мындай касиети универсалдуу болуп эсептелет. Аларды ретроспективдүү өңүттө карасак, байыртадан бери тектеш элдердин бул түшүнүккө өзгөчө маани бергенине күбө болобуз.

Кыргыз жана түрк тилдеринде дене мүчө аталыштары жыш колдонулары талашсыз. Мындай көрүнүш тектеш элдердин улуттук маданиятын гана көрсөтпөстөн, адамдын айтайын деген оюн образдуу, жандуу кылып көрсөтүүгө өбөлгө түзөт. Бул күнүмдүк турмушта адамдын жашоосу үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон органдар оң коннотация жаратышса, айрымдары коомдогу тажрыйбадан улам терс коннотация жаратуучу катары коомдук аң-сезимде калыптанат.

Дене мүчө аталыштары жөн гана кайсы бир органды атап тим болбостон,

алардын жардамы менен уюшулган тилдик каражаттар адамдын эмоциясын, макулдугун же каршылыгын, физикалык, психикалык абалын да чагылдырат. Мисалы: *баш чайкады, баш ийди, башы маң болду, маң баш, куу баш, как баш, карт баш ж.б.*

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын айрымдары (*аорта, клапан, жүрөк камерасы, вена, кан группасы ж.б.*) анатомиялык-медициналык термин катары гана атоо кызматын аткарат.

Айрым соматизмдердин (*баш, бут, кол, ооз, бел, тил ж.б.*) лексика-семантикалык түзүлүшү өтө бай болгондуктан, алардын сөз жасоо потенциалы өтө жогору.

Этнос ар кандай психикалык операциялардын жардамы менен объектилерге, процесстерге, курчап турган чындыктын кубулуштарына ат берип, тилде белгиленген реалдуулуктун эң маанилүү белгилерин жана касиеттерин бөлүп сактайт.

Алсак, К.Жидебаев 1977-жылы коргогон «Анатомические названия в казахском языке» аттуу диссертациялык ишинде казак тилиндеги адамдын дене мүчө аталыштарын башка түрк тилдери менен салыштыруу аркылуу тарыхый-этимологиялык жана лексика-семантикалык талдоодон өткөргөн [Жидебаев, 1977: 25].

Ал эми Э.С.Ташауов «Кодекс Куманикус» тилиндеги соматикалык атоолор жана алардын лексика-семантикалык топтору» деген изилдөөсүндө соматизмдерди лексикалык маанисине карай 40 топко бөлүп, алардын бир тобу көптөгөн түрк тилдеринин тарыхый лексикасында кеңири учурай турган дене мүчөлөрүнө катыштуу сөздөр түзө турганын айтат [Ташауов, 1995: 161].

Соматикалык лексиканы изилдөө З.С.Рябчикова тарабынан «Ханты тилинин соматикалык лексикасы» монографиясында жүргүзүлгөн. З.С.Рябчикова ар кандай тилдин лексика-семантикалык тутумунда өзгөчө орунду ээлеген соматикалык лексиканын колдонулуш жыштыгы жогору экенин жазган. Аталган монографияда сомонимдердин лексикалык маанилеринин тутуму, алардын башка тематикалык сөздөр тобунда колдонулушу сүрөттөлүп,

сөздөрүнүн полисемиясын жана алардын өтмө маанисин аныктоо боюнча атайын изилдөө булактары дагы деле жокко эсе дейт. Сомонимдер ар кандай туруктуу сөз айкаштарынын, изилденбеген, сүрөттөлбөгөн, атүгүл кандайдыр бир аздыр-көптүр өкүлчүлүктүү көлөмдө чогултулбаган фразеологиялык бирдиктердин бир бөлүгү болушу мүмкүн экенин айтат [Рябчикова, 2008: 6].

Сөз жасоонун улуттук-маданий өзгөчөлүгү элдин салттуу дүйнө таанымынын туунду сөз маанисинде чагылдырылышы менен шартталат.

Маселен, *баш, көз, кол, бут, жүрөк, боор, өпкө* сыяктуу дене мүчө аталыштары көп сандагы туунду сөздөрдүн жасалышына негиз болот. Алар кыргыз жана түрк тилдеринде узак тарыхый жолду басып өтүп, лексикалык кордун өнүгүшүнө гана салым кошпостон, тилдин сөз жасоо жана морфологиялык жүйөөлөрүнүн өнүгүшүнө да кызмат кылат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү иликтөөгө алганда фонологиялык факторлорго көңүл буруу абзел. Бул тилдерде туунду жана татаал сөздөр акыркы басымга ээ. Басымдын жылышы мааниге байланыштуу. Сөздүн уңгусу куранды мүчө аркылуу жаңы сөз жаратканда басым улам акыркы муунга түшөт.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарында жалпылыктардын орун алышы табигый эле көрүнүш.

Биринчиден, салыштырылып жаткан тилдер түбү бир баба тилден тараган; экинчиден, дене мүчө аталыштары, алардын жаңы сөздөрдү жасоого негиз болуу өзгөчөлүктөрү бул тилдерде бирдей, анткени анын бир себеби эки тил тең мүчөлөмө типологиядагы түрк тилдерине жатат.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал сөздөр эки же андан ашык сөздүн биригишинен пайда болуп, бир түшүнүктү берет. Алардын бардык компоненти биригип, жалпысынан кандайдыр бир затты, кыймыл-аракетти ж.б. туюнтуп, сүйлөм ичинде синтаксистик бир милдетти аткарат. Дал ушул өзгөчөлүктөрү менен сөз айкаштарынан айырмаланат.

Татаал сөздүн ар бир компоненти бир-биринен бөлүнүп, өз-өзүнчө тыным

менен эмес, жалпысынан бир логикалык басым аркылуу айтылат. Ал компоненттердин орду да мүнөздүү түрдө туруктуу болот.

Эгерде алардын ордун которуштурса, же сүйлөм, же эркин сөз айкашы, болбосо маани жактан өз ара байланышпаган сөздөр келип чыгат: *ак куу (татаал сөз) – куу ак (сүйлөм), көз айнек (татаал сөз) – айнек көз (сөз айкашы), таш бака (татаал сөз) – бака таш (өз ара маани жактан байланышпаган сөздөр)* [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 28].

Татаал сөздөр бул же тигил нерсенин нагыз аталышын билдиргендиги, алгачкы компонентин форма жактан өзгөрбөгөндүгү аркылуу фразеологизмдерден айырмаланат [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 28].

Фразеологизмдердин кыйла бөлүгү адам денесинин бөлүктөрүнүн аттарынан жасалат да, эреже катары, бул же тигил нерсенин, кыймыл-аракеттин ж.б. нагыз аталышын билгизбей, аларды элестүү-образдуу, экспрессивдүү туюндуруу үчүн колдонулат.

Демек, фразеологизмдердин маанисинде экспрессивдүүлүк басымдуулук кылат. Мына ушундан улам фразеологизмдердин маанисин бир сөз менен төкпөй-чачпай, дал өзүндөй түшүндүрө коюу дээрлик мүмкүн эмес. Мисалы: *алчы-таасын мүлжүгөн* деген фразеологизмди *куу, митаам* деген сөздөр аркылуу түшүндүрүп коюу жеткиликтүү эмес, анткени фразеологизм аркылуу берилген маани сөз аркылуу берилген маанини күчөтүп билгизет. Ошондуктан ал фразеологизмдин маанисин *абдан, аябай, өтө, эң эле* деген сыяктуу күчөтүү маанисиндеги сөздөрдү колдонуу аркылуу туюндурууга болот [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 29].

Айрым кыйынчылыктар татаал сөздөрдүн жана фразеологиялык бирдиктердин дифференцияланышынан келип чыгат. Татаал сөз сыяктуу эле фразеологиялык бирдик тилде өзүнчө лексема катары иштейт жана бир нече компоненттерден турат. Фразеологиялык бирдиктер да, татаал сөздөр да сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Бирок, белгилүү бир окшоштукка карабастан, татаал сөздөр менен фразеологиялык бирдиктердин ортосунда айрым айырмачылыктар бар.

Ошентип, экиден кем эмес негизден же алардын айрым бөлүктөрүнөн түзүлүп, кандайдыр бир нерсенин (*кыймыл-аракеттин ж.б.*) аталышын билгизген, компоненттери семантикалык, грамматикалык жактан бир бүтүндүктү түзгөн сөздөр татаал сөздөр деп аталат [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 29].

Татаал сөздөрдүн өз ара бөтөнчөлүктөрү. Татаал сөздөр – жөнөкөй сөздөргө караганда көп кырдуу бирдик. Алардын тутумундагы компоненттердин бир бүтүндүктү түзүшүндөгү үлгүлөрдүн баары эле бирдей эмес. Анын үстүнө ар бир компоненттин маанилери, морфологиялык табияты, фонетикалык жактан карым-катышы да ар түрдүүчө.

Бул өндүү бөтөнчөлүктөр татаал сөздөрдү өз ичинен жалпылаштырып, төмөнкүдөй топторго бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет: 1) кош сөздөр, 2) кошмок сөздөр, 3) кыскартылган сөздөр [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 29].

Кыргыз жана түрк тилинде дене мүчө аталыштарынан куралган кошмок сөздөрдүн ар бир бөлүгү бириктирилип же бириктирилбей, айрым-айрым жазылат: *ат кулак, козу карын, жол башчы, дене тарбия, ден соолук ж.б.* Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр ар башкача жазылып, аларды жазуу ыкмасы убакыттын өтүшү менен өзгөрүшү мүмкүн. Бул сөздөрдөн жасалган сөздөр мамлекет тарабынан кабыл алынган нормаларга баш ийүү менен жазуу эрежеси өзгөрүшү мүмкүн. Ф.А.Ганиев татаал сөздөрдүн жазылышы тууралуу мындай дейт: «В тюркологии существует большой разницей и субъективизм в правописании сложных слов. Нет единых критериев и зачастую научно обоснованной орфографии сложных слов. Одни и те же типы сложных слов в разных тюркских языках пишутся по-разному. В настоящее время настало пора положить конец этому разнобою...» [Ганиев, 1982, 129-б.].

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан куралып, компоненттери лексикалык маанисин жоготпогон, тилде өз алдынча колдонулган *Кичи-Кум-Бел, Ала-Бел сыяктуу* татаал географиялык аттар арасына дефис белгиси коюлуп, айрым-айрым жазылат.

Түрк тилинде дене мүчө аталыштарынан жасалган карама-каршы маанилүү кош сөздөр кыргыз тилинен айырмаланып ортосуна дефис коюлбай жазылат. Мисалы: *baştan başa* (баштан аяк), *yüz yüze* (бемме-бем), *kulaktan kulağa* (ооздон оозго), *yüz göz olmak* (могомноо) ж.б.

Туунду жана татаал сөздөрдү иликтөөдө сөздүктөр эбегейсиз зор роль ойнойт. Аларды иликтөө тигил же бул деңгээлде сөз жасоо уяларын толугу менен элестетүүгө жана алардын бир-бири менен болгон мамилесинин системдүүлүгүн аныктаса болот.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштары бул элдин аң сезиминдеги эң зарыл жана маанилүү түшүнүктөр. Дал ушул себептен улам бул элдин тилинде дене мүчө аталыштары тил каражаттарынын көлөмдүү бөлүгүн ээлейт. Ар бир тилде түшүнүктөрдү атоодо сөз пайдаланылып, тилдеги эң негизги бирдик катары мүнөздөлөт. Белгилүү болгондой, тилде айрым сөздөр эскирип, колдонуудан чыгып калса, айрым сөздөр, тескерисинче, жаңыдан жасалып же башка тилден кирген сөздөр аркылуу тилдин лексикасын байытып толуктап турат. Тилдин лексикасын тынымсыз толуктоо процесси жана ар бир тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн чагылткан сөз жасоо процесси аркылуу ишке ашса, андан соң сырттан кирген сөздөр аркылуу ишке ашат. Тилдин сөздүк курамы тынымсыз өзгөрүп турат, анын ичинде түрк тилдери да дайыма жаңы сөздөр, атоолор жана сөз айкаштары менен толукталып турары табигый көрүнүш. Тилде пайдаланылган ар бир жаңы сөз же атоолор жаңы мааниге, жаңы семантикага ээ болот.

Жалпы тил илиминде дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр маселесине арналган эмгектер дээрлик арбын. Маселен, В.В.Виноградов өзүнүн «Русский язык» деп аталган фундаменталдуу китебин Годфрид Германдын төмөнкүдөй сөзү менен баштайт: «Два дела особенно трудны – это писать словарь и грамматику [Виноградов 1986: 640]».

Чынында да, мыкты жазылган сөздүк көпчүлүккө түшүнүктүү болуп, коомго чоң пайда алып келет. Ал эми андагы берилген сөздөрдүн сапатын баалоо критерийлери алардын изилдениш деңгээлинен көрүнөт. Тил илиминде

сөздүктөр көп, бирок бардык эле лексикографиялык эмгек көп кырдуулугу менен айырмалана бербейт.

Кыргыз лексикографиясында сөздүк түзүү иши көптөгөн илимпоздор тарабынан колго алынган. Буга мисал кылып В.В.Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий»; К.К.Юдахиндин «Киргизско-русский словарь»; К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Ж.Шүкүровдордун «Орусча-кыргызча сөздүгүн»; Ш.Жапаров, К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүн»; Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүн»; Х.Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн»; К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүн» алууга болот.

1.2. Дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн жалпы тил илиминде изилдениши

XX кылымдын 70-90-жылдары сөз жасоо уясы ар тараптан изилденип, түрдүү багыттагы илимий божомолдор айтылып, бир топ изилдөөлөр жарык көргөн. Алсак, сөз жасоо уясы жана этимологиялык уя түшүнүгү такталган [Виноградов 1966: 3-26]. Уянын деңгээли жана аспектилери, сөз жасоо уясы [Тихонов 1987], лексикалык уя [Гинзбург 1979; Янценецкая 1979; 1982; Ким 1987], грамматикалык уя [Гинзбург 1979; Соболева 1970; 1980] тууралуу эмгектер жарык көргөн. Сөз жасоо уясын изилдөөдө сөз жасоо уясынын типологиясын түзүү [Моисеев 1987; Шеляховская 1987], уянын түзүлүшү жана сөз жасоо парадигмасы [Земская 1978; 1982; Мурясов 1980] жана сөз жасоо тизмеги [Тихонов 1982; Ермакова 1982; Улукханов 1977; 1991] сыяктуу түшүнүктөр да такталган. Мындан сырткары, ар бир сөздүн түркүмү жана семантикалык тобу өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ экенин түшүнгөндөн кийин ар башка сөз түркүмдөрүндөгү жана лексика-семантикалык топтогу сөздөрдүн сөз жасоо уясын изилдөө колго алына баштаган. Атап айтканда, зат атоочтор [Плужникова 1989; Собиров 1991; Яковенко 2005; Согатова 2007], сын атоочтор [Гинзбург 1984; 1986; Фургель 1988; Гильманова 1987], этиштер

боюнча [Лукашанец 1981; Чиканцева 1984; Яковенко 1987; Ходунова 2010], сөз жасоо парадигмасы [Клобукова 1978; Юсупова 1980; Морозова 1980; Яррулина 1980; Пугачёв 1987; Сысоева 1987; Давыдова 1989; Зверев, Гураль 1991; Горьков 1991 ж.б.] жана сөз жасоо чынжырчасы [С.Тихонов 1984; Таджикибаев 1987; Хамраев 1987 ж.б.] боюнча изилдөөлөр аткарылган.

Ошону менен катар, сөз жасоо уяларын изилдөөдөгү теориялык аппараттар тилдин башка бөлүмдөрүн изилдөөдө да кеңири пайдаланылып келет. Алсак, омонимдер [Гинзбург 1979; Соболева 1980], синонимдер [Гинзбург 1988; Соболева 1988; Баско, Зимин 1991; Морозова 1997], антонимдер [Пардаев 1988; Тихонов, Пардаев 1989; Емельянова 1991] боюнча изилдөөлөр арбын. Мындан сырткары, стилистика [Виноградова 1987], тилдин поэтикасы [Новиков 1991] дагы сөз жасоонун алкагында изилденген. Ошондой эле сөз жасоо уялары боюнча жаңы типтеги сөздүктөр [Ушакова 1996; Карниловська 2002; Петров 2003] түзүлгөн.

Сөз жасоо уяларын изилдөөдө азыркы мезгилде лингвомаданий аспект жана сөз жасоонун комплекстүү бирдиктери [Воробьев, Тарнавская 1991], когнитивдик багыттагы изилдөөгө алынып, атайын эмгектер жарык көрүүдө [Кильдибекова, Миниярова 1997; Крючкова 2003].

Жалпы тил илиминде сөз жасоо уяларына байланыштуу бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлсө да, алардын структура-семантикалык жактан башы ачыла элек, атайын изилдөөгө алына турган актуалдуу проблемалар арбын. Бул тууралуу А.Н.Тихонов 2001-жылы чыккан өзүнүн макаласында да белгилеп кеткен [Тихонов 1974: 118-120.].

Сөз жасоодо сөз жасоо тиби, сөз жасоо категориясы, сөз жасоо парадигмасы, сөз жасоо тизмеги сыяктуу бирдиктердин ичинен сөз жасоо уясы өзгөчө орунда турат. А.Н.Тихоновдун изилдөөсү боюнча, орус тилинде орто эсеп менен ар бир уя түзө турган унгу сөзгө ондон ашык туунду сөз туура келет экен. Демек, учурда орус тилинин сөз жасоо маселесин сөз жасоо уясы жок элестетүү мүмкүн эмес. Орус тил илиминде сөз жасоо уясы маселесинде А.Н.Тихоновдун эмгектерин өзгөчө белгилеп кетүү керек. Автор бул

эмгектеринде сөздөрдү уялаштыруу теориясына негиз салды деп айтууга болот. А.Н.Тихонов мында уңгу сөз, сөздөрдү уяларга бөлүштүрүү, сөз жасоо уяларынын курамы, туунду сөздөрдүн сөз жасоо уясында жайгаштыруу тартиби, уядагы сөздөрдүн өз ара маанилик байланыштары, сөз жасоо уяларындагы туунду сөздөрдүн ортосундагы синонимиялык байланыштарды жөнгө салууда аткарган кызматы, туунду сөздөрдүн антонимдик, омонимдик катыштары, сөз жасоо уяларынын лексиканы толуктоодогу ролу сыяктуу өзөктүү проблемалардын башын ачып, сөз жасоо уясынын түзүлүшүндөгү негизги баскычтарын чечмелеп көрсөткөн. Азыркы орус тилиндеги сөз жасоо маселесин уялар аркылуу сыпаттоонун алгачкы тажрыйбасы А.Н.Тихоновдун эмгектеринде иштелип чыккан [Тихонов 1978; 1985].

Е.А.Земская да өзүнүн илимий эмгектеринде сөз жасоо маселелерине атайын кайрылып, орус тилинин фактысында сөз жасоо жубу, сөз жасоо тиби, сөз жасоо категориясы, сөз жасоо тизмеги жана сөз жасоо уясы сыяктуу бирдиктерди изилдеген.

Л.К.Жаналинанын да өз изилдөөлөрүндө сөз жасоо маселелерине кеңири токтолгон. Л.К.Жаналина сөз жасоонун синхрондук жана диахрондук аспектилерине, байланыштуу маселелерди, өнүмдүүлүк даражасына, мотивацияга, сөз жасоо катыштарына, сөз жасоо семантикасына байланыштуу маселелерди, номинация кубулушунун өңүтүнөн изилдөөгө алган [Жаналина, 1994].

А.Ю.Самохиндин илимий ишинде медицина терминологиясындагы сөз жасоо уялары сөз жасоо тизмектери менен сөз жасоо тарамдарынын жыйынтыгы катары изилденет. Автор бул маселе тууралуу мындай дейт: «В последнее десятилетие активизировалось изучение словообразовательной системы русского языка как совокупности словообразовательных гнезд. СГ является наиболее сложной и многочисленной единицей словообразования. Они состоят из словообразовательных цепей и словообразовательных парадигм. В своей совокупности СЦ и СП являются тем строительным материалом гнезда, который позволяет вскрыть его сложную иерархическую

организацию [Самохин, 1990: 299]».

Бул эмгекте сөз жасоо тизмектеринин эң көп кездешкен моделдери көрсөтүлүп, терминоэлементтердин формалдык-семантикалык сыпаттамасы берилет.

Азыркы орус тилиндеги уңгу зат атоочтордон жасалган сөз жасоо уяларынын түзүлүшүн изилдөөгө Р.А.Кадырбаеванын эмгеги арналган. Мында да сөз жасоо уяларын парадигматикалык жана синтагматикалык багытта каралат: уялардагы сөз жасоо тарамдарынын курулушу сыпатталып, сөз жасоо тизмеги синтагматикалык деңгээлдин комплекстүү бирдиги катары каралат [Кадырбаева, 1985: 154].

Орус тилиндеги зат атоочтук негизден жасалган уялардын сөз жасоо тарамдарын изилдөөгө арналган дагы бир эмгек С.Собировдун диссертациясы [Собиров, 1990]. Изилдөөнүн негизги максаты – сөз жасоо уяларынын парадигматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүн ачып берүү. Уялардын түпкү сөздөрү бир-бири менен лексика-семантикалык биригүүсүнө байланыштуу, материал уялардын гана эмес, алардын түзүлүш компоненттери – сөз жасоо тарамдардын да окшош түзүлүшүн көрсөтөт. Бир топтогу сөз жасоо уяларынын парадигматикалык түзүлүшүнүн изилдениши ар кайсы тилдеги сөз жасоо тарамдары менен сөз жасоо уяларынын типологиясын түзүүдөгү негизги каражат экенин белгилеген.

Ал эми И.А.Пугачёвдун изилдөөсүндө орус тилиндеги сөз жасоо тарамынын түзүлүшү иликтенип, сөз жасоо тарамына тиешелүү өзөктүү маселелерди салыштырып, бир топко кирген сөздөрдүн сөз жасоо уясын аныктоодо өтө маанилүү экенин айтат [Пугачев, 1987].

Сөз жасоо мааниси, сөз жасоо формалары, туунду сөздүн семантикасына катыштуу маселелердин изилденишин Р.С.Манучарян, Е.С.Кубрякова, С.А.Турбекованын эмгектеринен табууга болот [Манучарян 1981; Кубрякова 1981; Турбекова 1998]. С.А.Турбекова бул маселелерге байланыштуу минтип айтат: «Эмоционально-оценочное содержание корневых морфем свойственно словам-эмотивам... Эмоционально-оценочное значение как компонент

коннотации выражается словообразовательными в составе производных слов в русском языке и формообразующими аффиксами в казахском языке, пополнение состава производных слов осуществляют в основном нейтральные слова. Эмоционально-оценочные слова составляют третью часть класса имен лица» [Турбекова, 1998: 172].

Ал эми уяны семантикалык жактан талдоо үчүн уяны же болбосо уялар тобун изилдөө кажет. Ушул багытта сөз жасоо уяларын изилдеген А.М.Зализняк, Е.В.Лукашевич, С.Г.Бабич, А.Я.Василевич, Н.Я.Тышкивская сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектерин атап өтүүгө болот. Булардын ичинен А.М.Зализняк өзүнүн изилдөөсүндө орус тилиндеги *бить* сөзүнүн сөз жасоо уясына структура-семантикалык жактан комплекстүү анализ жасайт [Зализняк, 1981].

Е.В.Лукашевич орус тилиндеги көп маанилүү зат атоочтун сөз жасоо уяларынын лексика-семантикалык түзүлүшүн изилдесе [Лукашевич, 1990], С.Г.Бабичтин кандидаттык диссертациясында аба-ырайыны билдирген зат атоочтордун сөз жасоо уяларындагы семантика-деривациялык байланыштар каралып, туунду сөздүн семантикалык түзүлүшү сыпатталып, сөз жасоо процесстеринин семантикалык натыйжаларынын типтери аныкталат [Бабич, 1988].

А.Я.Васильевич Украина тилиндеги ойломго байланыштуу уңгулардын сөз жасоо уяларынын түзүлүшүн изилдеп, андагы туунду сөздөрдүн семантика-деривациялык түзүлүшүн аныктап, сөз жасоо типтерин ачып көрсөтөт [Василевич, 1984].

П.А.Соболеванын эмгектеринде сөздүн сөз жасоо түзүлүшү менен морфологиялык түзүлүшүнүн бир-бири менен болгон катышы, сөз жасоо бирдиктеринин иерархиясы, сөздөрдү уялаштыруу маселелери, негиз менен туунду сөздөрдүн омонимия жана полисемия маселелери ж.б. ушул сыяктуу сөз жасоо теориясынын эң маанилүү маселелери каралат [Василевич, 1984].

Е.Л.Гинзбург өз эмгегинде сөз жасоо уясына аныктама берип, сөз жасоо уясынын ар бир мүчөсү деривациялык түзүлүшкө ээ болот деп белгилейт

[Гинзбург, 1967; 1979].

Тил илиминде уялардын типологиясын жасоо жана ар бир тилдеги сөз жасоо уяларын салыштырма-типологиялык планда изилдөө да колго алынууда. Т.И.Плужникова изилдөөсүндө жыл мезгилине байланыштуу туундулардын семантикасы менен сөз жасоо уяларынын типологиясы териштирилсе [Плужникова, 1989], Б.Д.Хамраевдин эмгегинде иштин субъекти аталыштарынын сөз жасоо тизмектеринин типологиясы иликтенген [Хамраев, 1987].

Ошентип, сөз жасоо уясына байланыштуу маселелердин теориялык негиздери жалпы жана орус тил илиминде дээрлик кенен жана терең изилденгени анык. Ошондуктан мында топтолгон теориялык жоболор менен изилдөө ыкмалары түркологиядагы сөз жасоонун өзүнчө лингвистикалык тармак катары калыптанышына зор өбөлгө болору шексиз.

1.3. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары жана баскычтары.

Ар тилдин сөздүк курамы тынымсыз өзгөрүп өнүгүп турары, анын ичинде түрк тилдери да дайыма жаңы сөздөр, атоолор жана сөз айкаштары менен толукталып турары анык. Тилде пайдаланылган ар бир жаңы сөз же атоолор жаңы мааниге ээ болот. Кыргыз тил илиминде сөз жасоо жаатында окумуштуулар кыйла мезгилдерден бери изилдөө иштерин жүргүзүп келишкен. Бирок акыркы он жылдан бери сөз жасоо маселеси тил илиминин бир тармагы катары калыптана баштады [Орузбаева, 2000; АКТ 2015; АКАТ 2009].

Сөз жасоо – түркология илиминин тарыхында соңку мезгилде теориялык планда изилдене баштаган өзүнчө тармак. Ал лексика жана грамматика менен тыгыз байланышкан тилдин өзүнчө бөлүмү. Бирок азыркы күндө тил илиминде сөз жасоо лексика же грамматиканын бир бөлүгү эмес, тилдин жеке бир бөлүгү экенинде эч кимдин шеги жок. Ага кыргыз тил илиминде жарык көргөн бир топ илимий эмгектер күбө. Кыргыз тилинде ушул күнгө чейин ага катышы бар жарык көргөн бир канча эмгектердин ичинен «сөз жасоо уясынын» термин

иретинде колдонулушун бир катар окуу китептеринен кездештиребиз. Алар: И.Абдувалиев, Т.Садыковдун «Азыркы кыргыз тили. Морфология» деген ат менен 1997-жылы жарык көргөн жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китебинде, 2009-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тили» деген Улуттук илимдер академиясы тарабынан даярдалган фундаменталдуу эмгекте, 2010-жылы жарыкка чыккан Т.Садыков, Б.Сагынбаева тарабынан даярдалган «Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери» деген жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу курал катары жарык көргөн эмгекте сөз жасоо тил илиминин өзүнчө салаасы катары мүнөздөлүп, ага тиешелүү маселелер жалпы караштырылып, «сөз жасоо уясы» түшүнүгү сөз жасоонун бир бирдиги катары берилет [Садыков, Сагынбаева, 2010].

Ал эми түрк тилинде башка түрк тилдеринен айырмаланып, сөз жасоо маселесине кызыгуу, аны ар тараптан изилдөө 1930-жылдардан баштап эле колго алына баштаган. Айрым окумуштуулардын пикири боюнча, азыркы түрк тил илими сөз жасоо маселесине байланыштуу илимий эмгектерден башталат. Бул эмгектерге төмөндө кеңири токтолмокчубуз.

Кыргыз жана түрк тилиндеги сөз жасоо маселесинин изилдениш тарыхына кайрылуудан мурда алды менен сөз жасоо маселесинин түркологияда изилденишине токтололу.

Туунду сөздөрдүн морфологиялык жол аркылуу жасалышы тууралуу кыскача маалыматты бүткүл түрк элинин грамматикасынын атасы саналган Махмуд Кашгариден, кийнчерээк, XIX кылымдын башындагы түркология боюнча эмгектерден кезиктиребиз.

Б.Ө.Орузбаева өзүнүн сөз жасоо проблемасы боюнча жүргүзгөн изилдөөсүндө «Проблема аналитического способа словообразования во всех своих деталях до конца еще не решена. Более того, по некоторым вопросам ее встречается порою весьма противоречивые суждения и утверждения. В отдельных же тюркских языках, в частности киргизском эта проблема является одной из наименее разработанных» [Орузбаева, 1964, 18-19.].

А.Казем-Бектин «Грамматика» атуу эмгегинде зат атоочтор негизги жана туунду деп бөлүнүп, зат атоочтор менен этиштердин жасалышы көрсөтүлүп, аналитикалык жол аркылуу жасалары да берилет [Казем-Бек 1846].

Андан ары атактуу түркологдор Н.К.Дмитриев А.Я.Самойлович, В.А.Гордлевский, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков, А.К.Боровков, М.В.Насилов, В.В.Решетов, И.А.Батманов ж.б. окумуштуулар иштеп чыккан теориялык грамматикалар жарык көргөн [Дмитриев, 1948; Баскаков, 1952; Кононов, 1956]. Сөз жасоо маселесине арналган проблемаларга байланыштуу теориялык ойлор Н.К.Дмитриевдин «Грамматика башкирского языка», Н.А.Баскаковдун «Каракалпакский язык», А.Н.Кононовдун «Грамматика современного турецкого литературного языка» ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде көрсөтүлөт.

Э.В.Севоротяндын «Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке» жана «Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке» деген эмгектери азербайжан тилиндеги этиш жана атооч сөздөрдү жасоочу аффикстерди изилдөөгө арналган. Бирок автор түрк тилдеринде сөз жасоо мүчөлөр аркылуу гана жасалбастан, башка жолдор да колдонула турганын айткан [Севоротян, 1962; 1966].

Ал эми А.Г.Гулямовдун «Проблемы исторического словообразования узбекского языка» деп аталган илимий эмгегинде сөз жасоонун негизги жолдору болгон морфологиялык синтаксистик жолдор изилдөөгө арналган. Киришүү бөлүмүндө сөз жасоонун жалпы маселелери, өзбек тилиндеги сөз жасоонун морфологиялык, синтаксистик, лексикалык, семантикалык, фонетикалык жолдору берилип, алардын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Эмгектин биринчи бөлүмүндө атооч сөздөр менен этиштерди жасай турган аффикстер, экинчи бөлүмүндө татаал сөздөр менен бирге кош сөздөрдүн жасалышы изилденет [Гулямов, 1955].

Г.Садвакасовтун «Словообразование имён существительных в современном уйгурском языке» деген темада жазылган диссертациялык эмгегинде зат атоочтордун морфологиялык жана синтаксистик жол аркылуу

жасалышы изилдөөгө алынган [Садвакасов, 1956].

А.А.Юлдашевдин «Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке» деген эмгеги этиштердин сөз жасоо маселесине арналган. Аталган эмгекте этиштердин синтетикалык жана аналитикалык жолдору, башка сөздөр этиш сөздөрдүн өзүнөн жасалышы изилдөөгө алынган жана изилдөөнүн объектиси болгон башкырт тилиндеги этиштик сөз жасоо боюнча бир катар мисалдар менен көрсөтүлүп маанилүү корутундулар жасалган [Юлдашев, 1958].

Ал эми Т.М.Гариповдун «Башкирское именное словообразование» деген эмгегинде атооч сөздөрдүн жасалышынын морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалышы кеңири талдоого алынат. Эмгекте түркология адабияттарындагы атооч сөздөрдүн сөз жасоо маселеси тарыхый аспектиде изилденет [Гарипов, 1959].

Ошондой эле сөз жасоо маселелерин изилдеп, атайын эмгек жазган окумуштуулардын катарында якут тилиндеги атооч сөздөрдүн жасалышын изилдеген Н.К.Антоновдун, түрк тилинде зат атооч менен сын атооч жасаган аффикстерди изилдеген С.С.Манькинанын аттарын да атап кетүү орундуу болот [Антонов, 1952; Манькина, 1954].

Ф.А.Ганиевдин «Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке» аттуу эмгегинде татар тилинин сөз жасоо тарыхы менен теориялык маселелери, туунду сөздөрдүн жасалыш жолдору камтылат. Ф.А.Ганиев өзүнүн бардык эмгектеринде сөз жасоо тил илиминин жекече салаасы деген жыйынтыкты илимий негизде далилдейт [Ганиев, 1974].

Ч.Х.Бакаевтин «Язык азербайджанских курдов» деген китебинде да сөз жасоо тил илиминин жеке, өзүнчө салаасы иретинде берилет [Бакаев, 1965].

Бул аталган чоң эмгектер менен катар, сөз жасоо маселелерине катыштуу жазылган дагы бир топ эмгектерди атап кетүү зарыл. Мындай эмгектердин катарын, изилдөөнүн негизги маселеси катары каракалпак тилиндеги кош сөздөрдүн жасалышын изилдөөгө алган А.Нажимовтун, орус улуттар аралык лексикасынын негизинде өзбек тилиндеги сөз жасоо маселесин көтөргөн

К.Ю.Ахунджанованын, кумык тилиндеги зат атоочтордун сөз жасоо жолдорун изилдеген С.И.Бекмурзаеванын диссертациялык илимий иштери толуктайт. Алардын ар бири сөз жасоо маселесине белгилүү деңгээлде өз салымын кошту деп айтууга болот [Нажимов, 1971; Ахунджанова, 1973; Бекмурзаева, 1981].

Казак тилинин сөз жасоо боюнча изилдөөлөрүнө келсек ага жакын жалпы маселелер Казан төңкөрүшүнө чейин жарыяланган орус окумуштуулары Н.И.Ильминский, М.А.Терентьев, П.М. Мелиоранский өңдүү белгилүү түркологдордун илимий эмгектеринде сөз болот.

Н.И.Ильминский «Материалы к изучению киргизского наречия» деген эмгегинде атооч сөздөр менен этиштердин жасалуу жолдорун көрсөтүп, туунду сөздөрдү жасоого катышкан мүчөлөрдүн маанилерин ачып берет [Ильминский, 1861].

М.А.Терентьевтин «Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская» деген эмгегинде да сөз жасоо маселелери жогорудагы таризде чечмеленет [Терентьев, 1875].

Ал эми П.М.Мелиоранский болсо, сөздөрдүн жасалыш маселесине өзүнүн «Краткая грамматика казак-киргизского языка» деген эмгегинин «Фонетика и этимология» аттуу бөлүмүндө токтолот. Автор сөз башында өзүнүн эмгегин асыресе, сөз жасоого таандык маселелерди караштырууда толук эместигин үстүртөн айтып кетет [Мелиоранский, 1894].

Аталган эмгектерде кийин В.Г.Архангельскийдин «Грамматика казахского языка» деген китеби чыккан. Автор баш сөзүндө «казак тилинде сөз жасоодо мүчөлөрдүн мааниси чоң экени эскертилип, мүчөлөр бөлүмүнө көңүлүн бурат» деп айткан [Архангельский, 1927].

Казак тилинде сөз жасоо маселелеринин изилдениши А.Байтурсыновдун ысмы менен байланыштуу. А.Байтурсынов өзүнүн 1914-жылы Оренбургда «Тил – курал» деген ат менен жарык көргөн илимий ишинде мындай аныктама берген: «Жалгоо эки түрдүү: бири сөздүн айтылышын өзгөртсө да маанисин өзгөртпөйт, экинчиси сөздүн айтылышын да, маанисин да өзгөртөт. Ошондуктан баштапкысы тышын, акыркысы ичин жалгоо деп аталат

[Байтұрсынов, 1992]».

Казак тилинин тарыхында эң биринчи ирет илимий эмгек жазган К.Жубанов өзүнүн «Казак тилинин грамматикасы» деген китебинде кошумча жалгоо, үстүнө жалгоо деп экиге бөлүп, мүчөлөргө байланыштуу: «Биринин үстүнө бири жалгана берип, бир сөздө бир гана маанини бербей, бир нече маанини берет» деген пикирин айткан [Жубанов, 1966].

С.Кеңесбаевдин «Казак тили» окуу китебин, М.Балакаевдин «Казак тилинин грамматикасы», Г.Бегалиев менен Н.Сауранбаевдин «Казак тилинин грамматикасы», С.Кеңесбаев менен С.Жээнбаевдин «Казак тили грамматикасы» окуу куралдары өндүү эмгектерде да сөздөр менен сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү деп эки топко бөлүнүп берилип, сөз жасоочу мүчөлөрдүн маанилер жөнүндө сөз болот [Кеңесбаев 1939; Балакаев, 1941; Бегалиев, 1944; Бегалиев, Сауранбаев, 1948; Кеңесбаев, Жиенбаев, 1945].

Ал эми Н.Сауранбаевдин «Казак тили» менен А.Ыскаков жана К.Ахтанов жазган «Казак тили грамматикасы» аттуу окуу китептеринде негизги түпкү сөз, туунду түпкү сөз, алардын жасалуу жолдору жана уңгулаш сөздөр жөнүндө маселелер гана караштырылса [Сауранбаев, 1953; Ыскаков, 1953], 1954-жылы «Азыркы казак тили» деген ат менен чыккан алгачкы илимий грамматикада сөз жасоо ар бир сөз классына катышып, бирок, адаттагыдай, морфологиянын тегерегинде гана берилет [Казирги казак тили, 1954]. Бул көлөмдүү эмгек өзүнчө сөз класстарынын сөз жасоого арналган бир нече эмгектердин жазылуусуна себепчи болот.

Мисалы, 1957-жылы Э.Хасеновдун «Азыркы казак тилиндеги сан атоочтор» аттуу эмгеги чыккан. Бул эмгек азыркы казак тилиндеги сан атоочтордун өзгөчөлүктөрү менен өздүк белгилерин илимий түрдө бардык жагынан баяндап берет. Эмгекте сан атоочтордун сөз жасоо жолдору менен ага байланыштуу сөздөрдүн тобуна, андагы мыйзам ченемдүүлүктөргө айрыкча көңүлүн бурат [Хасенов, 1957].

Казак тили илиминдеги бардык жетишкендиктер тууралуу 1967-жылы «Илим» басмасынан жарык көргөн «Казак тилинин грамматикасы» аттуу эмгек

маалымат берет. Китепте сөз жасоо маселелери мурункудай эле морфологиялык планда каралат [Казак тилинин грамматикасы, 1967].

1970-жылдары да, биз сөз кылган сөз жасоо маселелери бир нече илимпоздордун бир нече эмгектеринде козголот. А.Калыбаеванын «Этиштин лексика-грамматикалык сыпаты» деген эмгегинде казак тилиндеги этиштин лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү туурасында туташ алынып сыпатталып, сөздөрдүн жасалуусуна да назар бурулса [Калыбаева, 1971], Н.Оралбаеванын «Казак тилиндеги этиштин аналитикалык форматтарынын курулушу жана мааниси» аттуу илимий эмгеги этиштердин аналитикалык форматтарына арналган. Бирок анда аналитикалык жолдун сөз жасоодо, тилди лексикалык бирдик аркылуу байытууда ролу өзгөчө болушу, аналитикалык жол аркылуу сөз жасоо бардык сөз класстарынан жогору орун ала турганы далилденет [Оралбаева, 1979].

Ошентип, бул мезгилде бир нече илимий эмгектер жарыкка чыгат, изилдөөлөр жүргүзүлөт. Бирок сөз жасоо морфологиянын алкагында каралып окутулуп келген. Казак тил илиминде 1989-жылы жаңылык болуп, алгачкы ирет сөз жасоо мүчөлөрү өз алдынча бутак катары изилденип, атайы монография иретинде жазылган. Китеп журтчулуктун назарына «Азыркы казак тилинин сөз жасоо системасы» деген ат менен сунушталган. Монографияда азыркы казак тилиндеги сөз жасоо системасынын жалпы теориялык маселелери, жеке сөз таптарынын жасалуу жолдору алгач ирет терең каралып изилденген.

Ал эми кыргыз тилинин сөз жасоо маселеси тууралуу маалымат жогоруда атап өткөн түркологдордун эмгегинен кийин К.Тыныстановдун эң алгачкы окуу китептеринде берилет. Анда атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн жасоочу мүчөлөрдү берген. «Сөз мүчөлөрү жана курандылар» деген термин менен атап, К.Тыныстанов алгачкы китептеринде бир топ кеңири изилдөө жыйынтыктарын берген [Орузбаева, 2000].

Академик Б.Орузбаеванын пикири боюнча кыргыз тилинин актуалдуу маселелерин изилдөөдө, башкача айтканда, морфологиясын, лексикологиясын

изилдөөдө К.Тыныстановдун эмгегинин маанисин мындайча белгилейт: «К.Тыныстановдун эмгектерине кайрылып, анын көз караштарына бир кыйла толугураак токтолуу зарыл сыяктанат. Анткени, ушул убакка чейин «сөзгө» баа бергенде И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиевдердин эмгектерине таянып келгенбиз. Албетте, алардын бул маселеге тиешелүү көз караштары, болгондо да Б.М.Юнусалиевдин уңгу сөздөрдүн пайда болуу, жасалуу ыкмаларына байланыштуу илимий-теориялык көз караштары түркологияда дайыма кепке алынып, жогору бааланып келе жатат. Андай баага белгилүү окумуштуу талашсыз татыктуу. Ал эми К.Тыныстанов болсо өзүнүн алгачкы окуу китептеринде эле сөз, анын тыбыш, муун курамына, жасалыш, өзгөрүш механизмдерине, ошого байланыштуу тилдик кубулуштардын өз ара ички байланыштары менен түшүндүрүлө турган касиеттерин баяндаган эң так, түшүнүктүү эрежелерди иштеп чыккан [Орузбаева, 2000]».

Ошентип, К.Тыныстанов репрессияланып кеткенден кийин кыргыз тил илиминин фонетикасы жана морфологиясы боюнча берилген илимий көз караштарына таянып кийинки окумуштуулар бир топ илимий эмгектер жарыялашкан.

И.А.Батмановдун «Грамматика киргизского языка» деген эмгеги 1940-жылы жарыкка чыккан. Анда И.А.Батманов кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөргө токтолуп, алардын маанисин, аткарган функциясын ачып берген [Батманов, 1939; 1940].

Кийинчирээк сөз маселеси Б.Юнусалиевдин эмгегинде бир кыйла кеңири изилдөөгө алынган. Анда кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүшү анализденет [Юнусалиев 1959].

Бул аталган эмгектерден соң сөз жасоо боюнча Ж.Шүкүров, Б.Ө.Орузбаева, С.Кудайбергенов [Орузбаева 1958; 1964; 1968; 1980; Кудайбергенов, 1966] өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде, бир топ илимий эмгектерди жарыялашкан.

Басым жасап айтып кете турган эмгек Б.Орузбаеванын кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөргө арналган монографиясы. Бул эмгекте автор сөз жасоо

маселеси, сөз жасоо жолдору, каражаттары, аларга байланыштуу эрежелердин илимий негиздери жана себептери атайын монографиялык планда тереңдетилип иштелип чыккан.

Ал эми С.Кудайбергеновдун бир катар илимий эмгектери кыргыз тилинин морфологиясынын орчундуу маселелерине арналган. Этиштердин жасалуу жолдорун талдоого алган негизги эмгегинде сөз жасоонун морфологиялык жолуна басым жасаган. Этиш сөз түркүмүн жасаган мүчөлөр тууралуу бир топ илимий пикирлерин берген. Бул эмгекте автор Э.В.Севоротяндын илимий концепцияларын пайдаланган.

Жалпы жонунан бул окумуштуулар сөз жасоо маселесин өтө терең изилдеп, анын теориялык маселелерин, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалуу жолдорун ачып беришкен. Бирок, кыргыз тилинде сөз жасоону өзүнчө тил илиминин бир бөлүмү катары көрсөткөн илимий изилдөө али колго алына элек. 60-90-жылдарда жарык көргөн эмгектердин бардыгында сөз жасоо морфологиянын тутумунда каралып келген. Алсак, 1964-жылы чыккан «Кыргыз тилинин грамматикасында», С.Давлетов, С.Кудайбергенов тарабынан даярдалган «Азыркы кыргыз тили. Морфология» деген 1980-жылы чыккан эмгекте сөз жасоо морфологиянын тутумунда каралган [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 35].

90-жылдардын соңунда жарык көргөн эмгектерден баштап сөз жасоо маселесине кызыгуу күчөп, аны тил илиминин өзүнчө салаасы катары изилдөөгө аракеттер башталган. 1997-жылы чыккан И.Абдувалиев, Т.Садыков тарабынан даярдалып, жарык көргөн «Азыркы кыргыз тили. Морфология» деп аталган жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн жазылган окуу китепте сөз жасоо тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары каралып, ага карата төмөнкүдөй аныктама берилген: «Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулат. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана турганын билдирсе, экинчиден, ал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн түшүндүрөт. Демек, сөз жасоо – татаал жана туунду сөздөрдү өз

ичине камтып турган тил системасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис сыяктуу өзүнчө бөлүмү [Абдувалиев, Садыков, 1997: 57]» – дейт.

Окумуштуулар тилдин сөздүк курамындагы сөздөр сан жагынан өтө эле чектелүү экенин баса белгилеп, андан ары сөз жасоо маселесине тиешелүү бардык түшүнүктөр, бирдиктер камтылып кенен, так аныктамалар берилген. Алсак ал эмгекте сөз жасоо мааниси, негиз, тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, сөз жасоонун айкашуу ыкмасы, сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы, сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы, сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы каралган [Абдувалиев, Садыков, 1997: 63].

И.Абдувалиев өзүнүн «Кыргыз тилинин морфологиясы» деп аталган кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китебинде мындай дейт: «Сөз жасоо чынында эле лексикология менен морфологиянын экөөнө тең тиешеси бар илим. Анын лексикологияга жакындыгы тилдеги лексикалык байлыкты иликтейт. Сөздөрдүн кантип жасалып, кайдан келип каларын, лексиканын толукталуу мыйзамдарын ачып көрсөтөт.

Ал эми морфологияга жакындыгы сөздөрдүн жасалышында алардын тутумдук түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү көрсөткөндүгүндө жатат. Сөздүн морфологиялык жол менен жасалышында да, синтаксистик жол менен жасалышында да анын тутумдук түзүлүшү иликтенбей калбайт. Ошентип, сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү болсо да морфологиянын сөздүн тутуму деген бөлүмү менен ажырагыс биримдикте каралат. Анткени, ар кандай сөздүн жасалышында грамматикалык каражат катары эсептелген курандылар да, бир-бири менен биригип бир сөз болгон уңгулар да сөздүн тутумундагы мүчөлөр (*морфемалар*) болуп саналат.

Мына ушул жагдайлар бул окуу китепте сөз жасоону тил илиминин морфология бөлүмүнүн тутумунда карап чагылдырууга мүмкүнчүлүк берди», – деп түшүндүрөт автор [Абдувалиев, 2008: 72]. Бул эмгекте автор сөз жасоо эки

мааниде колдонула турганын белгилеп, аныктама берген. Андан ары окумуштуу сөз жасоо маанисине, сөз жасоо тибине, сөз жасоо жолдоруна токтолуп, сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолу тууралуу маалымат берет.

Дагы бир орчундуу эмгек 2009-жылы Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун окумуштуулары даярдаган «Азыркы кыргыз адабий тили» деп аталган фундаменталдуу эмгекте сөз жасоо тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары мүнөздөлөт. Бул эмгекте да сөз жасоо мааниси, негиз, тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, сөз жасоонун айкашуу ыкмасы, сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы, сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы, сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы каралган жана ушул эмгекте алгачкы ирет «сөз жасоо уясына» аныктама берилген. «Сөз жасоо системасын сыпаттодогу дагы бир түшүнүк – сөз жасоо уясы. Ал тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, сөз жасоо тизмеги сыяктуу буга чейин каралган жана карала элек түшүнүктөрдү ичине камтып, сөз жасоо системасынын тилдеги татаал кубулуш экенин тастыктайт. Демек, сөз жасоо уясы деп бир уңгудан тараган жана туундулук катыш менен байланышкан туунду жана татаал сөздөрдүн сөз жасоо тизмегинин топтому аталат [АКАТ, 2009]». Андан кийинки кыргыз тил илиминде өзгөчө белгилей кете турган эмгек тилчи окумуштуулар Т.Садыков, Б.Сагынбаева тарабынан даярдалган «Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери» деген студенттер үчүн атайын окуу куралы. Бул эмгекте авторлор жети бөлүмдөн турган план боюнча иштешкен. Бул китептин 5-бөлүмү толук бойдон сөз жасоого арналып, анда негизги түшүнүктөрү, сөз жасоо мааниси, негиз жана анын түрлөрү, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору сыяктуу түшүнүктөргө теориялык анализ берилген. Биздин изилдөөбүздө бул эмгектин бир топ теориялык жыйынтыктары пайдаланылмачы [Садыков, Сагынбаева, 2010].

Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерден улам сөз жасоо маселесине тиешелүү атайын илимий-изилдөө иши колго алынып, сөз жасоо, сөз жасоо мааниси, негиз, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, сөз жасоонун айкашуу ыкмасы сыяктуу бир топ проблемаларды акыркы жылдары жарык көргөн жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы илимий изилдөөлөрдүн илимий концепияларына таянып, жаңы өңүттөн изилдеп чыгуу учурдун актуалдуу маселелеринен деп белгилемекчибиз.

Азыркы түрк тилинде жогоруда белгилеп кеткендей, сөз жасоо маселеси ХХ кылымдын 30-жылдары эле колго алына баштаган. Түрк тил илиминдеги алгачкы изилдөөлөр сөз жасоо маселесин изилдөөдөн башталат деп да айтууга болот. Алгач түрк тилчи окумуштуулары сөз жасоо боюнча материал топтоодон жана системалаштыруудан, андан ары бүгүнкү күндө да абдан кызыктуу илимий иштердин жүргүзүлүшүнө түрткү болуп жаткан сөз жасоо жолдорун жана каражаттарын изилдөөнү колго алышкан. Түркиядагы тил илиминин өкүлдөрү башкалардан айырмаланып, сөз жасоонун маселелерин терең изилдей турган илимий эмгектерди жазышкан. Түрк окумуштууларынын арасында сөздүн семантикасына болгон кызыгуу сөз жасоо маселесин терең изилдөөгө түрткү берген [Агакай, Мехмет, 1943; Бесим, 1942; 1946].

«Түрк тили үчүн башка тектеш тилдерге караганда алда канча өнүккөн, колдонууга ийкем сөз жасоо системасы мүнөздүү. Анын өзүнчө себептери бар. Ириде ал түрк тилинин тарыхый жактан өнүгүшүнө байланыштуу, экинчиден, түрк коомчулугу менен түрк мамлекеттерин эчен кылымдан бери эле ар тараптан жана үзгүлтүксүз тейлеп келе жаткан тил – түрк тили. Ошентсе да, Түркияда түрк тилинин сөз жасам системасы жиктелип, өзүнчө бир илимий багыт катары иликтенбей келет. Ушундан улам түрк окумуштуулары тарабынан даярдалган эмгектерде сөз жасоого байланыштуу малыматтар морфология менен чогуу берилип жүрөт [Banguoglu, 1995; Gülensoy, 2000; Güneş, 1977; Ergin, 1997; Hengirmen, 1995]».

«Кыргыз жана түрк тилдеринин салыштырма грамматикасынын негиздери» деген эмгекте түрк тилинин сөз жасоо системасын кыргыз тилине салыштырып изилдөөдө төмөнкү үч булакка таянууга боло турганы айтылат: академик А.Н.Кононовдун «Грамматика современного турецкого литературного языка» деген эмгеги [Кононов 1956], Э.В.Севоротяндын «Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке» жана «Именное словообразование в азербайджанском языке» деген азербайжан тилиндеги зат жана этиш сөздөрдүн жасалышына арналган илимий эмгектери [Севоротян, 1962; 1966], ошондой эле түрк тилинин грамматикасы боюнча жарык көргөн окуу китептер, сөздүктөр.

Советтик мезгилде түрк тилдерин ар тараптан терең изилдөөлөрдүн натыйжасында түркологдордун көңүлүн буруп, кызыктырган жеке-жеке маселелер чыккан. Алсак түрк тилдериндеги сөз жасоо маселеси. Түрк тилдериндеги анын ичинде түрк тилинин дагы сөз жасоо жолдору жана ыкмалары абдан татаал жана колдонулуш аймагы бар. Аффиксация жолу алардын ичинен эң актуалдуусу болуп саналат.

Морфологиялык белгилери боюнча түрк тили агглютинативдүү тилдердин катарына кирет. Сөздүн морфологиялык курамы боюнча уңгу жана мүчөдөн турат.

Түрк тилинде сөз жасоо жолдорунан морфологиялык жана синтаксистик жолу кеңири пайдаланылат. Түрк тилинде кыргыз тили сыяктуу эле куранды мүчөлөр кеңири пайдаланылат. Бирок кыргыз тилине караганда сөз жасоонун морфологиялык жолу, башкача айтканда, уңгуга куранды мүчө улап жаңы сөз жасоо кыйла жогорку деңгээлде өнүккөн. Уңгуга куранды мүчө жалгоо аркылуу жаңы сөздөр жасалат, куранды көбүнчө төл сөздөргө жалганат.

Сөз жасоонун синтаксистик жолу да пайдаланылат. Мындай жол аркылуу, мисалы, атооч сөздөр менен этиш сөздөр биригип, татаал этиштер көп жасалат.

Түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде морфологиялык жол дагы, синтаксистик жол дагы кеңири пайдаланылат.

«Сөз жасоо маселесинин түрк тилинде изилдениш абалын жана сөз жасоонун табиятын иликтеген тилчи-окумуштуулардын кошкон салымын баалоодо Түркиялык изилдөөчүлөрдүн эмгектерин атабай кетүү мүмкүн эмес. Бул маселе түрк лингвисттерин кызыктырган маселелердин бири деп айтсак жаңылышпайбыз. Алардын ичинен түрк тилин атайын изилдеп, Индоевропеистиканын көз карашынан жазылган Ж.Денинин жана Т.Бангуоглунун грамматикасы, сөздүн тутумуна жана жасалыш ыкмаларына арналган М.Ергин, Б.Аталай, О.Демиржан, А.Ержиласун, М.Хенгирмен ж.б. көптөгөн авторлордун эмгектери илимий жактан дээрлик жогорку баага татыктуу. Совет окумуштууларынын ичинен академик А.Н.Кононовдун «Грамматика современного турецкого литературного языка» аттуу фундаменталдуу эмгеги илимий жактан өз наркын бүгүнкү күнгө чейин жоготпой келет [Кононов, 1956; Садыков, Сагымбаева, 2010].

Т.Бангуоглунун «Türkçenin Grameri» деген эмгегинде сөз жасоо боюнча төмөнкүдөй аныктама берилет: «Bir dilin kelime dağarcığı nasıl milli sermaye sayılıyorsa o dilde kelime yapımı da milli üretim sayılır. Zamanın getirdiği buluşlar, dinler, fikir akımları dilde yeni kavramları karşılamayı gerektirir. Tabii olarak her milli dil bu işi kendi yapısından kelimeler yaratarak başarmak eğilimindedir. Buna kelime yaratmak deriz. *(Тигил же бул тилдин сөздүк фонду байлык деп эсептелгендей эле, ал тилде сөз жасоо да улуттук жетишкендик деп эсептелет. Мезгил өткөн сайын табылган табылгалар, дин, жаңычыл ой жүгүртүү тилде жаңы түшүнүктөрдү атоону талап кылат. Ар бир улуттук тил бул ишти өз өзгөчөлөгүнө ылайыктап сөз жаратууга далалат кылышы турган иш. Муну сөз жасоо деп атайбыз)* [Banguoglu, 1995: 135]».

Тил илиминде алгачкы ирет сөздөрдүн лексика-семантикалык жана тематикалык топторун аныктап, айырмалоо зарылчылыгы тууралуу маселени Ф.П.Филин өткөн кылымдын 50-жылдарында изилдөөгө алган, бирок, ушул күнгө чейин бул маселе боюнча бирдей жыйынтык чыгарыла элек.

Ал эми биздин изилдөө ишибизде дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн азыркы кыргыз жана түрк тилдеринде каралып,

алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, морфологиялык, синтаксиситик, фонетикалык жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү иликтенет.

Ишибизде дене мүчө аталыштарын сөз жасоо уяларынын негизинде алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн талдоону максат койдук.

Жогоруда биз карап, анализге алган эмгектердин дээрлик бардыгында: илимий эмгек, диссертация, макалалардан көрсөтүлгөндөй сөз жасоо маселесин өзүнчө изилдеген эмгек аз эмес. Бирок буларда тилдин туунду сөз маселелери грамматиканын морфология бөлүмүнүн ичинде каралган. Кыргыз тилинде сөз жасоо маселелери сөзсүз түрдө тилдин өзүнчө бөлүмү катарында изилдениши зарыл экенин белгилеп кетүүгө болот.

Кийинкиде биз талдап, анализге алган илимий эмгектердеги кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөргө токтолуп кетмекчибиз.

1.3.1. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычы

Кыргыз тилинде тандалып алынган дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычында жалпысынан 23 сөз иликтөөгө алынган. 1-таблицада бул сөздөр түркчө шайкештиктери менен бирге көрсөтүлгөн.

1-таблица

№	Уянын аталышы жана котормосу	Жыштыгы
1.	ич iç	24
2.	тил dil	21
3.	кол kol	17
4.	баш baş	14
5.	көз göz	11
6.	боор bağır	10
7.	бел bel-	9

8.	бет	yüz	9
9.	жүрөк	yürek	8
10.	кулак	kulak	8
11.	таман	taban	8
12.	арка	arka	6
13.	мурун	burun	6
14.	тиш	diş	6
15.	төш	göğüs	6
16.	аяк	ayak	4
17.	ооз	ağız	4
18.	бут	ayak	3
19.	бармак	parmak	3
20.	эрин	dudak	3
21.	киндик	göbek (	2
22.	көөдөн	gövde	1
23.	карын	karın	1

Мисалы: *ич I (24): ич II, ичеги II, ичеги II, ичек, ичик, ичкий, ичил, ичилик, ичим, ичир, ичиш, ичке, ичкер I, ичкер II, ички, ичкиз, ичкич, ичме, ичмей, ичмек, ичте, ичтей, ичтүү, ичүү; тил I (21): тил II, тилабат, тилазар, тилгич, тилде, тилдир, тилдүү, тиле, тилек, тилик, тилим, тилин, тилиш, тилке, тилме, тилмер, тилмеч, тилсиз, тилсим, тилүү, тилчи; кол I (17): кол II, колдой, колдон, колдоо, колдуу, колек, колжой, колко I, колко II, кологой, колой, колокой, колот I, колот II, колпач, колтой, колтук; баш (14): башаа, башат, башка, башкар I, башкар II, башкы, башсыз, башта I, башта II, баштуу, баштык I, баштык II, башчы, башыл; көз (11): көздө, көздөй I, көздөй II, көздүк, көздүү, көзө I, көзө II, көзөл, көзөө, көзсүз, көзүк; боор (10): боордош I, боордош II, бооркер, бооркеч, бооркок, боорлош, боорсок, боортко, боорукер, боорутка; бел (9): белги, белдер, белдик, белдүү, беле, белек, белес, белсен, белче; бет (9): бетеге, бетер, беткат, беткей, беткеп, бетпак, бетсиз, бетте, беттүү; жүрөк I (8): жүрөк II, жүрөкзаада, жүрөксү, жүрөксүз, жүрөксүн, жүрөктөш, жүрөктүү, жүрөкчө; кулак (8): кулак, кулак, кулагдар, кулакдар, кулакта, кулактоо, кулактuu, кулакчын; таман (8): таманда, тамандая,*

тамандоо, тамандырык, тамандаш; арка (6): аркай, аркак, аркала, аркалуу, аркалык, аркан; мурун I (6): мурун II, мурундан, мурундуу, мурунку, мурунтан, мурунтук; тиш I (6): тиш II, тише, тиште, тиштем, тиштен, тиштик; төш (6): төшө, төшөк, төштө, төштөн, төштөш, төштүк; аяк (4): аяккы, аяксыз, аякта, аяктуу; ооз (4): оозан, оозгу, ооздук, оозеки; бут (3): бутак, бутта, бутташ; көкүрөк (3): көкүрөктүү, көкүрөксүз, көкүрөкчө; бармак (3): бармаксыз, бармактай, бармакча; эрин (3): эриндеш, эриндүү, эринсиз; киндик (2): киндиктеш, киндиктүү; көөдөн (1): көөдөнсүз; карын (1): карындаш...

1.3.2. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уяларынын 1-баскычы

Түрк тилинде иргелип алынган дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычында жалпысынан 23 сөз иликтөөгө алынган. 2-таблицада бул сөздөр кыргызча шайкештиктери менен бирге көрсөтүлгөн.

2-таблица

№	Уянын аталышы жана котормосу	Жыштыгы
1.	iç ич	18
2.	dil тил	14
3.	baş баш	13
4.	göz көз	9
5.	kol кол	9
6.	bel бел	7
7.	dudak эрин	7
8.	karın карын	7
9.	ayak аяк	6
10.	bağır боор	6
11.	diş тиш	6
12.	el кол	6
13.	ağız ооз	5
14.	burun мурун	5

15.	çene	ээк	5
16.	yüz	бет	5
17.	sırt	арка	4
18.	göğüs	төш	4
19.	gövde	көөдөн	4
20.	taban	таман	3
21.	göbek	киндик	3
22.	parmak	бармак	3
23.	yürek	жүрөк	3

Мисалы: *iç* (18): *içeri*, *içerik*, *içkin*, *içlem*, *içli*, *içlik*, *içre*, *içsel*, *içsiz*, *içten*; *dil I* (14): *dil II*, *dilbaz*, *dilber*, *dilci*, *dildaş*, *dilek*, *dilim*, *diliş*, *dilli*, *dilmaç*, *dilme*, *dilmek*, *dilsel*, *dilsiz*; *baş I* (13): *baş II*, *başak*, *başarı*, *başat*, *başçı*, *başçık*, *başka*, *başkan*, *başlı*, *başlık*, *başmak*, *başsız*, *baştan*; *göz* (9): *gözcü*, *gözde*, *gözer*, *gözü*, *gözlem*, *gözlü*, *gözlük*, *gözsüz*, *gözüm*; *kol* (9): *kolcu*, *kolçak*, *koldaş*, *kollu*, *kolluk I*, *kolluk II*, *kolsuz*, *koltuk*; *bel I* (7) *bel II*, *bel II*, *bel IV*, *belce*, *belek*, *beliğ*, *belik*; *ayak* (6): *ayakçak*, *ayakçı*, *ayaklı*, *ayaklık*, *ayaksız*, *ayakta*; *dudak* (7): *dudakçı*, *dudakçık*, *dudaklı*, *dudaklık*, *dudaksız*, *dudaksa*, *dudaksıl*; *karın* (7): *karıncık*, *karındaş*, *karınla*, *karınlı*, *karınsız*, *karınma*, *karınmak*; *bağır* (6): *bağırdak*, *bağırgan*, *bağırış*, *bağırma*, *bağırmak*, *bağırsak*; *diş* (6): *dişçi*, *dişçik*, *dişegi*, *dişli*, *dişlik*, *dişsiz*; *el* (6): *elde*, *elden*, *eldiven*, *elek I*, *elek II*, *ellik*; *ağız I* (5): *ağız II*, *ağızlı*, *ağızlık*, *ağızsıl*, *ağızsız*; *arka* (5): *arkadaş*, *arkalı*, *arkalıç*, *arkalık*, *arkasız*; *burun* (5): *burunlu*, *burunluk*, *burunsak*, *burunsalık*, *buruntu*; *çene* (5): *çenebaz*, *çenek*, *çeneli*, *çenesiz*, *çenet*; *yüz* (5): *yüzden*, *yüzey*, *yüzlü*, *yüzsüz*; *sırt* (4): *sırtçı*, *sırtlı*, *sırtlan*, *sırtlık*; *göğüs* (4): *göğüsle*, *göğüslü*, *göğüslük*, *göğüssüz*; *gövde* (4): *gövdele*, *gövdeli*, *gövdesel*, *gövdesiz*; *taban* (3): *tabanlı*, *tabanlık*, *tabansız*; *göbek* (3): *göbekle*, *göbekli*, *göbeksiz*; *parmak* (3): *parmakla*, *parmaklık*, *parmaksı*; *yürek* (3): *yürekli*, *yüreksiz*, *yürekten*...

Сөз жасоо уяларында жайгашкан бирдиктер түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү. Сөз жасоо каражаттарынын табиятынан улам белгилүү болгондой, мындай каражаттар жалганган соң сөз бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтө берет. Себеби сөздүн семантикасы эле эмес анын колдонулушу,

сүйлөм ичинде аткарган милдети да өзгөрүүгө дуушар болот. Мисалы: *төш* бирдигин ала турган болсок аталган уяда төмөнкү туунду сөздөр жайгашкан: *төшө* – этиш (*буйрук ыңгай*); *төшөк* – зат атооч; *төштө* – этиш (*буйрук ыңгай*); *төштөн* – этиш (*өздүк мамиле*); *төштөш* – этиш (*кош мамиле*); *төштүк* – зат атооч; *төшөктөш* – 1 зат атооч, 2 этиш (*кош мамиле*); *төшөл* – этиш (*өздүк мамиле*); *төшөө* – кыймыл атооч; *төшөт* – этиш (*аркылуу мамиле*); *төшөлгө* – зат атооч; *төшөнчү* – зат атооч; *төштөштүр* – этиш (*аркылуу мамиле*); *төштөшүү* – кыймыл атооч;

Ал эми түрк тилинде *çene* (*жаак*) бирдигин карап көрөлү. Аталган уяда төмөнкү туунду сөздөр орун алган: *çenebaz* – сын атооч; *çenek* – зат атооч; *çeneli* – сын атооч; *çenesiz* – сын атооч; *çenet* – зат атооч; *çenebazlık* – зат атооч; *çenekli* – сын атооч; *çeneksiz* – сын атооч; *çenetli* – сын атооч; *çeneleşme* – кыймыл атооч.

Мында сөз жасоо уясынын улам кийинки баскычында баштапкы сөз бир канча ирет бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүү процессине дуушар болот. Мисалы, *çene* – зат атооч, *çeneleş* – этиш, *çeneleşme* – кыймыл атооч; *çene* – зат атооч, *çenebaz* – сын атооч, *çenebazlık* – зат атооч.

1.3.3. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уяларынын 2-баскычы

Сөз жасоо уяларынын 1-баскычына салыштырмалуу сөз жасоо уяларынын 2-баскычы алда канча өнүмдүү. Кыргыз тилинде тандалып алынган 23 дене мүчө аталышын билдирген сөздөрдөн жасалган сөз жасоо уяларынын 2-баскычында жалпысынан 180 жаңы сөз жасалган. Мындай өнүмдүүлүктүн себеби бир морфологиялык каражат аркылуу жаңы түшүнүккө ээ болгон лексикалык бирдик андан ары бир канча жаңы сөз жаратууга негиз катары кызмат аткара ала турганында. Алсак, *бел* сөзүнө *-гы* куранды мүчөсүн жалгоо менен *белги* деген жаңы мааниге ээ сөз жасалат. Ал эми *белги* сөзү сөз жасоо уясынын 2-баскычына мүнөздүү үч жаңы сөз жаратууга негиз болуп кызмат

аткарат: *белгиле, белгилүү, белгисиз*. Ошондой эле *боор - боорукер (1-баскыч); боорукер - боорукердик, боорукерлен, боорукерлик, боорукерлүү (2-баскыч)* мисалынан көрүнүп тургандай сөз жасоо уясынын 2-баскычы сан жагынан арбын жаңы сөздөрдү жаратууга жөндөмдүү келет.

Бирок жогорудагы көрүнүш иликтөөгө алынган дене мүчө аталыштарын билдирген сөздөрдүн баарында эле бирдей эмес. Айрымдарында, тескерисинче, сөз жасоо уясынын 1-баскычында жасалган жаңы сөздөрдүн саны 2-баскычка салыштырмалуу артыкчылык кылат. Маселен, *жүрөк* сөзүнөн 1-баскычта 8 жаңы сөз жасалса, 2-баскычта болгону 2 сөз жасалары белгилүү болду. Ошондой эле *кулак* сөзүнөн жасалган жаңы түшүнүктөрдүн саны сөз жасоо уясынын 1-баскычында 8, ал эми 2-баскычында 3 экени аныкталды. Мисалы:

кол (37): колдойт, колдокмат, колдонмо, колдонт, колдонул, колдонуу, колдоңдо, колдоочу, колдош, колдоюу, колекте, колжоңдо, колжоңдоо, колжоюу, колколо I, колколо II, колколуу, колойт, колок, колокто, колоктоо, коломоч, коломочто, коломочтуу, коломсок, коломто, колоңдо, колоңсо, колоюу, колпоңдо, колтойт, колтоңдо, колтоңдоо, колтоюу, колтукта, колтурмач, колукту;

баш (29): башаалуу, башаалык, башаттуу, башбакта, башкала, башкарат, башкарма, башкаруу, башкарыл, башкасын, башкача, башмалдак, башмандак, башсыздык, баштаак, баштагы, баштакы, баштал, баштамал, баштан I, баштан II, баштат, башташ, баштоо, баштооч, баштыкча, башчылык, башыла, башынан;

тил (19): тилдет, тилдеш I, тилдеш II, тилдөө, тилектен, тилектеш, тилектүү, тилемчи, тилен, тиленүү, тиленчи, тилет, тиликтүү, тилкелүү, тилмечтик, тилөө, тилсимат, тилсимдүү, тилсымат;

ич (18): ичектүү, ичерман, ичимдик, ичиркен, ичкелик, ичкилик, ичкичил, ичмекей, ичмекте, ичкери, ичкерки, ичкерт, ичкертен, ичкертүү, ичкерүү, ичтел, ичтет, ичтөө;

бел (16): белгиле, белгилүү, белгисиз, белдемче, белдемчи, белекей, белектик, белекче, белем, белен, белестүү, белесче, белимчи, белсемдүү,

белсенүү, белсөөлө;

көз (14): көздөл, көздөн, көздөө, көздөт, көздөш, көзөгүч, көзөл, көзөмөл, көзөнөк, көзөөч, көзөт, көзүгүү, көзүктүр, көзүнчө;

боор (11): боордоштук, боордошуу, боортокто I, боортокто II, боортоктоо, боортолго, боортолгоо, боорукердик, боорукерлен, боорукерлик, боорукерлүү;

арка (5): аркайт, аркалат, аркалоо, арканда, аркаюу; бет (5): бетегелүү, бетпактык, беттел, беттет, беттеш;

ооз (5): оозандыр, оозант, оозантуу, оозануу, ооздукта; тиш (5): тиштел, тишитет, тиштеш, тиштөө, тиштээк;

төш (5): төшөктөш, төшөл, төшөө, төшөт;

бут (4): бутакта, бутактуу, буттал, бутташ;

карын (4): карындаштуу, карындашсыз, карындаштык; кулак (3): кулактандыр, кулакта, кулакташ;

жүрөк (2): жүрөкзадалык, жүрөксүнүү;

мурун (2): мурунтадан, мурунтукта;

таман (2): тамандатуу, тамандалуу;

көкүрөк (2): көкүрөктүүлүк, көкүрөктүүрөөк;

көөдөн (1): көөдөнсүздүк...

1.3.4. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уяларынын 2-баскычы

Түрк тилинде анализге алынган дене мүчө аталышын билдирген 23 сөздөн сөз жасоо уясынын 2-баскычында жалпысынан 151 жаңы мааниге ээ сөз жасалат. 2-баскычта жасалган сөздөрдүн санынын 1-баскычка салыштырмалуу артыкчылыгы 1-баскычта жасалган бир сөз 2-баскычта бир нече сөз жасоого жөндөмдүү экени менен түшүндүрүлөт. Мисалы, *baş* сөзү 1-баскычта 13 жаңы сөз жасоого негиз болсо, 2-баскычта 26 жаңы сөз жасоого негиз болот; *göz* сөзүнөн 1-баскычта 9, 2-баскычта 18; *iç* сөзүнөн 1-баскычта 18, 2-баскычта 30

жаңы лексикалык бирдик жасалган.

Кыргыз тилиндегидей эле айрым сөздөрдө 2-баскычтагы сөздөрдүн саны 1-баскычка салыштырмалуу аз экени аныкталды. Алсак, *burun* – 1-баскычта 5, 2-баскычта 3; *bel* – 1-баскычта 7, экинчи баскычта 2; *ayak* – 1-баскычта 6, 2-баскычта 3 жаңы сөз жасоого негиз болуп кызмат аткарышат. Мисалы:

iç (30): *içerik, içerisi, içerlek, içerme, içermek, içicilik, içiliş, içilme, içilmek, içimli, içimlik, içinde, içirilme, içirilmek, içiriş, içirme, içirmek, içkici, içkili, içkilik, içkisiz, içleniş, içlilik, içmeler, içrek, içtenlik, içtensiz;*

baş (26): *başakçı, başakçık, başaklı, başarılı, başarım, başarısız, başarma, başarmak, başatlık, başında, başkaca, başkalık, başkanlık, başkası, başlama I, başlama II, başlamak, başlayıcı, başlayış, başlıca, başlıkçı, başlıklı, başlıksız, başmakçı, başmaklık, başsızlık;*

göz (18): *gözcülük, gözeme, gözemek, gözene, gözleği, gözlemci, gözleme I, gözleme II, gözleme III, gözlemek, gözleyici, gözleyiş, gözlükçü, gözlüklü, gözlüksüz, gözükmek, gözükmek, gözünde;*

dil (12): *dilcik I, dilcilik II, dilekçe, dileme, dilemek, dileyici, dilinim, dilinme, dilinmek, dillek, dilmaçlık, dilsizlik;*

el (12): *eldecı, eldeki, eldeli, eldesiz, eldivenli, eldivensiz, elekçi, eleklik, eleme, elemek, elleme, ellemek; kol* (11): *kolculuk, koldaşlık, kollama, kollamak, koltukçu, koltuklu, koltukluk;*

yüz (8): *yüzdürme, yüzdürmek, , yüzeysel, yüzleşme, yüzleşmek, yüzsüzce, yüzsüzlük;*

diş (6): *dişçilik, dişemek, dişlek, dişleme, dişlemek, dişsizlik; arka* (5): *arkadaşça, arkadaşlık, arkalama, arkalamak, arkasından;*

parmak (5): *parmaklama, parmaklamak, parmaklat, parmaklıklı, parmaklıksız;*

ağız (4): *ağızlama, ağızlamak, ağızlaşma, ağızlıkçı;*

çene (4): *çenebazlık, çenekli, çeneksiz, çenekli;*

dudak (4): *dudakçılık, dudaklılık, dudaksızlık, dudaksılla;*

göbek (4): *göbeklen, göbeklet, göbeklilik, göbeksizlik;*

göğüs (4): *göğüsleme, göğüslemek, göğüslet, göğüslüce;*

gövde (4): gövdeleme, gövdelemek, gövdelen, gövdesizlik;

ayak (3): ayaklama, ayaklamak, ayaksızlar;

burun (3): burunduruk, burunlamak, burunsalık;

karın (3): karınlama, karınlamak, karınsızlık;

sirt (3): sirtçılık, sirtlama, sirtlamak;

bağır (2): bağırışma, bağırışmak;

bel (2): belleme, bellemek;

taban (2): tabanlılık, tabansızlık;

yürek (2): yüreklilik, yüreksizlik.

1.3.5. Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уяларынын 3-баскычы

Сөз жасоо уяларынын 3-баскычы жогорудагы 1- жана 2-баскычтардан бир кыйла айырмаланат. Себеби биз иликтеп жаткан дене мүчө аталыштарынан сөз жасоо уясынын 3-баскычында жасалгандар сан жагынан аздык кылат же айрымдары 3-баскычта жаңы сөздүн жасалышына негиз болбой калат. Мисалы *жүрөк* сөзү 1-баскычта 8, 2-баскычта 2, 3-баскычта 0. Ал эми жаңы сөз жасоодо абдан жөндөмдүү келген *кол* сөзү 1-баскычта 17, 2-баскычта 37, 3-баскычта 13; *тил* 1-баскычта 21, 2-баскычта 19, 3-баскычта 7 сөз жасоого негиз болот. Кыргыз тилинде сөз жасоо уясынын 3-баскычында иргелип алынган сөздөрдөн жалпысынан 94 сөз жасалганы аныкталды. Мисалы:

баш (20): башбактоо, башкармалык, башкаруучу, башкасынт, башмалдырык, башмандакта, баштагыдай, баштакыдай, башталгыч, башталма, башталуу, башталыш, баштанаак, баштандыр, баштант, баштапкы, баштатадан, баштатан, башташтыр, баштоочу;

кол (13): колдоңдот, колектет, колектөө, коленкор, колжоңдот, колоктот, коломочтон, коломочтоо, колоңсолуу, колтоңдот, колтуктат, колтукташ, колтуктоо;

көз (10): көздөнт, көздөнүү, көздөштүр, көздөшүү, көзөгүчтөр,

көзөмөлдө, көзөмөлдөө, көзөмөлчү, көзөнөктүү, көзүктүрүү;

бел (8): белгилен, белгилеш, белгилөө, белгисиздик, беленде, белендик, белендөө, белсемдүүлүк;

тил (7): тилдешүү, тилектенүү, тилектешик, тилемчиле, тилемчилик, тилкелен, тилкеленүү;

арка (6): аркандал, аркандалуу, аркандат, аркандаш, аркандоо, аркаңкы;

бут (5): бутактал, бутактан, бутактат, бутактоо, бутташтыр;

ич (5): ичкерештир, ичиркент, ичиркенүү, ичиртки, ичкелештир;

ооз (4): оозандыруу, ооздуктал, ооздуктан, ооздуктоо;

төш (4): төшөлгө, төшөнчү, төштөштүр, төштөшүү;

мурун (3): мурунтуктал, мурунтуктат, мурунтуктоо;

тиш (3): тиштенүү, тишешүү, тиштигүү;

бет (2): беттештир, беттешүү;

боор (2): боортоктот, боорукерчилик;

кулак (2): кулактандыруу, кулактандыруу.

1.3.6. Түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уяларынын 3-баскычы

Түрк тилиндеги топтолгон фактыны анализ жасоо максатында дене мүчө аталышын билдирүүчү жогорку 23 сөз тандалып алынат. Булардын ичинен *ağız, bağır, burun, sirt* лексикалык бирдиктери сөз жасоо уясынын 3-баскычында жаңы сөз жасабай турганы белгилүү болду. Калган 13 сөздөн жалпысынан сөз жасоо уяларынын 3-баскычында 117 жаңы сөз жасалары такталды. Мисалы:

göz (18): gözenek, gözenekli, gözeneksiz, gözetici, gözetim, gözetiş, gözetme, gözetmek, gözetmen, gözlemcilik, gözlemeci, gözlemleme, gözlemlemek, gözlenme, gözlenmek, gözletme, gözletmek, gözlükçülük;

iç (16): içerikli, içerleme, içerlemek, içerleyiş, içindekiler, içlendirme, içlendirmek, içlenme, içlenmek, içtenlikle, içtenlikli, içtenliksiz, içtensizlik;

baş (14): başaklama, başaklamak, başarıma, başarılmak, başarısızlık,

başkalaşım, başkalaşma, başkalaşmak, başlangıç, başlanma, başlanmak, başlatma, başlatmak, başmakçılık;

el (14): elekçilik, elenme, elenmek, elenti, ellenme, ellenmek, elleşme, elleşmek;

kol (12): kollanma, kollanmak, koltukçuluk, koltuklama, koltuklamak;

dil (11): dilenci, dileniş, dilenme, dilenmek, dillenme, dillenmek, dilleşme, dilleşmek;

yüz (9): yüzdürülme, yüzdürülmek, yüzeyleşme, yüzeyleşmek, yüzleşme, yüzleşmece, yüzleştirme, yüzleştirmek, yüzüzleşme, yüzüzleşmek;

diş (7): dişeğileme, dişeğilemek, dişindirik, dişlenme, dişlenmek, dişletme, dişletmek;

göbek (7): göbeklenme, göbeklenmek, göbeklendir, göbekletme, göbekletmek, göbeklendirme, göbeklendirmek;

bel (6): bellenme, bellenmek, belletme, belletmek;

parmak (5): parmaklatma, parmaklatmak, parmaklattır, parmaklattırma, parmaklattırmak;

ayak (4): ayaklandırma, ayaklandırmak, ayaklanma, ayaklanmak;

dudak (3): dudaksıllaş, dudaksıllaşma, dudaksıllaşmak;

yürek (3): yüreklenme, yüreklenmek, yüreklilikle;

göğüs (2): göğüsletme, göğüsletmek;

gövde (2): gövdelenme, gövdelenmek;

arka (2): arkalanma, arkalanmak;

çene (1): çeneleşme;

Тил илиминде *толук уя* деген түшүнүк калыптанган. *Толук уя* деп бир сөздөн тараган бардык туунду сөздөрдү өз ичине камтыган уя аталат. Биз *толук уя* түшүнүгү тууралуу жогоруда да токтолгонбуз. Эми айтылган пикирлерге таянуу менен тандалып алынган дене мүчө аталыштарынан түзүлгөн уяларды сунуштайбыз. Жыйналган тилдик материалдын ичинен дене мүчө аталыштарын билдирген эң өнүмдүү 16 кыргыз тилинде: *арка, бааш, бел, бет, боор, бут, төш, ич, кол, көз, кулак, мурун, ооз, тил, тиш, жүрөк ж.б.*; түрк тилинде: *arka, sırt, baş, bel, yürek, iç, kol, el, göz, burun, ağız, dil, yüz, bağır, ayak, diş ж.б.* дене мүчө

аталышы тандалып алынган.

Сөз жасоо уяларын түзгөн дене мүчө аталыштарынын ичинен өнүмдүүлөрү кыргыз тилинде *арка, баш, бел, бет, боор, бут, төш, ич, кол, көз, кулак, мурун, ооз, тил, тиш, жүрөк* ж.б.лар болсо, түрк тилинде *arka, sirt, baş, bel, yürek, iç, kol, el, göz, burun, ağız, dil, yüz, bağır, ayak, diş* ж.б.лар болот. Булар эң өнүмдүү сөз жасоо уяларын түзөт. Мисалы, *баш* негизинен кыргыз тилинде 63, ал эми түрк тилинде 53; *арка* негизинен кыргыз тилинде 17, *arka* негизинен түрк тилинде 12; *sirt* негизинен түрк тилинде 17; *бел* негизинен кыргыз тилинде 33, түрк тилинде 15; *бет* негизинен кыргыз тилинде 13, *yüz* негизинен түрк тилинде 22; *боор* негизинен кыргыз тилинде 23, *bağır* негизинен түрк тилинде 8; *бут* негизинен кыргыз тилинде 12, аяк негизинен 8; *аяк* негизинен түрк тилинде 13; *жүрөк* негизинен кыргыз тилинде 10, *yürek* негизинен түрк тилинде 8; *ич* негизинен кыргыз тилинде 47, *iç* негизинен түрк тилинде 64; *кол* негизинен кыргыз тилинде 57, *kol* негизинен түрк тилинде 32; *el* негизинен түрк тилинде 32; *көз* негизинен кыргыз тилинде 35, *göz* негизинен түрк тилинде 45; *кулак* негизинен кыргыз тилинде 13; *мурун* негизинен кыргыз тилинде 11, *burun* негизинен түрк тилинде 8; *ооз* негизинен кыргыз тилинде 13, *ağız* негизинен түрк тилинде 9; *тил* негизинен кыргыз тилинде 47, *dil* негизинен түрк тилинде 37; *тиш* негизинен кыргыз тилинде 14, *diş* негизинен түрк тилинде 19; *төш* негизинен кыргыз тилинде 15 сөз өндүрүлгөн. Бул сөздөрдүн биринчи баскычында туундулардын эң көп жасалганын байкайбыз. Мисалы, *баш* негизинен жасалган сөз жасоо уясынын биринчи баскычында 14, экинчи баскычында 29, үчүнчү баскычында 14; түрк тилинде *baş* негизинен жасалган сөз жасоо уясынын биринчи баскычында 13, экинчи баскычында 26, үчүнчү баскычында 20 туунду сөз жасалган.

Ошентип, дене мүчө аталыштарынан жасалган уялар төмөнкү таблица аркылуу тастыкталат:

3-таблица

		I баскыч		II баскыч		III баскыч		
	кыргыз	түрк	кыргыз	түрк	кыргыз	түрк	кыргыз	түрк

№	тили	тили	тили	тили	тили	тили	тили	тили
1	арка	arka	6	5	5	5	6	2
2	баш	baş	14	13	29	26	20	14
3	бел	bel	9	7	16	2	8	6
4	бет	yüz	9	5	5	8	2	9
5	боор	bağır	10	6	11	2	2	
6	бут	ayak	3	6	4	3	5	4
	аяк	ayak	4		4		2	
7	жүрөк	yürek	8	3	2	2		3
8	ич	iç	24	18	18	30	5	16
9	кол	kol	17	9	27	11	13	12
		el		6		12		14
10	көз	göz	11	9	14	18	10	18
11	кулак	kulak	8		3		2	
12	мурун	burun	6	5	2	3	3	
13	ооз	ağız	4	5	5	4	4	
14	тил	dil	21	14	19	12	7	11
15	тиш	diş	6	6	5	6	3	7
16	таман	taban	5	3	2	2		
17	эрин	dudak	3	7		4		3
18	киндик	göbek	2	3		4		7
29	көкүрөк	göğüs	3	4	2	4		2
20	төш		1		1			
21	көөдөн	gövde	1	4	1	4		2
22	бармак	parmak	3	3		5		5
23	карын	karın	1	7	4	3		

Таблицадан көрүнүп тургандай, кыргыз тилинде тандалып алынган дене мүчө аталышын билдирүүчү 23 сөздөн сөз жасоо уясынын 1-баскычында

жалпы 162, 2-баскычында 180, ал эми 3-баскычында 94 туунду сөз жасалат. Жыйынтыгында, кыргыз тилинде сөз жасоонун 16 уясында 436 лексикалык бирдик камтылган. Ал эми түрк тилинде 17 уяда жалпысынан 394 лексикалык бирдик жайгашкан. Алардын ичинен 126 сөз 1-баскычта, 151 сөз 2-баскычта, 117 сөз 3-баскычта жайгашкандыгы белгилүү болду. Мисалы: кыргыз тилинде *арка* сөзүнүн уясында аркай, аркак, аркала, аркалуу, аркалык, аркан, аркайт, аркалат, аркалоо, арканда, аркандал, аркаюу, аркандалуу, аркандат, аркандаш, аркандоо, аркаңкы сөздөрү камтылса, түрк тилинде *arka* сөзүнүн уясында *arkadaş, arkalı, arkalıç, arkalık, arkasız, arkadaşça, arkadaşlık, arkalama, arkalamak, arkasından, arkananma, arkananmak* сөздөрү камтылган.

Жогорудагы таблицада биз кыргыз жана түрк тилиндеги талдоого алынган дене мүчө аталыштарын билдирүүчү сөздөрдүн туунду сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн эки тилдеги азыркы абалын чагылдырууга аракеттендик. Бирок тил жандуу көрүнүш, ар дайым кыймылда болот, өзгөрүүлөр, жаңылануулар жана толукталуулар тынымсыз жүрүп турат. Ошондуктан дене мүчө аталыштарынын туунду сөздөрдү жасоо чегин так айтуу мүмкүн эмес. Уялар өз катарын үзгүлтүксүз кеңейтип, толуктап турары табигый көрүнүш.

Бул маселе тууралуу Г.А.Исабекованын иликтөө ишинде мындай пикирин айтылат: «Набор формально-семантических структур будет служить залогом дальнейшего прогнозирования вторичных номинаций ЛСГ говорения. Это не значит, что словообразовательные способности ограничены какой-то определенной структурой. Нет. Просто словообразовательные ресурсы любого языка не безграничны, что позволяет реализоваться некоторому набору структур (*конечно, семантически многообразных*) в конкретных ЛСГ [Исабекова, 1993: 22-23]». Андан ары изилдөөчүнүн пикири мындайча улунат: «Принято положение о словообразовательном гнезде как о «живом организме», способном развиваться (*изменять свои границы, приобретать и терять некоторые члены гнезд*). Вместе с тем нельзя не отметить, что развитие несет не хаотичный, а строго упорядоченный характер...» деп корутунду чыгырылат [Исабекова, 1993: 34].

Исабекованын пикирине токтоло кетүүчү учур – сөз жасоо уялары жана 3-баскычтарындагы ырааттуулук. Мисалы: *бут-> бутак-> бутакта-> бутактал*; *арка-> аркан-> арканда-> аркандал-> аркандалуу*; *göz-> gözlük -> gözlükçü-> gözlükçülük*; *baş-> başka-> başkala-> başkalaş-> başkalaşmak*. Мисалдардан көрүнүп тургандай, убакыттын өтүшү, коомдук турмуштун өзгөрүшү жана өнүгүшү менен уя өз катарын ырааттуулукту сактоо менен толуктоого жана айрым сөздөрүн архаизм же историзм процесстеринин натыйжасында жоготууга дуушар болот.

Кыргыз тилинде талдоого алынган дене мүчө аталыштарынын ичинен сөз жасоо уясы бай, сөз жасоо мүмкүнчүлүгү мол *баш, ич, кол, тил* сөздөрү эсептелет. *Баш* сөзүнүн уясында морфологиялык жол аркылуу 63 сөз жасалган: 1-баскыч – 14, 2-баскыч – 29, 3-баскыч – 20; *ич* сөзүнүн уясында 47 сөз бар: 1-баскыч – 24, 2-баскыч – 18, 3-баскыч – 5; *кол* сөзүнүн уясы жалпысынан 67 сөздөн турат: 1-баскыч – 17, 2-баскыч – 37, 3-баскыч – 13; *тил* сөзү болсо өз уясына бардыгы болуп 47 сөз камтыйт: 1-баскыч – 21, 2-баскыч – 19, 3-баскыч – 7.

Ал эми түрк тилинде иргелип алынган сөздөрдүн ичинен *baş, iç, kol, dil* сөздөрү сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнүн артыкчылыгы менен башкаларынан айырмаланат. *Baş* сөзүнүн уясы жалпы 53 сөздү өз ичине камтыйт: 1-баскыч – 13, 2-баскыч – 26, 3-баскыч 14; *iç* сөзүнүн уясында 64 сөз бар: 1-баскыч – 18, 2-баскыч – 30, 3-баскыч 16; *kol* өз уясына 32 сөз камтыйт: 1-баскыч – 9, 2-баскыч – 11, 3-баскыч 12; *dil* сөзүнүн уясы жалпысынан 37 сөздөн турат: 1-баскыч – 14, 2-баскыч – 12, 3-баскыч 11.

Мында биз уяларды баскычтарга бөлүштүрүү максатында бир гана морфологиялык жол менен жасалган туунду сөздөрдү иргеп алдык. Эгерде сөз жасоонун синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдорун да эске ала турган болсок, анда албетте берилген сандар алда канча жогору болмок. Белгилей кетчү учур эки тилде тең *баш – baş, ич – iç, кол – kol, тил – dil* сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңирилиги менен айырмаланат. Бул эки тилдин ортосундагы окшоштук катары сыпатталууга тийиш.

1.4. I бап боюнча жыйынтык

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү изилдөөнү теориялык негиздери жана тарыхы боюнча төмөнкүлөрдү айтса болот:

1. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн теориялык негиздери. Дене мүчө аталыштарын атоочу тил каражаттары дене мүчө аталыштары деп аталат. Соматизм термини ХХ кылымдын экинчи жарымында изилдөөчүлөрдүн көңүл чордонунда болду. В.Г.Гак мындай дейт: «Человек эгоцентричен, он видит в себе центр вселенной и отображает мир своему подобию [Гак, 1999: 260]». Адам өзүн ааламдын борбору деп элестетет, ошого жараша ал өз денесин жана сезимдерин өздөштүрүү аркылуу өзүн жеке инсан катары ойлоно баштайт. Адамдын дене мүчөсү – адамдын кабылдоо объектиси жана куралы. Адам баласы дене мүчөсүнүн жардамы менен айлана-чөйрөнү таанып билет. Көбүнчө адам баласы өзүнүн образын, турпатын туюнткан жана өзүнө түшүнүктүү болгон бирдиктер менен дүйнөнү сүрөттөөгө аракет кылат.

Тигил же бул элдин тилин түзгөн сөздүк курам түрдүү багыттагы сөздөрдүн тобун кучагына камтыйт. Алардын бири – дене мүчө аталыштары. Дүйнөдөгү ар бир тилде дене мүчө аталыштары бар. Бул аталыштар бир гана адамдын анатомиялык денесинин бөлүгүн гана атап койбостон туундуларды, татаал сөздөрдү, эркин жана туруктуу сөз айкаштарын жаратат. Ошондой эле дене мүчө аталыштары түз мааниде гана колдонулбастан, өтмө маанилерди да камтып, көп маанилүү да болуп келет.

2. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан сөз жасоо тууралуу жалпы тил илиминдеги изилдөөлөр сөз жасоо маселесин изилдөөдөн башталат деп да айтууга болот. Түрк тили үчүн башка тектеш тилдерге караганда алда канча өнүккөн, колдонууга ийкем сөз жасоо системасы мүнөздүү. Түрк тилинде сөз жасоо жолдорунан морфологиялык жана

синтаксистик жолу кеңири пайдаланылат. Түрк тилин атайын изилдөөгө арналган Ж.Денинин жана Т.Бангуоглунун грамматикасы, сөздүн тутумуна жана жасалыш ыкмаларына арналган М.Ергин, Б.Аталай, О.Демиржан, А.Ержиласун, М.Хенгирмен ж.б. көптөгөн авторлордун эмгектери илимий жактан дээрлик жогорку баага татыктуу. Совет окумуштууларынын ичинен академик А.Н.Кононовдун «Грамматика современного турецкого литературного языка» аттуу фундаменталдуу эмгеги илимий жактан өз наркын бүгүнкү күнгө чейин жоготпой келет.

Сөз жасоо уясынын теориялык маселелерине байланыштуу жазылган бир нече эмгектерден көрүнүп тургандай, тил илиминде «сөз жасоо уясы» түшүнүгүнө С.К.Шаумян, П.А.Соболева, И.В.Альтман, С.С.Белокриницкая, Г.А.Смирнова, А.И.Моисеев, А.Н.Тихонов жана Е.А.Земскаянын илимий эмгектеринде ар кандай аныктамалар берилет.

3. Кыргыз жана түрк тилинин фонологиялык, синтаксистик, морфологиялык, лексика-семантикалык, орфографиялык жалпылыктары өтө көп. Бирок бир-биринен географиялык алыстыкта жайгашышы, түрдүү саясий өнүгүү жолу тилиндеги айырмачылыктарды жараткан.

Бул тилдердин экөө тең сингармонизм мыйзамына баш ийген агглютинативдүү тилдер. Морфологиялык жол, синтаксистик жол, семантикалык жол менен бир-биринен айырмаланган чексиз лексикаларды жаратышы бул элдин тилинин тектеш экенин өзү эле тастыктап турат.

Тил илиминде бир нече изилдөөлөр сөз жасоо уяларын изилдөө багытында, билдирген маанилеринин окшоштуктары боюнча бириккен белгилүү тематикалык же болбосо лексика-семантикалык топко жаткан сөздөргө арналат. Лексикалык курамды түзүп турган сөздөрдүн катарында сөз жасоо уяларынын негизинде талдоого алынып жаткан *дене мүчө аталыштарын билдирген сөздөр* да кирет. Андыктан, биз ишибизде сөз жасоо уяларынын негизинде уңгу сөз иретинде жалпы тил илиминде негизги уңгуга коюлган талаптарга жооп бере турган дене мүчө аталыштарын билдирген сөздөрдүн тематикалык тобун алып отурабыз.

Сөз жасоо тизмеги татаал бирдик катары өз кезегинде сөз жасоонун мындан да татаал бирдиги *сөз жасоо уясынын* курамына кирет. Бул жагынан алганда сөз жасоо уясы сөз жасоо тизмегинин жыйынтыгы катары каралат.

Биз иликтөөгө алган кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарында жалпылыктардын орун алышынын негизги себептери табигый эле көрүнүш десек болот: биринчиден, салыштырылып жаткан тилдер түбү бир баба тилден тараган; экинчиден, дене мүчө аталыштары, алардын жаңы сөздөрдү жасоого негиз болуу өзгөчөлүктөрү бул тилдерде бирдей, анткени анын бир себеби эки тил тең мүчөлөмө түрк тилдери.

II БАП.

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ДЕНЕ МҮЧӨ
АТАЛЫШТАРЫНАН ЖАСАЛГАН СӨЗДӨРДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН
МЕТОДОЛОГИЯЛЫК БАЗАСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА
МЕТОДДОРУ**

2.1. Изилдөөнүн методологиялык базасы жана материалдары

Алдыга коюлган максат-милдеттерге шайкеш кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр бир катар методдордун жардамы менен териштирилди. Тактап айтканда, ар бир сөз жасоо уясынын курамында камтылган компоненттер иралды структуралык, салыштырма, сыпаттама ыкмалдар аркылуу талдоого алынды.

Диссертациялык иште колдонулган методдордун бири – лингвистикалык байкоо методу. Бул методдун жардамында кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уяларында жасалган туунду жана татаал сөздөргө таандык тилдик фактылар сөздүктөрдөн, тексттерден, ар кыл булактардан бөлүнүп алынды.

Изилдөөнүн бардык этаптарында талдап териштирилген бардык материалдар статистикалык эсептөө, топтоштуруу, моделдөө, синтагматикалык, парадигматикалык, мотивациялык, деривациялык анализден өткөрүү өңдүү комплекс методдор колдонулду.

Ошентип, изилдөөдө сыпаттоо, байкоо, талдоо, эксперимент, топтоштуруу, моделдөө, санак жүргүзүү, анализ, синтез ж.б. методдор колдонулду.

Изилдөөнүн материалдары катары түрк жана кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр түшүндүрмө, котормо, орфографиялык, этимологиялык, деривациялык,

фразеологиялык, энциклопедиялык сөздүктөрдөн, синонимдер жана антонимдер сөздүктөрүнөн, ар кандай жанрдагы тексттерден, фольклордук, паремиологиялык корпустардан топтолду. Мындан сырткары изилдөөнүн багытына ылайык көптөгөн илимий адабияттардын материалдары пайдаланылды.

Изилдөөнүн методологиялык базасы катары сөзжасоо менен дериватология багытынын теориялык негизин түптөөгө эбегейсиз салымын кошуп, сөз жасоо уясынын жалпы тил илиминдеги ордун аныктаган окумуштуулардын ичинен Е.Л.Гинзбург, П.А.Соболева, А.Н.Тихонов, И.С.Улукханов, Е.А.Земская, Г.С.Зенков өңдүү окумуштуулардын эмгектери жетекчиликке алынды [Гинзбург 1974; Соболева 1971; Тихонов 1991; Улукханов 1992; 1977; Земская 1991 ж.б.].

Булардын ичинен Е.Л.Гинзбург сөз жасоо уясы төмөнкүчө аныктайт: «Под словообразовательным гнездом можно понимать совокупность аффиксальных конструкций, упорядоченную отношениями производности однокоренных слов, оформленных этими аффиксами [Гинзбург, 1967: 277]». Мында басым туундулук катыш менен байланышкан мүчөлөп жасалган уңгулаш сөздөргө жасалат.

А.И.Моисеевдин пикири боюнча, бир уңгудан тараган сөздөрдү бириктирип, иретке келтирүү аркылуу уя жасалат. Автор сөз жасоо уясын сыпаттоодо «сөз жасоо уясы туунду сөздөрдү бириктирүүчү формалардын бири» деп жыйынтык айтат [Моисеев 1987: 122].

А.Н.Тихонов сөз жасоо уясына мындай аныктама берет: «Под словообразовательным гнездом понимается совокупность слов, характеризующихся общностью корня. Общность однокоренных слов проявляется не только в плане выражения (*в наличии у них одного и того же корня*), но и в плане содержания (*корень выражает общий для всех родственных слов элемент значения*), т.е. слова, объединяющиеся в словообразовательное гнездо, имеют и смысловую и материальную общность [Тихонов, 1971: 135]». Демек, мында уя түшүнүгүнө сөздөрдүн бир уңгуга

байланышына жана мунун натыйжасында алар маани жана форма жактан жалпылыкты түзүшүнө басым жасалат.

Е.А.Земскаянын ою боюнча, сөз жасоо тилдин өзүнчө бөлүмү катары каралып, анын маани-мазмуну кандай жана кайсы бирдиктерден турары, алар синтагматикалык жана парадигмалык катыштардын кандай түрлөрү аркылуу байланышары аныкталарын белгилейт [Земская, 1978: 163].

Сөз жасоодогу негизги түшүнүктөрдүн бири туунду сөз экени белгилүү. Туунду сөз – тилдин сөз жасоо процессинин натыйжасында пайда болгон жаңы сөз. Жаңы сөздөрдүн пайда болушу сөздүк курамын толуктап, улам байытып турат. Тескерисинче, сөздүк курамындагы даяр сөздөр жаңы сөздөрдүн жасалышына негиз болуп, сөз жасоо системасынын өнүгүшүн шарттайт. Бул болсо сөз жасоо лексикага кызмат кылып, аны менен ажырагыс байланышта болорун аныктайт. Ошондой эле сөз жасоонун грамматика менен да тыгыз байланышы бар, себеби туунду же татаал сөздөр грамматикалык каражаттарды пайдалануу менен жасалат жана сөзсүз түрдө кандайдыр бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот [Садыков, Сагынбаева, 2010: 476].

Сөз жасоодогу негизги түшүнүктөрдүн дагы бирөө – *сөз жасоо мааниси*. Бул тууралуу «Азыркы кыргыз адабий тили» аттуу эмгекте төмөнкүчө аныктама берилет: «Тилдеги сөз жасоонун бөтөнчөлүгү сөз жасоо мааниси аркылуу аныкталат да, мындай маани бир эмес, бир нече сөзгө бирдей таралат. Муну менен ал сөз түркүмүнүн жалпы категориялык маанисине окшошуп кетет. Бирок категориялык маани бүтүндөй бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, сөз жасоо мааниси ошол түркүмгө кирген айрым гана сөздөргө тиешелүү болот. Бул жагынан сөз жасоо маанисинин мүмкүнчүлүгү, аракет чөйрөсү дээрлик тар келет [АКАТ 2009: 248]».

Сөздүн негизи – сөздүктөгү сөз. Ал тексттеги сөздөн уланды мүчөнү алып таштагандан кийинки калган бөлүккө дал келет. Мисалы: *башта+дык*, *көздө+дүң* ж.б. Уңгудан айырмаланып, негиз өз ичинен сөз мүчөлөрүнө бөлүнүшү мүмкүн. Эгерде негиз мүчөлөнбөсө, анда ал эркин уңгуга дал келет. Бул учур негиздин эң кичине чеги болуп саналат. Мүчөлөнгөн негиз эч убакта

унгуга дал келбейт, башкача айтканда, уңгудан чоңдук кылат. Себеби негиз уңгу менен бир же бир нече куранды мүчөдөн, же бир нече уңгудан түзүлөт.

Негиз ар түрдүү каражаттардан жасалып жасалбаганына карай үчкө бөлүнөт: *тубаса негиз, туунду негиз жана түзүүчү негиз*.

Тубаса негиз – башка сөздөн жасалбаган сөз, тилдин азыркы абалында ар түрдүү каражаттар аркылуу жасалбаган, көбүнчө эркин уңгуга дал келген негиз.

Анын мааниси эмне үчүн, кантип ушул тыбыштык түзүлүш аркылуу туюндурулуп, ошол маанини туюнтканын түшүндүрүү мүмкүн эмес, муну айтуу үчүн ошол сөздүн келип чыгышын изилдөө керек. Демек, сөздүн негизи бир гана уңгудан турса, тубаса негиз болот да, анын түзүүчү негизи болбойт: *ат, куш, ал, он, бир, ур, сат ж.б.*

Туунду негиз – башка сөздөн жасалган сөз, башка бир негизге куранды мүчөнүн жалганышы же бир нече негиздин бир бүтүндүккө биригиши аркылуу жасалган, мааниси жана турпаты жагынан ошол бирдиктерге көз каранды болгон негиз.

Туунду негиздин ичинен соңкулардын мааниси тутумундагы негиздердин маанилеринен келип чыгат. Бирок алардын жөнөкөй кошундусу эмес.

Тубаса негиз туунду негиздин тутумунда негизинен өзүнүн тыбыштык жагын өзгөртпөй сактайт. Бирок айрым бир учурларда тубаса негиз белгилүү деңгээлде морфологиялык жактан өзгөрүүгө дуушар болушу да мүмкүн. Мисалы: *жыйна, кыйна, ойно*. Булардын тубаса негизи болуп *ой, кый, жый* эмес, *ойун, кыйын, жыйын* деген сөздөр эсептелет. Себеби, аталган негиздердин тутумунда соңку муунундагы *-у* жана *-ы* – кууш үндүүлөрү түшүп калган: *ойн+а, кыйн+а, жыйн+а*.

Түзүүчү негиз – туунду сөз жасалган сөз. Мисалы, *балыкчы, шыпыргы, илгич* сөздөрүнүн түзүүчү негизи *балык, шыпыр, ил*, анткени алар ушул сөздөрдөн *-чы, -гы, -гыч* курандыларын жалгоо аркылуу жасалды.

Ар кандай туунду негиздин түзүүчү негизи болот. Туунду негиз маани жактан түзүүчү негиз менен байланышат. Эгер түзүүчү сөз көп маанилүү болсо, анын бардык эле мааниси бүт бойдон туунду сөздүн жасалышына тирек

болбойт. Анткени туунду сөз түзүүчү сөздүн зарыл болгон маанисин гана ичине камтыйт.

Түзүүчү негизди туура аныкташ үчүн талдоого алынып жаткан туунду негизге кайсы сөздүн уңгулаш экенин, алардын ичинен маани жана турпат жактан кайсынысы туунду негизге эң жакын турганын жана туунду негиздин тутумунда кайсынысы кайталанарын табуу зарыл.

Ошентип, бул же тигил туунду сөздүн жасалышына маани жана турпат жактан уютку болгон, анын тутумунда кайталанган негиз түзүүчү негиз деп аталат. Эгер кыска жана так аныктама берсек, *түзүүчү негиз* – бул куранды мүчөнү алып салгандан кийин калган туунду негиздин бөлүгү.

Негиз жана анын түрлөрү сөз жасоодогу негизги түшүнүктөр катары кабыл алынып, сөз жасоонун татаал, көп баскычтуу процессин ачууда кеңири пайдаланылат.

Андан кийинки сөз жасоодогу дагы бир маанилүү, борбордук түшүнүк – *туундулук катыш*. Бул туурасында «Азыркы кыргыз адабий тилинде» мындай аныктама берилет: «Сөз жасоодогу борбордук түшүнүк – туундулук катыш. Ал түзүүчү негизге бир же бир нече туунду сөздүн маани жана форма жактан шартталып турганын билгизет. Мисалы: *акылдуу*, *акылсыз* сөздөрү маани жактан да, форма жактан да акыл сөзүнүн болушун талап кылат.

Туунду сөздүн маанисин билүү үчүн түзүүчү сөздүн маанисин билүү зарыл. Бирок бул жетиштүү шарт эмес, себеби сөздүн туунду мааниси түзүүчү сөз менен куранды мүчөнүн маанилеринин биримдигинен келип чыгат.

Түзүүчү сөз туунду сөздүн тутумунда, негизинен, өзүнүн тыбыштык жагын өзгөртпөй сактайт, же уланды мүчө уланып, өзгөрүп колдонулат. Мисалы, *акыл* – түзүүчү, *акылдуу*, *акылсыз* – туунду сөздөр болуп саналат. Сөз жасоодо дал ушундай туундулук катыштагы сөздөр изилденет.

Куранды мүчө – сөзгө жалганып, сөздүн лексикалык маанисин да, турпатын да өзгөртөт, андан жаңы сөз жасайт. Мисалы: баш (*зат*) – башта (*этиш*), бас (*этиш*) – басма (*зат.*) [АКАТ 2009: 253]».

Туунду сөздөрдүн уяда жасалышы сөз жасоо тиби менен сөз жасоо үлгүсү

боюнча ишке ашат. «Азыркы кыргыз адабий тили» эмгегинде сөз жасоо тибине төмөнкүдөй аныктама берилет: «Сөз жасоонун негизги бирдиги болуп сөз жасоонун тиби деген түшүнүк эсептелет. Сөз жасоонун тиби деп туунду сөздөрдү айрым-айрым топторго бириктирүүгө мүмкүндүк берген эреже-шартты атайбыз.

Сөз жасоонун тибин аныктоодо, эреже катары, бир эмес, бир нече туунду сөз салыштыруунун объектиси катары алынат да, төмөнкүдөй үч шарттын бир эле учурда аткарылышы талап кылынат:

Биринчиден, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн түзүүчүсү сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей болушу зарыл; экинчиден, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн сөз жасоо маанилери да бирдей болуулары зарыл; үчүнчүдөн, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн бирдей куранды мүчө менен жасалышы зарыл. Ал эми татаал сөздөр болсо бирдей каражаттар аркылуу түзүлүшү шарт.

Эгерде ушул үч шарттын бирөө эле аткарылбай калса, салыштырылып жаткан туунду сөздөр бир типке жатпай калат [АКАТ 2009: 253]».

Үзгүлтүксүз туундулук катыш менен байланышкан сөздөрдүн тизмеги сөз жасоо тизмеги деп аталат. Туунду сөз менен түзүүчү сөздүн ортосундагы катыш дайыма эле эки сөздүн алкагы менен чектеле бербейт. Анткени туундулук катышта турган эки сөздүн бири экинчисине карата түзүүчү негиз болсо, экинчиси бирине карата туунду негиз болот. Ошол эле маалда туунду негиз да башка бир сөзгө карата туундулук катышта туруп, ал сөздүн түзүүчү негизинин милдетин аткарышы мүмкүн. Мисалы: *атактуу* сөзүн ала турган болсок *атактуу* – *атак+луу* – *ата+ык* – *ат+a*. Мында *ат* сөзүнөн *ата* этиши, *ата* этишинен *атак* зат атоочу, *атак* зат атоочунан *атактуу* сын атоочу жасалды. Демек, *ат* сөзүнөн *атактуу* сөзүнө чейинки сөздөр үч баскычтуу үзгүлтүксүз туундулук катыш менен байланышты. Ошондуктан бул төрт сөз бир-бири менен туундулук катыш аркылуу байланышып, төмөнкүдөй *сөз жасоо тизмегин* түзөт: *атактуу* – *атак* – *ата* – *ат* [АКАТ 2009: 253].

Ал эми уядагы сөздөрдүн синтагматикалык катыштары сөз жасоо

тизмегинде ишке ашат. Бул туурасында «Современный русский язык» аттуу эмгекте берилген бул аныктаманы келтирүүгө болот: «Совокупность производных, упорядоченная так, что каждая предыдущая единица является непосредственно производящей для последующей, называется словообразовательной цепью (или цепочкой). Эта комплексная единица выявляет ступенчатый характер русского словообразования. Она демонстрирует синтагматические отношения между однокоренными словами. Слова в цепи связаны отношениями последовательной производности [Современный русский язык, 1989: 89]».

Ж.Манкеева ушул маселеге карата минтип айтат: «...для установления отношения словообразовательной производности следует убедиться в наличии прямой семантической связи между однокорневыми единицами, проверяя также, повторяется ли она в других парах слов. Если сравнение корневой морфемы по гомогенному ряду производится вертикально, то анализ аффиксальной морфемы, как и ее дальнейшее развитие, горизонтально [Манкеева, 1991: 154]».

Орус тилиндеги этиштерден жасалган сөз жасоо тизмектерине арналган изилдөөсүндө С.А.Тихонов тизмекти сөз жасоонун комплекстүү бирдиги катары таанып, сөз жасоодогу бирдиктердин иерархиялык топтоштурулган жыйынтыгын билдирип татаал бирдиктердин курамына кирерин белгилейт. Бул жагынан сөз жасоо тизмеги сөз жасоо жубунан куралат. *Сөз жасоо тизмеги* татаал бирдик катары өз кезегинде сөз жасоонун татаал бирдиги *сөз жасоо уясынын* курамына кирет. Бул жагынан алганда сөз жасоо уясы сөз жасоо тизмегинин жыйынтыгы катары каралат.

Р.А.Кадырбаева да өз изилдөө ишинде сөз жасоо тизмегин синтагматикалык деңгээлдеги комплекстүү бирдик катары изилдейт. Изилдөөчү талдоолордун негизинде соматизмдерден жасалган сөз жасоо тизмектеринин түзүлүш типтеринин толук сыпаттамасын берет [Кадырбаева, 1985].

А.Ю.Самохиндин ою боюнча, уя ичиндеги парадигматикалык сөз жасоо катыштарын изилдебей туруп сөз жасоо уяларын изилдөө мүмкүн эмес. Ушул

байланыштарды ишке ашыра турган комплекстүү бирдик – сөз жасоо тарамы болуп эсептелет [Самохин, 1990: 65].

Тил илиминде ушул убакка чейин парадигма түшүнүгүн аныктаган бирдиктүү пикир калыптанган жок. Анткени сөз жасоо тарамы кээ бир эмгектерде сөз жасоо уясы катары каралат. Ошондуктан парадигма тууралуу сөз кылуудан мурун сөз жасоо уясынын парадигмадан айырмалай турган негизги айырмачылыктарын аныктап алган дурус. Бул маселенин тегерегинде Л.П.Клобукова, Г.А.Клечковская, А.Г.Лыков өндүү изилдөөчүлөрдүн ийгиликтери алгылыктуу [Клобукова, 1983; Лыков, Клечковская 1991].

Маселен, Л.П.Клобукова сөз жасоо уясын парадигмадан айырмалай турган негизги белгилери катары буларды көрсөтөт: «Парадигма относится к гнезду как часть к целому: парадигма выделяется только в составе гнезда и представляет собой часть, фрагмент словообразовательного гнезда, включающий все дериваты, производные от того или иного производящего... Словообразовательное гнездо, в отличие от словообразовательной парадигмы, – самая сложная единица словообразования, объединяющая все синтагматические и парадигматические связи данного производящего... Второе отличие словообразовательной парадигмы от словообразовательного гнезда заключается в том, что вершина словообразовательного гнезда входит в состав гнезда, а вершина словообразовательной парадигмы (*т.е. слово, мотивирующее все члены словообразовательной парадигмы*) в состав парадигмы не включается». Андан ары автор парадигманы сөз жасоо уясынан айырмалай турган үчүнчү белгисин көрсөтөт: «...вершиной словообразовательного гнезда может быть только непроизводное слово, а вершиной словообразовательной парадигмы являются как производные, так и непроизводные слова [Клобукова, 1983: 80-81]».

Акыркы жылдардагы жарык көргөн эмгектерден байкалгандай, сөз жасоону изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү парадигманы аныктоодо Е.А.Земскаянын пикирине таянышат. Парадигма дегенде «негизи бар жаңы деривациянын бир баскычында орун алган туундулардын жыйындысын» түшүнүүгө болот. Автор:

«Чтобы абстрагироваться от «капризов лексики» и выявить закономерности строения словообразовательных парадигм, целесообразно ввести понятие типовой словообразовательной парадигмы, противопоставив его понятию конкретной парадигмы...» – деп жазат [Земская, 1978: 244].

Парадигманы изилдөөгө арналган бир нече иш бар. Алсак, С.Собировдун кандидаттык диссертациясында парадигманы сөз жасоонун бирдиги катары каралат. Изилдөөчү парадигма түшүнүгүнө сыпаттама берип, алардын чыгыш түбүн тактап, парадигма сөз жасоо уясынын түзүүчү компоненти экенин аныктайт да, уңгу сөз менен туунду сөздөрдөн тараган парадигмаларды изилдейт [Собиров, 1990: 134].

Ал эми Н.Г.Юсупова азыркы орус тилиндеги төрт лексика-семантикалык топко кирген зат атоочтордун сөз жасоо парадигмаларынын уюшулушун териштирет [Юсупова, 198: 132].

М.Казаряндын изилдөөсүндө парадигманы лингвисттер тарабынан ар кандай талдана турганын белгилеп төмөнкүдөй оюн айтат: «Словообразовательная парадигма в нашей работе интерпретируются как набор производных, имеющих одну и ту же производящую базу и находящихся на единой ступени деривации» [Казарян, 1990: 127]. Сөз жасоо маселесинин теориясын изилдеген эмгектерде сөз жасоо уясынын формалык жана семантикалык түзүлүшү деген аныктамалар да кездешет.

Л.К.Жаналина: «Структура — это сеть языковых отношений, связывающих план выражения и план содержания в пределах одного знака и связывающих различные языковые единицы в гомогенные и гетерогенные ряды,» — деп жазат [Жаналина, 1993: 175].

А.Н.Тихонов бул маселе тууралуу: «...каждое словообразовательное гнездо обладает своей формальной *структурой*. В соответствии с характерным для него набором словообразовательных значений, составляющим его *семантическую структуру*, словообразовательное гнездо располагает необходимым для этого набором средств их выражения. Участвуя в организации словообразовательных отношений, эти средства представляют

собой также упорядоченную совокупность. Они составляют *формальную структуру СГ*» – деп жазат [Тихонов, 1987: 3-8].

И.Д.Михайлова «Словообразовательное гнездо с вершиной круг» аттуу кандидаттык диссертациясында төмөнкүдөй пикирин жазган: «Словообразовательное гнездо по сравнению с лексическим мотивационным представляет собой группу однокоренных слов, упорядоченных отношениями производности. В основу словообразовательного гнезда кладется раскрытие механизма порождения одного слова на базе другого: в таком случае, отмечается на какой ступени словообразования возникло производное, с каким словом оно составляет словообразовательную пару (*или пары – при полимотивированности*) и какова его словообразовательная структура, т.е. мотиватор и дериватор. В словообразовательном гнезде все отношения между производным и производящим выражены графическими средствами, что говорит, о его формализованном характере. Семантические же отношения между словами отражения в нем не находят [Михайлова, 2001: 4]». Андан ары уялардагы сөз жасоо маанисин жана семантикасын изилдөө актуалдуу маселелерден экенин белгиленет.

Көптөгөн окумуштуулардын пикири боюнча сөз жасоо уясы парадигмалардын негизинде куралат. Негиз сөз менен туунду сөздөр арасындагы иерархияны иретке келтире турган катыштар. Бул жагдай бир уңгудан тараган сөздөрдү уяга биригүүсүнө мүмкүндүк берет.

Уядагы сөздөрдүн формалдык-семантикалык катышын терең изилдеген профессор А.Н.Тихонов сөз жасоо уясындагы сөздөрдүн мотивациясына сыпаттама берет. Бул жерде профессор Б.Калиевдин пикирине токтолуп кетүү орундуу: «Под мотивированностью мы понимаем семантическую выводимость одного слова из другого. Мотивированность лексических единиц определяется на основе их соотношения с лексическими мотиваторами. Мотивированными являются единицы, содержащие корневую морфему мотивирующего слова [Калиев, 1996: 168]».

Уядагы уңгулаш сөздөрдүн сөз жасоо катышы иретке келтирилген абалда

болот. Семантикалык жактан ар бир сөз жасоо уясы өзүнчө сөз жасоо маанисин берет. Уяда, адатта, канча туунду сөз болсо, ошончо сөз жасоо мааниси болот.

Ошентип, сөз жасоо уясы деп бир уңгудан тараган туунду негиздердин жыйынтыгы аталат. Сөз жасоо уясындагы уңгу сөздөн башка сөздөрдүн баары уңгулаш туунду сөздөргө жатат. Мисалы: *боор – боордо – боордош – боордоштук; боордо – боорлоп – боордоп – боордот – боордуу ж.б.* Ушул жерде Ж.А.Манкееванын төмөнкүдөй аныктамасын келтирүү оң: «...установление гнезд однокоренных слов опирается на лексическое значение слов и семантику формативов» [Манкеева, 1991: 154]. Демек, уңгулаш сөздөрдү бир уяга киргизүүдөгү таяна турган эң негизги белгиси сөздүн лексикалык семантикасы экенин белгилеп кетүү зарыл.

Сөз жасоо уясында бир гана уңгу болот. Уңгу – сөз жасоо уясынын негизги эң керектүү компоненти. Уңгусу жок сөз жасоо уясын түзүү мүмкүн эмес, уңгу сөз уядагы бардык туунду сөздөрдүн курамына кирет. Бул туурасын окумуштуу Г.О.Винокур мындай дейт: «Может отсутствовать теоретически мыслимое или воображаемое посредствующее звено словопроизводственного процесса, но его первая ступень, его исходный пункт нельзя представить себе отсутствующим» [Винокур, 1959: 419].

Сөз жасоо уясы тилдин сөз жасоо бөлүмүнүн олуттуу бирдиги деп айтылат. Ал түзүлүшүнө карай мүчөлөнгөн, татаал бирдик болуп саналат. А.Н.Тихоновдун аныктамасы боюнча, сөз жасоо уясы сөз жасоо жубу, сөз жасоо тизмеги жана сөз жасоо тарамдарынан түзүлөт. Ошондуктан туш келген уяны ошол бирдиктердин жыйынтыгы катары кароого болот. Андай болгон күндө, сөз жасоо уясынын курамындагы эң кичинекей бирдик сөз жасоо жубу болуп саналат. Л.К.Жаналина сөз жасоо жубуна төмөнкүдөй аныктама берет: «Словообразовательной парой называется объединение мотивированного слова на основе отношения формально-семантической выводимости, т.е., словообразовательной мотивации, с мотивирующим [Жаналина, 1998: 154]». Бул аныктаманы негиз кылып алсак, сөз жасоо жубу негиз сөз менен туундудан турат деп аныктай алабыз. Мисалы: *боор-боордуу, боор-боорло, боор-боорлоп,*

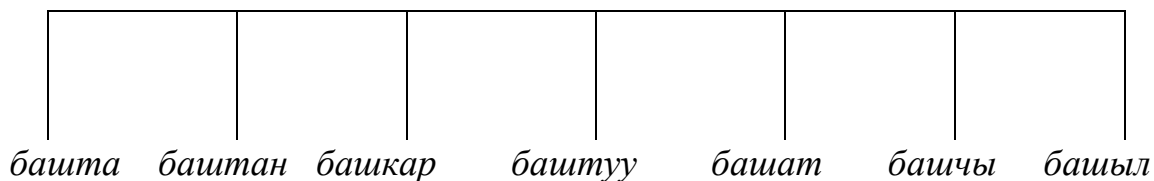
боор-боордук, боор-боорчо ж.б. Бул жагынан сөз жасоо уясы сөз жасоо жубунун жыйынтыгын билдирет деп корутундуласа болот.

Сөз жасоо тизмеги – бир уңгудан тараган биринен-бири жасалган сөздөрдүн чынжырчасы. Ошондуктан үзгүлтүксүз туундулук катыш менен байланышкан сөздөрдүн тизмеги сөз жасоо тизмеги деп аталат. Туунду сөз менен түзүүчү сөздүн ортосундагы катыш дайыма эки сөздүн алкагы менен чектеле бербейт. Анткени туундулук катышта турган эки сөздүн бири экинчисине карата түзүүчү негиз болсо, экинчиси биринчисине карата туунду негиз болот. Ошол эле маалда туунду негиз да башка бир сөзгө карата туундулук катышта туруп, ал сөздүн түзүүчү негизинин милдетин аткарышы мүмкүн. Мисалы: 1. *Атын* атаса куту сүйүнөт. 2. *Атактуу* жазуучунун китеби басылып чыкты. Көрүнүп тургандай, 1 – мисалдагы *ата* – этиши *-а* курандысын жалгоо аркылуу *ат* сөзүнөн жасалды: $ата = ат + а$. Демек, мында *ата* – туунду сөз, *ат* – түзүүчү сөз. Булардын ортосундагы туундулук катыш ушул эки сөздүн алкагы менен чектелет. Ал эми 2-мисалдагы *атактуу* сөзүндөгү туундулук катыш, *ата* сөзүнөн айырмаланып, башка бир шартта ишке ашырылат. Атап айтканда, *атактуу* сөзү *атак* сөзүнөн жасалгандыктан, биринчиси туунду негиз, экинчиси түзүүчү негиз болот. Ошол эле учурда *атак* сөзү да *ата* этишинин туундусу, демек, *атак* *атага* карата туунду негиз болсо, *ата* *атак* сөзүнө карата түзүүчү негиз болот. Экинчи жагынан, өйдөкү мисалдан көрүнүп тургандай, *ата* сөзүнүн өзү да туунду негиз, анткени ал *ат* сөзүнөн жасалды. Демек, *атактуу* сөзүнүн жасалыш баскычтарын төмөнкүчө көрсөтүүгө болот: $атактуу = атак + луу = ата + ык = ат + а$. Мында *ат* сөзүнөн *ата* этиши, *ата* этишинен *атак* зат атоочу, *атак* зат атоочунан *атактуу* сын атоочу жасалды. Демек, *ат* сөзүнөн *атактуу* сөзүнө чейинки сөздөр үч баскычтуу үзгүлтүксүз туундулук катыш менен байланышты. Ошондуктан бул мисалдагы төрт сөз бир-бири менен туундулук катыш аркылуу байланышып, төмөнкүдөй сөз жасоо тизмегин түзөт: $атактуу = атак = ата = ат$ [АКТ, 2015: 236].

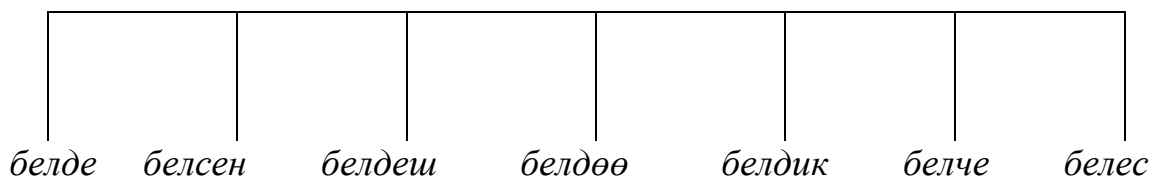
Сөз жасоо тарамы деп бир лексикалык мааниси бар баскычта тараган

туунду сөздөрдүн тобун атайбыз. Сөз жасоо жуптары, ошондой эле уяда сөз жасоо тарамдарынын курамына кирет. Башкача айтканда, жуптар сөз жасоо тарамдарынын курамдык бөлүктөрү болуп эсептелет. Бул болсо уядагы ар бир сөз жасамдык тарам сөз жасоо жубунун жыйынтыгы боло турганын көрсөтөт. Уяда уңгу сөз менен андан жасалган 1-баскычтагы бардык туунду сөздөр бир тарамга биригет. Мисалы:

баш

бел

Бул сөз жасоо тарамдары *баш* жана *бел* түзүүчү негиздери аркылуу жасалган уялардын 1-баскычына кирет. Алар *баш* – *башта*, *баш* – *баштан*, *баш* – *баштуу*, *баш* – *башыл ж.б.*, *бел* – *белде*, *бел* – *белсен*, *бел* – *белдеш*, *бел* – *белдөө ж.б.* сөз жасоо жуптарын түзөт. Демек, сөз жасоо тарамдары – сөз жасоо уяларын түзүүчү компоненттердин бири, ошондуктан сөз жасоо уялары сөз жасоо тарамдарынын да жыйындысын билдирет.

А.Н.Тихоновдун аныктамасы негизге алуу менен сөз жасоо уясынын түзүлүшү синтагматикалык жана парадигматикалык катыштардын ич ара байланышы менен аныкталат, синтагматикалык – сөз жасоо уясы сөз жасоо тизмектеринин жыйынтыгын, ал эми парадигматикалык катышта сөз жасоо тарамдарынын жыйынтыгын көрсөтөт деп жыйынтыктоого болот.

Сөз жасоо уясынын татаалдыгы анын курамындагы ар бир сөздүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу. Алардын ар бири кайсы сөз жасоо уясына көбүрөөк катышса, ошол сөз жасоо уясы татаал болот. Ошондуктан уялар түзүлүшүнө, курамына карай ар кандай болот. Чоң уялардын курамында

жүздөгөн туунду сөз болот. Аны ишибизде талдоого алынган дене мүчө аталыштарынын негизинде сөз жасоо уяларынын сөз жасоо баскычтарындагы туунду сөздөрдүн курамы далилдейт.

Сөз жасоо уяларынын түзүлүш типтери А.И.Моисеевдин пикиринче, бешке бөлүнөт:

1) уя – жеке сөздөр: сөз жасоодо активдүүлүк көрсөтпөгөн жана түзүүчү негизи болбогон уңгу сөздөр сөз жасоонун болбогондугун көрсөтөт, шарттуу белгиси _____ (•).

2) уя – жуп сөздөр: уңгу негиз жана анын жалгыз туундусу (• ____ •) бир актылуу сөз жасоонун натыйжасы болот;

3) уя-сөздөрдүн тизмектери (*тизмектүү уялар – цепочечные гнезда*) – үзгүлтүксүз бир издүү сөз жасоонун натыйжасы: уңгу сөздүн жалгыз туунду сөзү (*биринчи даражасындагы туунду – производное первой степени*) 2-даражасындагы жалгыз туунду сөз үчүн негиз болот ж.б.

4) уя – бутактар (*гнезда – веерные слова*) – параллелдүү сөз жасоонун натыйжасы, уңгу негизден 1-даражадагы бир нече (*эки же андан көп*) сөз жасалат;

5) уя – дарактар (*гнезда – деревья*), сөздөрдүн тизмектери менен топтомунун жыйындысы (*комплекттүү уялар*) – үзгүлтүксүз жана параллелдүү сөз жасоонун натыйжасы, (*эң эле аз курамда*) эки түрү бар:

а) тизмектүү – бутактуу уялар (• — • — •),

б) бутактуу – тизмектүү уялар (• _____ • _____)...

[Моисеев, 1987: 181-182].

Андан ары А.И.Моисеев: «В системе структурных типов словообразовательных гнезд центральное место принадлежит цепочным и веерным гнездам: они имеют специфическую, отчетливо дифференцированную структуру. Другие типы гнезд не обладают такой самостоятельностью: комплексные гнезда являются результатом объединения цепочек и вееров, а гнезда – пары слов являются как бы недоразвитыми цепочками или веерами»,

— деп жыйынтыктайт [Моисеев 1987: 181-183].

Биздин шартта изилдөөгө алынып жаткан дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын түзүлүшү акыркы 5-типке кирет (*комплексүү уялар*). Ошондой болсо да, кайсы гана сөз жасоо уясы болбосун, сөз жасоону ийгиликтүү уюштурууда чоң роль ойнойт. Дагы бир айта кете турган жагдай, сөз жасоо уясын жасоодо уянын курамына татаал сөздөрдү киргизүү маселеси турат. Айрым окумуштуулардын пикири боюнча, татаал сөздөр курамында эң азы эки негиздин болушуна байланыштуу уяларды эки жактан иреттөө зарыл [Гинзбург, 1967: 142].

Сөз жасоо уяларынын курамында туунду сөздөрдү кошуунун өзүнчө тартиби бар. Ал кыргыз тилинин сөз жасоо баскычтарынын түрүнө негизделет. Бул жагынан сөз жасоо уяларынын курамындагы сөз жасоо баскычтарынын аткарган кызматы өтө олуттуу.

Арка-зат атооч: Арка жөлөк –зат атооч, Жетим Арка- – зат атооч, Ит Арка- – *зат атооч*/фразеологизм

1-баскыч: Арка-н-зат атооч, Арка-гай- *сын атооч*, Арка-да- *тактооч*, Арка-да- зат атооч, Арка-луу- зат атооч, Арка-сы ачылбаган – *сын атооч*/фразеологизм, *Арка-сы суу* - этиш/ фразеологизм, *Арка-сы тийүү*- этиш/фразеологизм, Арка-сын салуу- этиш/ фразеологизм, *Эриш-Арка-к болуу* - этиш/фразеологизм, Арка-й-*этиш*, Арка-к- зат атооч, Арка-лоо- *кыймыл атооч*, Арка-лык- зат атооч, Арка-сы тийүү- *этиш*, Арка-юу- *этиш*, Арка-ят –*этиш*

2-баскыч: Арка-н-да, Арка-н-дат, Арка--н-даш, Арка-н-доо, *Арка-ң-кы – тактооч*, Арка-й-т-*этиш*, Арка-й-туу- *кыймыл атооч*, Арка-к-туу, Арка-ла-*этиш*, Арка-лаш- *этиш*, Арка-ла-т-*этиш*, Арка-ла-май – *этиш*, Арка-ла-туу-*кыймыл атооч*, Арка-сы-н салуу- фразеологизм.

3-баскыч: Арка-н-да-л, Арка-н-да-луу,

1-баскыч: arka-daş, arka-la-, arka-lı, arka-lik

2-баскыч: arka-lik-sız, arka-daş-lik, arka-la-ma, arka-la-mak, arka-la-n-, Arka-lı-ç, arka-lik-lı, arka-daş-ça

3-баскыч: arka-la-n-mak, arka-la-n-ma

Түрк тилинде жалпысынан *arka* сөзүнөн 14 сөз жасалган. *Arka* эң өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп эсептелет. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Аркадан» 14 жаңы сөз алынып, 39 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Бел - зат атооч: *бел* зат атооч, *бел алды* – этиш, *бел байла*- этиш, *бел бакан* – зат атооч, *бел бөкчөй* – этиш, *бел бала* – зат атооч, *бел арык*, *айча бел* – сын атооч / зат атооч, *аска бел* – зат атооч, *ач бел*, *куу жон* – фразеологизм/зат атооч, *бел алдыруу* - этиш/ фразеологизм, *бел байлоо* - этиш/ фразеологизм, *бел бакан* – зат атооч, *бел баскак* – зат атооч, *бел болуу* - этиш/ фразеологизм, *бел алды болуу* – зат атооч/ фразеологизм, *бел алдырбоо* - этиш/ фразеологизм, *бел буу* - этиш/ фразеологизм, *бел бүкпөө* - этиш/ фразеологизм, *бел кайыш* – зат атооч, *бел көчүк* – зат атооч, *бел куда болуу* - этиш/ фразеологизм, *бел кылуу* - этиш/ фразеологизм, *бел кырчоо* – зат атооч, *бел салды* - фразеологизм / зат атооч/ сын атооч, *бел суу* – зат атооч, *бел танап* – зат атооч, *бел тутуу* – зат атооч, *бел чечпөө* - этиш/ фразеологизм, *бураң бел* – зат атооч/ сын атооч, *жака-бел* – зат атооч, *илеп белгиси* – зат атооч, *кумурска бел* – сын атооч, *кымча бел* - сын атооч, *найча* || *айча бел* – зат атооч, *бел баскак* - сын атооч, *бел боо* – зат атооч, *бел көчүк* - зат атооч, *бел куда* – зат атооч, *бел күрөк* (кичине күрөк) диал.- зат атооч, *бел кыл* (таяныч кылуу) - этиш/ фразеологизм, *бел кырчоо* – зат атооч, *бел тутуу* – этиш, *бел чечүү* (тыным алуу) - этиш/ фразеологизм, *туу бел* – зат атооч, *тыныш белгилери* – зат атооч, *чеке-бел* – зат атооч.

1-баскыч: *бел-е*, *бел-ек*, *бел-сен*, *бел-ем*, *бел-ен*, *бел-и майышуу* (кыйынчылык тартуу) - этиш/ фразеологизм, *бел-и мертинүү* - этиш/ фразеологизм, *бел-ес*, *башы жаздыкта*, *бел-и оттукта эмес* - этиш/ фразеологизм / зат атооч, *бел-боо* – зат атооч, *бел-ге таңуу* – зат атооч, *бел-ги* – зат атооч, *бел-ден басуу* – этиш, *бел-дер*, *бел-дер бел-ди бекем буу* - этиш/ фразеологизм, *бел-и кайышуу* - этиш/ фразеологизм, *бел-и катуу* - этиш/ фразеологизм, *бел-и майышуу* - этиш/ фразеологизм, *бел-и сынуу* - этиш/ фразеологизм, *бел-и тийүү* - этиш/ фразеологизм, *бел-и омуруу* - этиш/ фразеологизм, *бел-күрөк* – зат атооч, *бел-че* – зат атооч, *бел-чир* – зат атооч,

бешиктен бел-и чыга элек - фразеологизм / *сын атооч*/ зат атооч, *бел-дер (жигит)* диал. –з ат атооч, *бел-дик-зат атооч*, *бел-дүү-сын атооч*, *бел-ги* – зат атооч.

2-баскыч: *бел-екей*, *бел-ек-тик*, *бел-ек-че*, *бел-сен-үү*, *бел-ес-түү*, *бел-ес-че*, *бел-че-си-нен батуу* – *этиш*, *бел-бел-ес*, *бел-ги-лүү- белгисиз* – *тактооч*, *бел-дем-че* – зат атооч, *бел-им-чи.* – зат атооч, *бел-сем-дүү* – *сын атооч*, *бел-сөө-лө* – *этиш*, *бел-дем-чи-лүү-сын атооч*, *бел-дик алуу* –*этиш*, *бел-дик козу* – зат атооч, *бел-дик-түү-сын атооч*, *бел-дүү-лүк-сын атооч*, *бел-ги-ле* – *этиш*, *бел-ги-лүү-зат атооч*, *бел-ги-сиз*, *бел-дем-чи-зат атооч*.

3-баскыч: *белгилеш*, *бел-е-нде*, *бел-ен-дик*, *бел-ен-дөө* БЕЛ-СЕМ-ДҮҮ-ЛҮК – зат атооч, *бел-ги-лен*, - *этиш*, *бел-ги-лен-бей*, -*этиш*, *бел-ги-лен-ген* –*этиш*, *бел-ги-лен-үү-этиш*, *бел-ги-ле-т-*, *этиш*, *бел-ги-ле-т-ти* – *этиш*, *бел-ги-ле-түү-этиш*, *бел-ги-лөө-кыймыл атооч*, *бел-ги-лүү-лүк*, - зат атооч, *бел-ги-лүү-лүг-ү*, - зат атооч, *бел-ги-лүү-лүк-кө* –*сын атооч*, *бел-ги-сиз-дик -зат атооч*

Моюн, мойну, моюну:

1-баскыч: *мойну жар бербөө*, *мойну жоон*, *мойну менен тартуу*, *мойну тон*, *мойну тондук кылуу*, *мойнун сындыруу*, *мойнуна алуу*, *мойнуна коюу*, *мойнуна минүү*, *мойнуна сорпо төгүлүү*, *мойнуна түшүү*, *мойнунан байлаган ит*, *моюн алышуу*, *моюн артериясы*, *моюн бербөө*, *моюн булчуңдары*, *моюн булчунунун артериясы*, *моюн веналары*, *моюн нервдери*, *моюн омурткалары*, *моюнтаптык кылуу*, *моюн толгоо*, *моюнга ал-*, *моюнга алуу*, *моюнга алыш-*, *бир моюн*, *жоон моюн*, *кандуу моюн*, *моюн алышуу*, *моюн бербөө*, *моюн сунуу*, *моюн таптык кылуу*, *моюн толгоо*, *моюнга алуу*, *моюнга түшүү*, *моюнда*, *моюндаш*, *моюнтурук*, *моюну жар бербөө*, *моюнуна*, *моюнуна сорпо төгүлүү*, *сал моюн*, *тоң моюн*, *укурук моюн*, *мойну жар бербөө*, *мойну жоон*, *мойну менен тартуу*, *мойну тоң*, *мойну тоңдук кылуу*, *мойнун сындыруу*, *мойнуна алуу*, *мойнуна бото салынуу*, *мойнуна коюу*, *мойнуна минүү*, *мойнуна сорпо төгүлүү*, *мойнуна түшүү*, *мойнунан байлаган иттей*, *шайтан мойнун сындыруу*, *шайтаны мойнуна минүү*, *моюнда-*, *моюндоо*, *моюнсун-*, *моюнтурук*, *моюнча (музоо)*, *моюнча мед.*, *моюнча2 тех.*, *моюнча3 (торпок)*, *моюнчак (каамыт) диал.*

2-баскыч: моюндаш -, моюндашуу, моюнсундур, моюнсунуу

3-баскыч: моюн сундуруу

1-баскыч: boyun-ca, boyun-duruk, boyun-la, boyun-lu, boyun-luk, boyun-suz

2-баскыч: boyun-duruk-luk, boyun-la-n-, boyun-suz-luk

3-баскыч: boyun-la-n-dir-

4-баскыч: boyun-la-n-dir-ma, boyun-la-n-dir-mak

Моюн сөзүнөн жалпы 12 сөз жасалган. «Моюн» аз өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат.

1-баскыч: Bel-lik, Bel-siz

Бел сөзүнөн жалпы 2 сөз жасалган. «Бел» аз өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. Белден 2 жаңы сөз алынып, 28 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Мурун-зат атооч:

1-баскыч: Мурунку, Мурунтан, Мурунтадан, мурундан-, мурундануу, мурундуу-сын атооч, мурунсуз-сын атооч, мурун күзгүсү-зат атооч, мурун нервдери-зат атооч, мурундун деформация-луу)-зат атооч, м урассы 3 сы, мурундун туберкулезу-зат атооч, мурундун учу-зат атооч, мурун-там ак, -зат атооч, мурду сандоо –сын атооч/ фразеологизм, мурдун балта кеспөө – этиш/фразеологизм, мурдун жаруу –этиш/фразеологизм, мурдун көтөрүү – этиш/фразеологизм, мурдун тарта албаган –зат атооч, мурдун тешкен торпок-этиш/фразеологизм, мурдунан жетелетүү – фразеологизм/ этиш, мурдунан сүйлөө –сын атооч/ фразеологизм, мурдунан суу агуу -фразеологизм/этиш, мурдунан эшек - фразеологизм/этиш курту түшө элек - фразеологизм/этиш, мурдунун суусун тарта албаган - фразеологизм/сын атооч, муруну мурч, мурун бүтүү –этиш, мурун зонддору –зат атооч, мурун ичиндеги –зат атооч, мурун көндөйү –зат атооч, чуют, бокмурун –зат атооч/ фразеологизм, ит мурун –зат атооч, кобуш мурун –зат атооч, кулак-мурун кескендеи –зат атооч, мурду балта кеспөө - фразеологизм/этиш, мурду бүтүү –этиш, мурду дердейе түшүү – этиш/

фразеологизм, *мурду менен бир тийүү* –этиш/ фразеологизм, *мурду салаңдоо* -, *мурдумду туура кесип берейин* –этиш/ фразеологизм, *мурдун балта кеспөө* – этиш/ фразеологизм, *мурдун жаруу* –этиш/ фразеологизм, *мурдун көтөрүү* – этиш/ фразеологизм, *мурдун тарта албаган* –зат атооч/ фразеологизм, *мурдун тешкен торпоктой* –сын атооч/этиш/ фразеологизм, *мурдун чүйрүү* –этиш/ фразеологизм, *мурдуна суу жетүү*- фразеологизм, *мурдунан жетелетүү* – фразеологизм/этиш, МУРДУНАН ЖЕ ТЕЛӨӨ – фразеологизм/этиш, *мурдунан семирүү*-этиш/ фразеологизм, *мурдунан суу агуу* –этиш/ фразеологизм, *мурдунан эшек курту түшө элек* –зат атооч/ фразеологизм, *мурдунан эшек куртун түшүрүү* –этиш/ фразеологизм, *мурдунун маңкасын аарчий албоо* – этиш/ фразеологизм, *мурдунун суусун тар та албаган*-зат атооч/ фразеологизм, *мурунтугу бош* – фразеологизм/*этиш*, МУРУНТУКТА, суу мурун-этиш/ фразеологизм, Мурунтук-зат атооч, мурунчул лингв.

2-баскыч: мурунданган, Мурунтуктсу-зат атооч, мурунтуксуз-зат атооч, мурунтукта-*этиш*, мурунтуктал-*этиш*, мурунтуктуу-*сын атооч*, мурунтуктоо-*кыймыл атооч*, мурунтукчан-*атоочтук*

3-баскыч: мурунтуктат-*этиш*, мурунтукталуу

1-баскыч: Burun-duruk, Burun-la-, Burun-lu, Burun-luk, Burun-suz, Burun-sak,

2-баскыч: Burun-la-ma, Burun-la-mak, Burun-lu-luk, Burun-suz-luk, Burun-sa(k)-lik

Мурун сөзүнөн жалпы 11 сөз жасалган. «Бурун» көп өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Бурун» деген сөздөн 11 жаңы сөз алынып, 70 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Боор-зат атооч:

1-баскыч: Боорсок, Боортко, боор оору, боор ооруу, боор көтөрүү, боор эт, боор толгоо, боору ачуу (ачып), боору катуу, бооруна катуу, бооруна тартуу, *боор*, *башы бүтүн*, *боору эсен*, *бир боор*, *боор ачырлык*, *боор батырыш*, *боор бербөө*, *боор бурар*, *боор*, *боор ооруса*, *боорго тебүү*, *боор ооруу*, *боор тартуу*,

БООР толгоо, БООР ЭТ МЕНЕН тең, боор эти эзилүү, боорго имерүү, боорго тартуу, боорго тебүү, боордош, боордоштук, бооркер, бооркеч, бооркок, боорлош, боору ачуу, боору бүтүн, боору жибүү, БООРУ КАЛБОО, боору ката, БООРУ КАТУУ, боору катуу, боору менен жылып калуу, боору ооруу, боору суук, боору таш, боору титирөө, боору түтпөө, боору эзилүү, боорукер, боорукердик, боорукерлен, боорукерлик, боорукерлүү, боорукерчилик, боорун берүү, боорун жарып чыккан, боорун же өлтүрүү, боорун жерден албоо, боорун көтөрүү, боорун сыртына салуу, боорун тырмоо, бооруна тартуу, бооруна келгир, боорутка, бооруу ооруу, жерден боорун көтөрүү, жети атаңдын боорун же, жылан боор, ичек-боору катуу, ичек-боору эзилүү, ичек-карын, ичи-боору эзилүү, ичи-боору элжирөө, ичи-бооруна кирүү, кара боор, кара боор, көк боор, көлбоор куйрук боор, кызыл боор –зат атооч, мал боор эт менен тең - фразеологизм/зат атооч/сын атооч, суук боор - фразеологизм/этиш, таш боор –сын атооч, төрө боор –сын атооч, чил боор –сын атооч, эки колун бооруна алуу –этиш/ фразеологизм, боордош 1- сын а., боордош-этиш

2-баскыч: Боордоштук-зат атооч, боордоштур-этиш, боордошуу-кыймыл атооч

3-баскыч: Боордошуу, Боортокто, боортоктоо, Боортолго, Боортолгоо, Боорукердик, Боорукерлен, боорукерлик, боорукерлүү, боортоктот, Боорукерчилик, Боордоштуруу-зат атооч

1-баскыч: Ваğır-dak, Ваğır-lı, Ваğır-sız

Жалпысынан 3 сөз жасалган. «Ичеги» аз өнүмдүү дене мүчө аталышы болуп саналат.. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. Кабыктан 3 жаңы сөз алынып, 12 түрдүү колдонулушу аныкталган.

1-баскыч: Ваğırsak-lı, Ваğırsak-sız

Жалпысынан 2 сөз жасалган. «Ичеги» аз өнүмдүү дене мүчө аталышы болуп саналат.. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. Ичегиден 2 жаңы сөз алынып, 18 түрдүү колдонулушу аныкталган.

1-баскыч: Ciğer-ci, Ciğer-li, Ciğer-siz

2-баскыч: Ciğer-ci-lik

Жалпысынан 4 сөз жасалган. «Боор» аз өнүмдүү дене мүчө аталышы болуп саналат.. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Боор» сөзүнөн 4 жаңы сөз алынып, 31 түрдүү колдонулушу аныкталган.

бут (аяк) – *зат атооч*:

1-баскыч: Буттал, Бутак бут салмай (балдард. үзөңгүсү) - зат атооч, башы кара, буту айры – зат атооч, бир буту быякта, бир буту тыякта – фразеологизм, *бут же аяк иилтөө – этиш*, бут кийим – зат атооч, *бут серппөө - фразеологизм/ этиш*, *бут тосуу - фразеологизм/ этиш*, бут тосуу (кыянаттык кылуу) - фразеологизм/ *этиш*, бутпарас – зат атооч, БУТПАРАСТЫК. – зат атооч, бутта – *этиш*, бутташ – *этиш*, буттун кетмени – зат атооч, буту бутуна тийбөө - фразеологизм/ *этиш/сын атооч*, буту жерге тийбөө - фразеологизм/ *этиш*, буту күйгөн тооктой - фразеологизм/ *этиш/ сын атооч*, *буту менен басып, мурду менен тынгандар - фразеологизм/ этиш/сын атооч*, буту үзүлгөнчө чуркоо - фразеологизм/ *этиш*, *буту-бутуна тийбөө - фразеологизм/ этиш*, буту-колу узаруу - фразеологизм/ *этиш*, *бутун бут, колун кол кылуу - фразеологизм/ этиш*, *бутун жалоо - фразеологизм/ этиш*, бутуна жем түшүү - фразеологизм/ *этиш* фразеологизм/ *этиш*, *бутуна жыгылуу - фразеологизм/ этиш*, бутуна жыгылуу (жалынуу) – фразеологизм, бутуна тура албоо - фразеологизм/ *этиш*, бутуна тургузуу - фразеологизм/ *этиш*, бутуна тургузуу - фразеологизм/ *этиш*, бутуна туруу – *этиш*, БУТУНА туруу - фразеологизм/ *этиш*, *жуурканга ченеп бут сунуу - фразеологизм/ этиш*, *жылаңбут – сын атооч*, колу кокондо, буту букарада - фразеологизм/ *этиш*, *көп буттуулар. – зат атооч*, *көр оозуна бут салуу - фразеологизм/ этиш*, көргө буту салаңдоо - фразеологизм/ *этиш*, кызыл бут - фразеологизм/ зат атооч, малдын бутун сындыруу - фразеологизм/ *этиш*, сунган бутун жыйбоо - фразеологизм/ *этиш*, торой чалуу - фразеологизм/ *этиш*, үзөңгүдөн бут таюу - фразеологизм/ *этиш*, чоңбут – зат атооч, *эки бутун бир кончуна сыйды-руу - фразеологизм/ этиш*,

2-баскыч Бутакта

3-баскыч Бутактуу, Бутактал, Бутактан, Бутактат, Бутактоо, Бутташтыр

1-баскыч: ayak-çak, ayak-çı, ayak-çın, ayak-la-, ayak-lı, ayak-lık, ayak-sız, ayak-taş

2-баскыч: ayak-la-n-, ayak-la-mak, ayak-la-ma, ayak-sız-lık

3-баскыч: ayak-la-n-dır-, ayak-la-n-mak, ayak-la-n-ma

4-баскыч: ayak-la-n-dır-mak, ayak-la-n-dır-ma

Жалпысынан 17 сөз жасалган. «Таман» көп өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Фут» сөзүнөн 17 жаңы сөз алынып, 154 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Баш-зат атооч: баш айлануу - *кыймыл атооч*, баш ат – зат атооч, баш-аяк – зат атооч, баш бак – *этиш*, баш барак *комп.* – зат атооч, баш бармак – зат атооч, баш бербөө (баш ийбөө) – *фраз.этиш*, баш бол- фразеологизм. *Этиш*, баш босого – зат атооч, баш буттуулар биол. – зат атооч, баш жазуу (похмелье) - *фраз. Этиш*, баш жазуу 2 *комп.* – зат атооч, баш ий- *этиш*, баш ийке-*этиш.буйрук ынгай*, баш калаа (борбор) – зат атооч, баш калкала – *этиш. Буйрук ынгай*, баш катырма – *этиш/зат атооч*, баш келте – зат атооч, баш кесер – зат атооч, баш-көз – зат атооч, баш кийим – зат атооч, баш кош – *этиш*, фразеологизм, баш көтөрбөө – *этиш*, баш кыл- *этиш*, баш маана (маанек) – зат атооч, баш макала – зат атооч, баш маңка (ылан) – зат атооч, баш мүчө лингв. – зат атооч, баш мыйзам 1 – зат атооч, баш оору – зат атооч, *этиш*, баш-оту менен - *этиш*, фразеологизм, баш сүйлөм – зат атооч, баш тамга – зат атооч, баш таңмай – зат атооч, баш тартуу1 (көнбөө) – *этиш*, баш тартуу2 (кулдук уруу) – *этиш*, баш тоголотуу (жол көрсөтүү) – *этиш*, баш уруу (жалынуу) – *этиш*, баш-уч – зат атооч, баш чалгыч (керегенин) - зат атооч, баш ылдый – *ат атооч*, фразеологизм, баш-этек – зат атооч, баш айланма – зат атооч, фразеологизм/*этиш*, баш айланма, *баш айланткыч* – зат атооч, баш айлануу – *этиш*, *баш аламан* – *сын атооч*, баш аламандык – *зат атооч /этиш*, *баш алуу* - фразеологизм/*этиш*, баш-аягы – зат атооч, *баш-аягы жок* – фразеологизм, *баш-*

аягын жыюу – этиш/ фразеологизм, *баш-аягына карабай* – этиш/ фразеологизм, баш баана – зат атооч, *баш багуу* – этиш, баш байге – зат атооч, *баш байлоо* – этиш/ фразеологизм, *баш бакпоо* - этиш/ фразеологизм, *баш бербөө* - этиш/ фразеологизм, *баш билги* – зат атооч, *баш болуу* – зат атооч/ фразеологизм, *баш булгабоо* - этиш/ фразеологизм, баш жазуу - этиш/ фразеологизм, *баш ийүү* – этиш, *баш калкалоо* – этиш/ фразеологизм, *баш катырма* – зат атооч, *сын атооч*, *баш кесер* – зат атооч, баш кийим – зат атооч, *баш кой* - этиш/ фразеологизм, баш койкоң – зат атооч, баш коштуруу - этиш/ фразеологизм, баш кошуу – фразеологизм, *баш-көз болуу* - этиш/ фразеологизм, *баш көтөрбөө* - этиш/ фразеологизм, *баш көтөрөр* – этиш, *баш көтөртпөө* – этиш, баш көтөртүү - этиш/ фразеологизм, баш көтөрүү - этиш/ фразеологизм, баш маанек – зат атооч, баш майлоо – этиш, баш маң болуу – фразеологизм, баш макала – зат атооч, баш оона - зат атооч, *баш оорутуу* – фразеологизм, *баш-оту менен* – фразеологизм, баш тамга – зат атооч, баш таңуу – зат атооч / фразеологизм, *баш тартуу* – этиш/ фразеологизм, *баш териси бузук* – сын атооч/ фразеологизм, *баш териси оң* – сын атооч, зат атооч / фразеологизм, *баш териси тырышуу* – этиш/ фразеологизм, *баш терисин баикоо* - этиш/ фразеологизм, баш терисинен көрүнүү - этиш/ фразеологизм, *Баш тоголотуу* - этиш/ фразеологизм, *Баш тосуу* - этиш/ фразеологизм, *баш уруу* - этиш/ фразеологизм, баш учун жыюу - этиш/ фразеологизм, *баш чайкоо* - этиш/ фразеологизм, баш чалгыч – зат атооч, баш ылдыи - зат атооч/ фразеологизм, баш ыргытуу – зат атооч/ фразеологизм, *башара* – зат атооч, *ак баш* – зат атооч, ала баш – зат атооч, ак сары башыл – зат атооч, алма баш *ана башы* – зат атооч, *артык баш* – этиш, атала баш – зат атооч,

1-баскыч: Баш-аа, Баш-та, Баш-туу, Баш-тык, Баш-чы, Баш-ыл, Баш-тоо, Баш-тан, Баш-тат, Баш-ал- (мис.эгин), Баш-туу, баш-ай (бачайы эмес) – зат атооч, башара (кебете) *айырбаш* – зат атооч, Баш-тык 2 (башчы) сүйл- зат атооч, Баш-чы- зат атооч, Баш-ыл: кара башыл- зат атооч, *алдооч баштык* – зат атооч/ фразеологизм, аскербаш-ы – зат атооч, *асмандын башы* – фраз./сын атооч, *атаңдын башы* – фразеологизм/этиш, аттуу-баштуу – зат атооч, аты

күлүктүн башы айрылат – фразеологизм, *аш башы* – зат атооч, *ашка жүк*, *башка* – фразеологизм/*сын атооч*, зат атооч, *ашкабак баш*). – *сын атооч*, аяк-башын таппоо – фразеологизм/*этиш*, бала болуп башына жүн чыкканы – фразеологизм/*этиш*, балалыгың башыңдан чоң - фразеологизм/*этиш*, *башат* – зат атооч, *башаттуу* – *сын атооч*, башбурту бүткөн – *сын атооч*, *башка баш кошулуу* – фразеологизм/*этиш*, башка дөөлөт кушу кону - этиш/ фразеологизм, башка иш түшүү - этиш/ фразеологизм этиш/ фразеологизм, *башка келүү* - этиш/ фразеологизм, башка түк чыккандан бери - этиш/ фразеологизм, башка чапкандай - этиш/ фразеологизм, *башка чапса былк эткис* – *сын атооч/ фразеологизм*, *башка чукак* – зат атооч, *башка чыгуу* - этиш/ фразеологизм, *башкар* – *этиш*, башкаргыч түзүлүш – зат атооч, *башкармалык* – зат атооч, башкаруу – *кыймыл атооч*, башкаруучу – зат атооч, башкарылуучу – зат атооч, башкатырма – зата тооч, башкы – зата атооч, *башкы уйкаш* – *зат атооч/ сын атооч*, башма-баш – фразеологизм, башмандак – *этиш / фразеологизм*, башсыз – *сын атооч*, *башта* – *этиш*, *баштагы* – *сын атооч*, БАШТАГЫДАЙ – *сын атооч*, баштакы – *сын атооч*, баштакыдай – *сын атооч*, баштал – *этиш*, *башталуу* – *этиш*, баштамал – зат атооч, баштан – *этиш*, *баштан аяк* – *ат атооч*, баштан кечүү - этиш/ фразеологизм, *баштан садага* - этиш/ фразеологизм, баштаң – зат атооч, баштат – *этиш*, *баштагы* – *тактооч*, баштагыдай – *сын атооч*, баштакы – *сын атооч*, баштакыдай – *сын атооч*, баштал – *этиш*, башталгыч – *зат атооч/ сын атооч*, *башталуу* – *кыймыл атооч*, баштамал – зат атооч, баштан – *этиш*, *баштан* – *этиш*, *баштан* – *этиш*, *баштанаак* – *сын атооч/ зат атооч*, баштаң – зат атооч, баштат – *этиш*, *баштатадан* – *тактооч*, *баштатан* – *тактооч*, башташтыр – *этиш*, *баштоо* – *кыймыл атооч*, *баштооч* – *сын атооч*, *баштуу* – *сын атооч*, *башты байлоо* – *этиш*, *башты оорутуу* -этиш/ фразеологизм, *баштык* – зат атооч, *баштыкча* – зат атооч, башчы – зат атооч, *башчылык* – зат атооч, башы адашуу - этиш/ фразеологизм, башы ачык – *зат атооч/ этиш/ фразеологизм*, *башы ачылуу* - этиш/ фразеологизм, *башы байлануу* – *зат атооч/ этиш/ фразеологизм*, башы бапан, аягы сапан – *зат атооч/ этиш/ фразеологизм*, башы бар – *сын атооч*,

башы катуу - этиш/ фразеологизм, *башы батып, багалчагы сыйбоо* - этиш/ фразеологизм, *башы баш, багалчагы кара таш – зат атооч*/ фразеологизм, *башы бош – этиш / зат атооч*, *башы булутка жетүү* - этиш/ фразеологизм, *башы бүтүн, боору эсен – сын атооч*, *башы быша элек* - этиш/ фразеологизм, *башы бышкан* - этиш/ фразеологизм, *башы жаздыкта, бели оттукта эмес* - этиш/ фразеологизм, *башы жаш* - этиш/ фразеологизм, *башы жер саюу* - этиш/ фразеологизм, *башы жерге киргенче, башы жерге кирүү-* этиш/ фразеологизм, *башы жетпөө-* этиш/ фразеологизм, *башы жок* - этиш/ фразеологизм, *башы жок бака, көзү жок көгөн* - этиш/ фразеологизм, *башы иштөө-* этиш/ фразеологизм, *башы кангуу* - этиш/ фразеологизм, *башы кара, буту айры-* *зат атооч/ тактооч*, *башы катуу-* этиш/ фразеологизм, *башы кеңгирөө-* этиш/ фразеологизм, *башы-көздөн садага / фразеологизм*, *башы көккө жетүү* - этиш/ фразеологизм, *башы көргө киргенче* - этиш/ фразеологизм, *башы малынуу* - этиш/ фразеологизм, *башы маң болуу* - этиш/ фразеологизм, *башы менен-фразеологизм*, *башы менен жатуу-* этиш/ фразеологизм, *башы менен жер казуу-* этиш/ фразеологизм, *башы менен жооп берүү-* / фразеологизм, *башы менен кирип кетүү / фразеологизм*, *башы оогон жакка кетүү-* фразеологизм, *башы оор –сын атооч / фразеологизм*, *башы ордунда эмес* - / фразеологизм, *башы сынуу* -этиш/ фразеологизм, *башы челек болуу* - / фразеологизм, *башы чыкпоо* - / фразеологизм, *башы ишиүү* - / фразеологизм, *башы шылк дей түшүү* - / фразеологизм, *башы экөө эмес* - / фразеологизм, *башыл –сын атооч*, *башыла – зат атооч*/ фразеологизм, *башым тартуу* - этиш/ фразеологизм, *башыма жүн чыкканы* - / фразеологизм, *башымды кессе да* - / фразеологизм, *башын айландыруу* - / фразеологизм, *башын ала качуу – кыймыл атооч*, *башын албоо* - этиш/ фразеологизм, *башын алуу-* этиш/ фразеологизм, *башын арачалоо – фразеологизм*, *башын аттоо* - этиш/ фразеологизм, *башын ачуу* - этиш/ фразеологизм, *башын байлоо* - этиш/ фразеологизм, *башын бириктирүү-* этиш/ фразеологизм, *башын бошотуу* - этиш/ фразеологизм, *башын жерге салуу-* фразеологизм, *башын жерден албоо* - фразеологизм, *башын жутуу-* фразеологизм, *башын ийinine катуу-* этиш/ фразеологизм, *башын канжыгага*

байлоо- этиш/ фразеологизм, *башын катуу* - этиш/ фразеологизм, *башын катыруу*- этиш/ фразеологизм, *башын кошу*- фразеологизм, *башын көтөрө албоо*- фразеологизм, *башын куттуктоо* - этиш/ фразеологизм, *башын кычытуу* - этиш/ фразеологизм, *башын маң кылуу* – фразеологизм, *башын оорутуу*- фразеологизм, *башын салаңдатуу*- *кыймыл атооч*, *башын салуу* - фразеологизм, *башын саюу*- фразеологизм, *башын ташка койгуласа да* - фразеологизм, *башын тегеретүү* - этиш/ фразеологизм, *башын тигүү*- этиш/ фразеологизм, *башына бак конуу* - этиш/ фразеологизм, *башына булут айлануу*- этиш/ фразеологизм, *башына жаңгак чагуу*- этиш/ фразеологизм, *башына жетүү* - этиш/ фразеологизм, *башына жүн чыкканы* - этиш/ фразеологизм, *башына иш түшүү* - этиш/ фразеологизм, *башына камчы ойнотуу*- этиш/ фразеологизм, *башына каран күн түшүү*- этиш/ фразеологизм, *башына келүү* - этиш/ фразеологизм, *башына кирбөө*- этиш/ фразеологизм, *башына көтөрүү* - этиш/ фразеологизм, *башына күн туугандай* - этиш/ фразеологизм, *башына күн түшүү* - этиш/ фразеологизм, *башына кут конуу* - этиш/ фразеологизм, *башына күч келүү* - этиш/ фразеологизм, *башына куш конуу* - этиш/ фразеологизм, *башына кылыч ойнотуу* - этиш/ фразеологизм, *башына кылыч кармаса даи*- *этиш*, *башына май кайнатуу* - этиш/ фразеологизм, *башына сары чалу* – зат атооч, *башына союл тийгендей* – *сын атооч*/ фразеологизм, *башына суу куюу* - этиш/ фразеологизм, *башына уруу* - этиш/ фразеологизм, *башына чай кайнатуу* - этиш/ фразеологизм, *башына чөп сындыруу* - этиш/ фразеологизм, *башына чырак жагуу* - этиш/ фразеологизм, *башынан ашты* - этиш/ фразеологизм, *башынан бакыт качуу* - этиш/ фразеологизм, *башынан* – зат атооч, *башынан куш учурбоо* - этиш/ фразеологизм, *башынан май агуу* - этиш/ фразеологизм, *башынан таяк кетпөө* - этиш/ фразеологизм, *башынан чыкпоо* – *этиш*, *башың баш*, *багалчагың кара таш* – фразеологизм, *башыңа көрүнгүр* – этиш/ зат атооч, *башыңды жуткур* – фразеологизм, *музоо баш* – зат атооч, *он башы* – зат атооч, *от башы болуу* – зат атооч, *өз башына жетүү* - этиш/ фразеологизм, *туурдук баш* – зат атооч, *түймө баш* – зат атооч, *улук башын кичик кылуу* – фразеологизм, *үкүбаш* – зат атооч, *элүү башы* – зат атооч, *башат*, *башаты*,

башатты – зат атооч, Баш-бак – *этиш*, баш-ка, башка-башка – *тактооч*, баш берүү (кудалашуу) – *этиш*, баш-кар- *этиш*, башсыз- *сын атооч*, башта такт., башта- *этиш*

2-баскыч: Баш-та-л, Баш-та-гы, Баш-та-кы, Баш-та-мал, баш-мал-дырык, Баш-ман-дакта, Баш-аа-луу, Баш-аа-лык, Баш-ка-рат, Баш-кар-ма, Баш-ка-сын, Баш-ка-ча, Баш-мал-дак, Баш-ал-уу, баш-ка чыгуу (бийлеп алуу) – *этиш*, баш-ма-баш - *зат атооч/ тактооч*, баш-тан аяк - зат атооч, башты байлоо - *этиш*, фразеологизм, баш-ы ачык - *этиш*, фразеологизм, баш-ы байлануу - *этиш*, фразеологизм, баш-ы бышкан – *сын атооч*, баш-ы бышуу - *этиш*, фразеологизм, баш-ы катуу- *этиш*, фразеологизм, баш-ы оор – *сын атооч*, баш-ы-н албоо – *этиш*, баш-ы-н аттоо – фразеологизм, баш-ы-н байлоо – фразеологизм, баш-ы-н жутуу – фразеологизм, баш-ы-н катуу – фразеологизм, баш-ы маң болуу – фразеологизм, баш-ы-н куттуктоо – фразеологизм/*этиш*, баш-ы-н саюу – фразеологизм/*этиш*, баш-ы-н ташка койгулоо – фразеологизм/*эт*, баш-ын тегеретүү – фразеологизм/*этиш*, баш-ы-на келүү – фразеологизм/*этиш*, баш-ы-на кирбөө – фразеологизм/*этиш*, баш-ы-на тийүү, башына түшүү – *фраз/этиш*, Баш-тык-чы (кедей)- зат атооч, Баш-чы-лык, - зат атооч, Баш-ы-лат-*этиш*, баш-ы-латуу – *этиш*, баш-ыл-да- *этиш*, баш-ы-лоо- *этиш*, башбакта – *этиш*, башбактоо – *кыймыл атооч*, башкала – *этиш*, башкалоо, башкалык - зат атооч, башкарма – зат атооч, башкарт- *этиш*, башкаруу- зат атооч, башкарчу *ө. ч.- этиш*, башкарыл- *этиш*, башкаргыч- зат атооч, башкы- зат атооч, башкаргыч түзүлүш *комп.- зат атооч*, башкы жалдамчы- зат атооч, башкы катчы- зат атооч, башкы кванттык сан – зат атооч, башкы макулдашуу – *этиш*, башкы план- зат атооч, башкы прокурор – зат атооч, башкы штаб- зат атооч, Башсыздык- зат атооч, Баш-та-ак, баш-та-анак, баштагы баш-та-гыч- зат атооч, баштал- *этиш*, баштам (рубрика)- зат атооч, баштан-*этиш*, Баштан- *этиш*, Баштапкы- *сын атооч*, баштат-*этиш*, баштачу *ө. ч.- этиш*, башташ – *этиш*, баштоо- *кыймыл атооч*

3-баскыч: Баш-ка-сы-нт, Баш-та-гы-дай, Баш-туу-лу-лук, башкармалык, - *зат атооч* башкармалыгы,- таандык *зат атооч* башкармалыкка- зат атооч,

башкармасыз- *сын атооч*, башкартуу – *кыймыл атооч*, башкаруучу *а.- зат атооч*, башкаруучулук- *зат атооч*, башкаруучу түзүлүш- *зат атооч*, башкаруу пульту *техн.- зат атооч*, башкарылуу, башкарылуучу *а.- сын атооч*, башкарылчу *ө. ч.- этиш*, башбактат – *этиш*, башбактатуу, башталгыч – *сын атооч*, башталгыч билим – *зат атооч*, башталма – *зат атооч*, башталыш- *зат атооч*, баштама – *зат атооч*, баштамал- *зат атооч*, баштанба,- *этиш*, баштанган- *зат атооч*, баштандыр- *этиш*, баштандыруу – *этиш*, баштант-*этиш*, банштантуу- *этиш*, баштанмай *этно.*, баштапкы уюм – *зат атооч*, баштатты- *этиш*, баштатуу- *этиш*, баштооч (башталгыч) – *зат атооч*, баштоочу *а.- зат атооч*, баш-тоо-чулук- *зат атооч*, Баш-ы-лат-ты- *этиш*, Баш-ы-нда (мурда)- *тактооч*, Баш-та-гы-дай – *сын атооч*, баштагычтык – *зат атооч*,

1-баскыч: Ваş-ак, Ваş-ар-, Ваş-ат, Ваş-ç1, Ваş-ç1к, Ваş-ка, Ваş-кан, Ваş-ла-, Ваş-с1з, Ваş-л1к, Ваş-мак, Ваş-л1

2-баскыч: Ваş-ак-ç1, Ваş-ак-ç1к, Ваş-ак-ла-, Ваş-ак-л1, Ваş-ак-с1з, Ваş-ак-саğыз, Ваş-ар-1, Ваş-ар-ма, Ваş-ар-мак, Ваş-ат-л1к, Ваş-ç1-л1к, Ваş-ка-са, Ваş-ка-ла-, Ваş-ка-л1к, Ваş-кан-л1к, Ваş-ла-ма, Ваş-ла-мак, Ваş-ла-н-, Ваş-ла-у-1с1, Ваş-ла-у-1ş, Ваş-л1-л1к, Ваş-л1-са, Ваş-л1к-ç1, Ваş-л1к-л1, Ваş-л1к-с1з, Ваş-мак-ç1, Ваş-мак-л1, Ваş-мак-с1з, Ваş-мак-л1к, Ваş-с1з-л1к

3-баскыч: Ваş-мак-ç1-л1к, Ваş-ак-ла-ма, Ваş-ак-ла-мак, Ваş-ак-л1-л1к, Ваş-ак-с1з-л1к, Ваş-ар-1-л1, Ваş-ар-1-с1з, Ваş-ар-1-л-, Ваş-ар-1-м, Ваş-ка-ла-ş-, Ваş-ла-н-г1ç, Ваş-ла-н-1-л-, Ваş-ла-н-ма, Ваş-ла-н-мак, Ваş-ла-т-1-л-, Ваş-ла-т-ма, Ваş-ла-т-мак, Ваş-ак-ç1-л1к

4-баскыч: Ваş-ла-т-т1р-мак, Ваş-ак-ла-н-мак, Ваş-ар-1-с1з-л1к, Ваş-ар-1-л-ма, Ваş-ар-1-л-мак, Ваş-ка-ла-ş-ма, Ваş-ка-ла-ş—мак, Ваş-ка-ла-ş-1-м, Ваş-ла-н-1-л-ма, Ваş-ла-н-1-л-мак, Ваş-ла-т-1-л-ма, Ваş-ла-т-1-л-мак, Ваş-ла-т-т1р-ма, Ваş-ак-ла-н-ма

5-баскыч: Ваş-ка-ла-ş-т1р-мак, Ваş-ка-ла-ş-т1р-ма

Жалпысынан 76 сөз жасалган. «Баш» эң өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Баш» сөзүнөн 76 жаңы сөз алынып, 454 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Ооз-зат атооч:

1-баскыч: Оозан-этиш ооз айыбы –зат атооч, ооз акы, ооз алкым рефлeksi –зат атооч, ооз апыртма –зат атооч, ооз ача албоо –этиш, ооз ачкыс кылуу-этиш/ фразеологизм, ооз ачтыруу –этиш, ооз ачуу –этиш, ооз басы ры к –зат атооч/этиш, ооз бекитүү –этиш, ооз булчундары –зат атооч, ооз диафрагмасы , тосмосу –зат атооч, ооз жүзүндө –зат атооч, ооз кесир –зат атооч, ооз комуз –зат атооч, ооз көндөйү –зат атооч, ооз көптүр –этиш, ооз кыяк-зат атооч, ооз-мурун сезгениши –зат атооч, ооз омуртка-зат атооч, ооз тий-этиш, ооз учунан-сын атооч/ фразеологизм, оозго аларлык –сын атооч, оозго алгыс –сын атооч, оозго алынбоо –этиш, оозго илинүү –сын атооч, оозго кирүү-этиш, оозго суу ууртап алгансып- фразеологизм, оозго түшкөн алма –зат атооч, ооздогу абсцесс –зат атооч, ооздон оозго, ооздон оозго өтүү – фразеологизм/этиш, оозмо-ооз-тактооч, оозу ачылуу (тан калуу) –этиш, оозу бошоо –этиш, оозу жап болуу – фразеологизм/этиш, оозу жыйылганча, оозу катуу (жылкыга тиешелүү)-сын атооч, оозу күйүү-этиш, оозу менен орок оруу – фразеологизм/этиш/сын атооч, оозу менен оттоо –этиш, оозу-мурду-зат атооч, оозу-мурду кыйшайбоо - фразеологизм/этиш, оозу-мурдунан түшө калгандай- фразеологизм/сын атооч, оозу мурдунан чыгуу –этиш, оозу-оозуна жукпоо –этиш, оозу таш кабуу - фразеологизм/этиш, оозу шок-сын атооч, оозуму кара жама жесин - фразеологизм/этиш, оозун аңырдай ачуу - фразеологизм/этиш, оозун аппак кылуу - фразеологизм/этиш, оозун ачуу - фразеологизм/этиш, оозун ачырбоо –этиш, оозун ачы руу –этиш, оозун басуу –этиш, оозун жап кылуу – этиш/ фразеологизм, оозун жыйып алгыча – фразеологизм, оозун кайсы десе, мурдун көрсөтүү – фразеологизм/зат атооч/сын атооч, оозун кармануу – фразеологизм/этиш, оозун кароо (көзүн кароо) – фразеологизм/этиш, оозун коё берүү –этиш, оозун көптүрүү – фразеологизм/этиш, оозун күйгүзүү- фразеологизм/этиш, оозун куу чөп менен аарчуу – фразеологизм/этиш, оозун майлоо- фразеологизм/этиш, оозун таптоо –этиш, оозун тартпоо - фразеологизм /этиш, оозун тиктөө – фразеологизм/этиш, оозун төө тепсе деле - фразеологизм/этиш, оозуна албоо -

фразеологизм/*этиш*, оозуна алы жетпөө - фразеологизм/*этиш*, оозуна ара, оозуна жылан уялагыр!, оозуна кан толгур!, оозуна караташ, оозуна каратуу-*этиш*, оозуна кармоо –*этиш*, оозуна келгенди оттоо - фразеологизм/*этиш*, оозуна кеп кирбөө - фразеологизм/*этиш*, оозуна кирүү- фразеологизм/*этиш*, оозуна кулпу салынуу - фразеологизм/*этиш*, оозуна кум куюлгандай болуу фразеологизм/*этиш*, оозуна май!, оозуна ок!, оозуна сала берүү - фразеологизм/*сын атооч*, оозуна сөз кирбөө –*этиш*, оозуна чөп албас - фразеологизм/*сын атооч*, оозуна ээ боло албоо, оозунан айлансын, оозунан ак ит кирип , кара ит чыгуу, оозунан акаарат кеп чыгуу, оозунан алдырган бөрүдөй, оозунан жанылуу, оозунан жел чыга электе, оозунан кара суу келүү, оозунан кеби түшүү, оозунан көк түтүн буркуроо, оозунан секет болоюн!, оозунан сөзү түшүү, оозунан сөзүн жулуп алуу, оозунан сүтү кете элек, оозунан түшө калгандай, оозунан түшүрбөө, оозунан чы гарбоо, оозунан чыгып кетүү, оозунан чыкканын эки кылбоо, оозунан эне сүтү кете элек, оозунда бардыр!, оозунда беш ооз сөзү жок, оозунда сөзү бар, оозунда эми бар, оозундан а йланайы н!, оозунду бирөө тырмадыбы?. оозунун желин аёо, оозунун салуусу бар, оозунун чыгы кургабоо, *адам оозуна алгыс*, ажалды оозуна тиштөө, *ажалдын оозуна түшүү*, аитып оозун жынгыча, алдасы оозунан түшүү, алма быш, оозума түш, *алп ооз*, атаңдын оозуначайын, *ачык ооз*, *ачык ооздук*, *баканооз*, *баканооздук*, бала оозантуу, балык ооз, *бекер ооз*, *бир ооз*, бир ооз болуу, *бир ооздуу*, богооз, бош ооз, бугунун ооз чайкоосу, жалаяк ооз, жаман ооз, *жанды оозго тиштөө*, *жаны оозуна капталуу*, *жанын оозуна тиштөө*, жарты ооз, жел ооз, *жүрөгү оозуна капталуу*, *жүрөгү оозуна келүү*, *жүрөгү оозуна тыгылуу*, *кандуу ооз*, кара жанын оозуна тиштөө, *кара 00зуна кан толгур*, келмеси оозунан түшүү, *кер ооз*, кимдин оозунан табасың, *кой оозунан чөп албаган*, *колу оозуна жетүү*, *кош ооз*, *көр оозуна бут салуу*, *көр оозунан кайтуу*, *кур ооз*, *кырчаңгы ооз*, оймок ооз, ок оозуна, *ооз айыбы*, *ооз ача албоо*, *оозачкыс кылуу*, *ооз ачпоо*, *ооз ачуу*, *ооз ачып өпкөн*, *көз ачып көргөн*, *ооз ачырбоо*, *ооз басырык*, *ооз бекитүү*, *ооз жүзүндө*, *ооз кармануу*, *ооз кесир*, *ооз кесирсиз*, *оозкөптүрүү*, *ооз майлоо*, *ооз менен орок оруу*- фразеологизм/*зат*

атооч, ооз омуртка –зат таооч, ооз оту –зат атооч, ооз тийүү –кыймыл атооч, ооз учунан - фразеологизм/сын атооч, ооз учунан жооп кайтаруу - фразеологизм/этиш, ооз андыр –этиш, ооз ант –этиш, ооз антуу –зат атооч, оозго аларлык сын атооч, оозгоалгыс –сын атооч, оозго алынбоо –этиш, оозгоалынуу –этиш, оозго батпас сөз айтуу – фразеологизм, оозго илинүү –зат атооч, оозго кирүү –этиш, оозго суу ууртап алгандай - фразеологизм/этиш, оозго түшкөн алма –зат атооч, ооздон 003г0 өтүү –этиш, ООЗДОН ТҮШҮРБӨӨ –этиш, ооздон чыга электе - фразеологизм/тактооч, ООЗДОН ЧЫГАРБОО - фразеологизм/этиш, ооздоруна сөз албоо- фразеологизм/этиш, ооздугу жок аттай –сын атооч, ооздугун кагуу –этиш, ооздук –зат атооч, ооздук салуу –этиш, ооздукта –этиш, ооздуктал –этиш, ооздуктан –этиш, ооздукт00 –кыймыл атооч, ООЗДУН ЖЕЛИН боео –этиш, 003еки –зат атооч/сын атооч, оозу ачык –сын атооч, оозу ачылуу - фразеологизм/этиш, оозу барбоо-этиш, оозу бек –этиш, оозу б0ш –этиш, оозу б0ш00 –этиш, оозу жап б0луу - фразеологизм/этиш, оозу жыйылганча, оозу катуу –сын катуу, оозу күйүү –этиш, оозу менен 0р0к 0руу – фразеологизм, оозу-мурду кыйшайбоо - фразеологизм/этиш, оозу-мурдунан түшө калгандай- фразеологизм/сын атооч, оозу-мурдунан чыгуу –этиш, оозу-оозуна жукп00 –этиш, оозу таш кабуу - фразеологизм/этиш, оозу эмдүү –сын атооч, оозул-зат атооч, оозумду ачып өпкөнүм –зат атооч, оозуму кара жама жесин фразеологизм/этиш, оозун аңырдай ачуу - фразеологизм/этиш, оозун аппак кылуу - фразеологизм/этиш, оозун ачуу –этиш, оозун ачырбоо –этиш, оозун ачыруу –этиш, оозун басуу –этиш, оозун жап кылуу - фразеологизм/этиш, оозун жыйып алгыча – фразеологизм, оозун жыйып алуу - фразеологизм/этиш, оозун жыя албоо - фразеологизм/этиш, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү - фразеологизм/зат атооч/сын атооч, оозун кармануу - фразеологизм/этиш, оозун кар00 - фразеологизм/этиш, оозун к0ё берүү –этиш, ООЗУН КӨПТҮРҮҮ - фразеологизм/этиш, оозун куу чөп менен аарчуу фразеологизм/этиш, оозун күйгүзүү - фразеологизм/этиш, оозун майлоо - фразеологизм/этиш, оозун оорутуу –этиш, оозун таптоо –этиш, оозун тартпоо - фразеологизм/этиш,

оозун тиктөө - фразеологизм/этиш, *оозун төө тентсе деле* - фразеологизм/этиш, *оозуна албоо* - фразеологизм/этиш, *оозуна алы жетпөө* - фразеологизм/этиш, *оозуна каратуу* –этиш, *оозуна кармоо* –этиш, *оозуна келгенди оттоо* - фразеологизм/этиш, *оозуна кеп кирбөө* - фразеологизм/этиш, *оозуна кирүү* фразеологизм/этиш, *оозуна кулпу салынуу* - фразеологизм/этиш, *оозуна кум куюлгандай болу-* фразеологизм/этиш, *оозуна сала берүү* фразеологизм/сын атооч, *оозуна сөз кирбөө* –этиш, *оозуна чөп албас* - фразеологизм/сын атооч, *оозуна шайтан түкүргөн-атоочтуу*, *оозуна эчтеме кирбөө* –этиш/фразеологизм, *оозуна ээ боло албоо-* этиш/ фразеологизм, *оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу* – фразеологизм, *оозунан ак аарат кеп чыгуу* -, *оозунан алдырган бөрүдөй болуу* - фразеологизм/этиш, *оозунан жаңылуу* - фразеологизм/этиш, *оозунан жел чыга электе* –тактооч/ фразеологизм, *оозунан жел чыкпоо* - фразеологизм/этиш, *оозунан кара суу келүү* - фразеологизм/этиш, *оозунан кеби түшүү* - фразеологизм/этиш, *оозунан көк түтүн буркуроо* - фразеологизм/этиш, *ООЗУНАН от бүркүү* - фразеологизм/этиш, *оозунан сөзү түшкөн* –атоочтук, *ООЗУНАН сөзү түшүү* –этиш, *оозунан сөзүн жулуп алуу* – фразеологизм, *оозунан сүтү кете элек* - фразеологизм/зат атооч, *оозунан түшө калгандай* –сын атооч, *оозунан түшүрбөө* –кыймыл атооч, *оозунан чалынуу* - фразеологизм/этиш, *оозунан чыгарбоо* –этиш, *оозунан чыгып кетүү* –этиш, *оозунан чыкканын эки кылбоо-* фразеологизм/этиш, *оозунан эне суту кете элек* - фразеологизм/зат атооч, *оозунда беш ооз сөзү жок* - фразеологизм/зат атооч, *оозунда сөзү бар* - фразеологизм/этиш, *оозунда эми жок* - фразеологизм/этиш, *оозунун желин аёо* - фразеологизм/этиш, *оозунун салуусу бар* - фразеологизм/атоочтук, *оозунун чыгы кургабоо* - фразеологизм/этиш, *оозуңа жылан уялагыр* - фразеологизм/этиш, *оозуңа кан толгур* –этиш, *оозуңа кара антип* –этиш, *оозуңа кара таиш* –фразеологизм, *оозуңа келгир* –этиш, *оозуңа маи* - фразеологизм/зат атооч, *оозуңа ок* - фразеологизм/этиш, *оозуңан секет болоюн* - фразеологизм/зат атооч, *оозуңда бардыр* –этиш, *оозуңдан айланайын-этиш*, *оозуңдан аилансын* –этиш, *ою менен опуруп*, *оозу менен толтуруу* - фразеологизм/зат атооч, *өз колу өз оозуна жетүү* - фразеологизм/этиш, *өлүм*

оозунан кайтуу - фразеологизм/этиш, өпкө-жүрөгү оозуна тыгылуу-фразеологизм/этиш, сары ооз балапан –зат атооч фразеологизм, семиз ооз, суук ооз, таш оозуна, тил-оозунан ажыроо - фразеологизм/этиш, тил-оозу жок жатып калуу - фразеологизм/этиш, тили оозуна батпоо, тили оозуна жукпоо, чара да май, ооз да май, чолок ооз, чөп ооз, шок ооз, ыйманы оозунан түшүү, эки колу бир оозуна түтпөө, эки колу оозуна жетүү, эки ооз, эки оозунун бир оозу, эл оозу элек, эл оозуна алынуу, эл оозуна кирүү, эне сүтү оозуна татуу, эне сүтү оозунан кете элек, эне сүтү оозунан кургаган, эне сүтүн оозуна татытуу, ээн ооз, оозант-, оозгу, ооздон-, Ооздук, ачык ооздук, ооздурук (ооздук) диал., Ооздуу, оозеки

2-баскыч Оозануу-зат атооч оозандыр-Оозандыруу, оозантты, оозанттыр-, оозантуу, ооздонгон, ооздонуу, ооздук сал-, ооздукта-, ооздуктал-, ооздукталуу, ооздуктан, ооздуктоо, оозеки адабият, оозеки жооп

3-баскыч: оозанттыруу

1-баскыч: ағыз-dan, ағыз-la-, ағыз-lı, ағыз-lık, ағыз-sıl, ағыз-sız

2-баскыч: ағыз-la-ma, ағыз-la-mak, ағыз-la-ş-, ағыз-lik-çı

3-баскыч: ағыз-lik-çı-lik, ағыз-la-ş-mak, ағыз-la-ş-ma

Жалпысынан 13 сөз жасалган. «Ооз» көп өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Оозеки» сөздөн 13 жаңы сөз алынып, 199 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Кулак-зат атооч:

1-баскыч: Кулагдар, кулактан (ач кулакан тынч кулак) –фразеологизм, кулагы бышуу -фразеологизм/этиш, кулагы катуу -фразеологизм/зат атооч, кулагы узун - фразеологизм/зат атооч, кулагы чуулдоо –этиш, кулагыңа кум куюлсун! - фразеологизм/этиш кулактуу аюу балыктар –зат атооч, кулагына кумдай куюу - фразеологизм/этиш, кулагынан күн көрүнүү-фразеологизм/этиш, кулагынан үркүү- фразеологизм/этиш, кулагынын кужурун - фразеологизм/этиш, кулагынын кычуусу кануу - фразеологизм/этиш, кулагынын сыртынан кетүү - фразеологизм/этиш, кулак

жапыруу фразеологизм/этиш, кулак жарган (тундурган) - фразеологизм/этиш, кулак агыш - фразеологизм/этиш, кулак какпоо - фразеологизм/этиш, кулак кал каны, кулак-мурун кескендей фразеологизм/сын атооч, кулак-мээни же- фразеологизм/этиш, кулак сал- этиш, кулак түр- этиш, кулач ур- этиш, кулак төшө- этиш, кулак сенде –этиш, кулак түрүү –этиш, кулактын кужурун алуу – этиш, кулач татыш –этиш, кулактын курчун кандыруу – этиш/сын атооч, акма кулак ат кулак –зат атооч, ач кулактан тынч кулак - фразеологизм/этиш, ач кулактан тынч кулак- фразеологизм/этиш, бышы кулак болу-этиш, жан кулактын учунда - фразеологизм/этиш, кайчы кулак –зат атооч, камыш кулак – зат атооч, кара кулак ат –зат атооч, кара кулак болу-зат атооч / сын атооч, кашкулак –зат атооч, коён кулак –зат атооч, озу кулак, көз көрүп, кулак уккус - фразеологизм/тактооч, куйма кулак –зат атооч, кулагы бышуу-этиш, кулагы жок –этиш, кулагы катуу –этиш, кулагы узун –этиш, кулагы чалуу –этиш, КУЛАГЫ чуулдоо –этиш, кулагыма кум куюлсун –этиш, КУЛАГЫН жапыруу- ЭТИШ, кулагына алтын сырга –этиш, кулагына илбөө –этиш, кулагына кумдай куюу –этиш, кулагына сырга кылуу-этиш, кулагына шак дей түшүү –этиш, кулагынан күн көрүнүү –этиш, кулагынан үркүү –этиш, кулагынын кужурун алуу –этиш, кулагынын кычуусу кануу –этиш, кулагынын учунан үркүү-этиш, кулак бышуу –этиш, кулак жапыруу –этиш, кулак жок –этиш, кулак кагуу – этиш, кулак кагыш кылуу-этиш, кулак каичы-зат атооч, кулак какпоо –этиш, кулак кести кул – зат атооч, кулак-мурун кескендей –сын атооч, кулак мурунду шылып салгандай- фразеологизм/сын атооч, кулак-мээни жаруу –этиш, кулак-мээсин жеит –этиш, кулак салбоо –этиш, кулак салуу –этиш, кулак сенде - этиш, кулак төшөө –этиш, кулак тунуу –этиш, кулак түрүү –этиш, кулак угун, көз көргүс –тактооч, кулакдар кулакдар болуу –, этиш, кулакка илбөө –этиш, кулакта –этиш, кулактандыруу –зат атооч, кулактандыруу –зат атооч, кулактат –этиш, кулакташ –этиш, кулактай болуу –этиш, кулактоо –кыймыл атооч, кулактуу –сын атооч, кулактын кужурун алуу –этиш, кулакчын-зат атооч, кулда кулак жок-этиш/ фразеологизм, кулун кара кулак болуу –зат атооч/сын атооч, кум кулак –зат атооч, куу кулак –зат атооч, кызыл кулак –зат атооч,

КЫЗЫЛ КУЛАКТЫК-ЗАТ АТООЧ, марал кулак –зат атооч, сак кулак –*зат атооч/сын атооч*, таш кулак –зат атооч, *угар кулак-этиши*, *угар кулак* –зат атооч, *узун кулак* –зат атооч, чои кулак –*этиши*, чоюн кулак –зат атооч, чүчү кулак калуу –*этиши*, чычкан кулак –зат атооч, шала кулак –зат атооч, эшек кулак –зат атооч, Кулактуу-сын атооч, кулактын кычуусу кануу-, кулактын учунда – фразеологизм,

2-баскыч: кулактандыр-*этиши*

3-баскыч: Кулактандыруу-*зат атооч*

1-баскыч: Kulak-çı, Kulak-çık, Kulak-lı, Kulak-lık, Kulak-sız, Kulak-tan, Kulak-taş

2-баскыч: Kulak-çı-lik, Kulak-sız-lik

Кулак сөзүнөн жалпысынан 9 сөз жасалган. «Кулак» дененин ашыкча колдонулган органдарынын бири. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Кулактан» 9 жаңы сөз алынып, 98 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Көз-зат атооч: көз айырбоо, көз акы, көз алдында, көз артуу, көз ачкандан бери, көз ачуу, көз ачык, көз ачыктык, көз ачып жумгуча, көз ачып көргөн, көз ачырбай, көз байланган кез, көз байлоочу, көз боёочу, көз бол, көз боолору *зоол.*, көз боочу, *кой көз –сын атооч*, көз айнек –зат атооч, көз айныган –*сын атооч*, *көз айырбоо –этиши*, көз акы –зат атооч, *көз алдынан кетирбөө –этиши*, КӨЗ АЛДЫНДА болуу –*этиши*, *көз артуу –сын атооч*, *көз ачкандан бери –фразеологизм*, *көз ачканы –фразеологизм*, *көз ачыкча –тактооч*, көз ачуу –*этиши*, *көз ачымга -фразеологизм/тактооч*, *көз ачып-жумганча –фразеологизм*, КӨЗ ачып көргөн –*атоочтук*, *көз байланган кез-зат атооч*, *көз байлоо –этиши*, *көз боёмочу –зат атооч*, *көз болуу –этиши*, *көз жазгыруу –этиши*, КӨЗ жаздыгы –зат атооч, *көз жаздыгында болуу –фразеологизм*, *көз жаздым кылуу –фразеологизм*, *көз жаздымында калуу –фразеологизм*, *көз жаздыруу –этиши*, *көз жазуу –этиши*, көз жара –зат атооч, *көз жаруу –фразеологизм*, көз жаш –зат атооч, көз жашы кылуу –*этиши*, *көз жашын көл кылуу –фразеологизм*, көз жашындай –*сын атооч*, *көз жоосун алуу –сын атооч*, *көз жумдуга салуу –сын*

атооч, көз жумуу –этиш, көз жүгүртүү –фразеологизм, көз илбөө –этиш, көз илиндирүү –этиш, көз илишпөө–этиш, көз ирмебөө –этиш, көз ирмегенче, көз ирмем, көз ирмемге келбей, көз ирмемде, көз ирмөө, көз кадоо, көз кайкуу, көз каранды, көз карандылык, көз караш, көз коргооч, көз көргүс, көз көрсөтүү, көз көрүнөө, көз көрүп, кулак уккус, көз кумары, көз кумарын кандыруу, көз кызартуу, көз кыйыгын салуу, көз кырын салуу, көз кырынан кетпөө, көз кычышуу, көз майы, КӨЗ МАЙЫ түгөнүү, КӨЗ мелжиткен, көз мончок, көз салуу, көз тайгылуу, көз тайдыруу, көз талаштыра, көз таңмай, көз тараза, көз тийүү, көз тойбоо, көз токтотуу, көз тоюу, көз узатуу, көз учунда, көз уялуу, КӨЗ ЧАПТЫРУУ, көз жазгыруу, көз жара, көз жаруу, көз жаш, көз жашы көл, көз жашы кылуу, көз жашындай, көз жеткис, көз жетүү, көз жоосун алуу, көз жүгүртүү, көз жумдуга салуу, көз жумуу, көз илинүү, көз ирмем, көз ирмөө, көз кайкуу, көз карама, көз каранды, көз каранды өзгөрмө, көз каранды эмес өзгөр-, көз карандылык, көз караш, көз көргүс, көз көрсөтүү, көз көрүнөө, көз кумары, көз кумарын кандыруу, көз кызартуу, көз кылуу, көз кырын салуу, көз кысты, көз кычышуу, көзү кычыш уу, көз майы түгөнүү, көз мончок, көзмө-көз, көз оорулары, көз өтүү, көз сал-, көз салуу, көз танмай, көз тийүү, көз тойгус, көз тоюу, көз уялуу,

1-баскыч: Көзө, Көзөл, Көзөө, Көзүк, Көзөгүч, Көзөт, көздө, көз айнек, көзгө атар, көзгө басар, көзгө жылуу учуроо, көзгө илешпөө, көзгө көрүнөрлүк, көзгө көрүнүү, көзгө сайса көрүнгүс, көзгө саюу, көзгө сүртүү, көзгө суук көрүнүү, көзгө толумдуу, көзгө урунуу, көзгө чөп салуу, көздөн кайым болуу, көздөн от чагылуу, көздөн учуу, көздү ачып жум ганча, көздү кычыштыруу, көздүн агы менен айлануу, көздүн жоосун алуу, көздүн карегиндей сак-, көзү аксын, көзү алачакмактоо, көзү ачык, көзү ачылуу, көзү барда, көзү-башы, көзү бозоруу, көзү бузулуу, көзү жашылдануу, көзү жетүү, көзү жок, көзү илинүү, көзү каныгуу, көзү карангылоо, көзү каткан, көзү катуу, көзү каш аюу, көзү көр, көзү кызаруу, көзү кыйбоо, көзү кычышуу, көзү ойноо, көзү өтүү, көзү тартуу, көзү тешилүү, көзү тирүү, көзү тойбоо, көзү төрт, көзү түз, көзү түшүү, көзү туюк, көзү умачтай ачылуу, көзү чанагынан чыгуу, көзү шилисинен өтүү, көзүн

ача элек, көзүн байлоо, көзүн боёо, көзүн кароо, көзүн кашайгыр, көзүн кызартуу, көзүн кысуу, көзүн май басуу, көзүн оюу, көзүн сатуу, көзүн сүзүү, көзүн таануу, көзүн табуу, көзүн тигүү (таптаган кушту), көзүндө оту бар, көзүндөн болоюн (айланайын), көзүндү ач, көзүндү кара, көзүнө айтуу, көзүнө жаны көрүнүү, көзүнө илинбөө, көзүнө к арабай, көзүнө көрүнүү, көзүнө чөп салуу, көзүнөн заар чачуу, көзүнөн кан алуу, көзүнөн кара учуу, көзүнөн күлүү, көзүнөн от чагылуу, көзүнөн учуу, көзүнөн чаары чыгуу, көзүнөн чыксын!, көзүнүн жашы көл, көзүнүн жашы он талаа, көз ымдоо, көздө-көздөй¹ *сын а., арай көз чарай*, атасын көзүнө көрсөтүү, *ач көз, ач көздүк*, ачкан көзүн жумганча, ачып көздү жумганча, бадыраң көз, балык көз, *бармак басты көз кысты, баш-көз болуу*, башы жок бака, көзү жок көгөн, башы-көздөн садага, *бир көзү бир көзүнө жоо*, бир көзүнөн кан, бир көзүнөн жаш алуу, бото көз, душман көзүнө, жаман көз, *жаман көзү менен кароо*, жамандыкты көзүн көрбөсүн, *жаны көзүнө көрүнүү, жанын көзүнө көргөзүү, жаңы көз, жети атасын көзүнө көргөзүү*, жоголгон малдын көзүндөй, жумган көзүн ачпоо, сунган бутун тартпоо, журт ийненин көзүнөн өткөрүү, *ийненин көзүндөй, ийненин көзүнөн өтүү*, иштин көзүн билбөө, иштин көзүн таануу, *кара көзү – зат атооч, кара көзү кашаюу – фразеологизм, кара көзүн кашайтуу – фразеологизм*, караңгыда көзүм жок –зат атооч, киши көзүн карабоо –*этиш, көзгө атар, көзгө басар, көзгө жылуу учуроо -, көзгө илбөө –этиш, көзгө илинбөө –этиш, көзгө илинүү-фразеологизм, көзгө илээшпөө –этиш, көзгө көйгөк болуу –фразеологизм, КӨЗГӨ КӨРҮНБӨӨ –этиш, көзгө көрүнөрлүк –сын атооч/фразеологизм, КӨЗГӨ көрүнүү –фразеологизм, көзгө сайса көрүнгүс – фразеологизм, көзгө саюу –этиш, КӨЗГӨ сүртөр –сын атооч, көзгө суук көрүнүү –фразеологизм, көзгө толумдуу-сын атооч, көзгө тутар-сын атооч, көзгө урунуу –фразеологизм, көзгө чөп салуу –фразеологизм, көздө –этиш, көздөй –сын атооч, көздөн –сын атооч, көздөн далда болуу –этиш, көздөн кайым болуу –фразеологизм, көздөн от чагылуу -фразеологизм/этиш, көздөн учуу –этиш/фразеологизм, көздөн чаар чымын учуу -фразеологизм/этиш, көздөш-этиш, көздүк көздүн курчун алуу.- фразеологизм/сын атооч, көздүн агы менен*

кошо дирилдөө –фразеологизм, *көздүн агы менен тең айлануу*-фразеологизм, *көздүн агы менен тең айлануу* – фразеологизм, *көздүн жоосун алуу* - фразеологизм/сын атооч, *көздүн карегиндей сактоо* -фразеологизм/сын атооч, *көздүн курчу кетүү*- фразеологизм/кыймыл атооч, *көздүн кычуусун кандыруу* .- фразеологизм/этиш, *көздүн курчун алуу* -фразеологизм/сын атооч, *көздүн чарасы* –зат атооч, *көздүү-сын атооч*, *көзө* –зат атооч, *көзөмөл* –*сын атооч*, *көзөмөлдө* *көзөмөлчү* –зат атооч, *көзөнөк* –зат атооч, *КӨЗӨНӨКТҮҮ* –*сын атооч*, *көзөөч* –зат атооч, *көзсүз* –*сын атооч*, *көзтумар*-зат атооч, *көзү адашуу* –*этиш*, *көзү аксын* –*этиш*, *көзү ала чакмак болуу* -фразеологизм/этиш, *көзү ачык* –зат атооч, *көзү ачык өтүү* -фразеологизм/этиш, *көзү ачылбоо* -фразеологизм/сын атооч/зат атооч, *көзү ачылуу* -фразеологизм/этиш, *көзү бар* -фразеологизм/этиш, *көзү бозоруу* -фразеологизм/этиш, *көзү бузулуу* -фразеологизм/сын атооч, *көзү жашылдануу* –фразеологизм, *көзү жетик* –зат атооч, *КӨЗҮ ЖЕТПӨӨ* – фразеологизм, *көзү жетүү* –фразеологизм, *көзү жок* –*этиш*, *көзү жок баатыр* –зат атооч, *көзү жок көгөн*, *башы жок бака* –фразеологизм, *көзү жумулуу* – *этиш*, *көзү жылуу учуроо* –фразеологизм, *көзү кайноо* –*этиш*, *КӨЗҮ КАЙЫШУУ* – этиш/фразеологизм, *көзү каныгуу* –фразеологизм, *көзү караңгылоо* –*кыймыл атооч*, *көзү кароо* –зат атооч, *көзү катуу* –фразеологизм, *көзү кашаюу*.- фразеологизм, *көзү коюлуу*- фразеологизм, *көзү көр* –*сын атооч*, *көзү курч* –зат атооч, *көзү кызаруу* –фразеологизм, *көзү кыйбоо* –*этиш*, *көзү кычышуу* –*этиш*, *көзү менен тең айлануу* –фразеологизм, *көзү менен узатуу* –*этиш*, *көзү мындай болсо* –*этиш*, *көзү өткүр* –*этиш*, *көзү өтүү* –*этиш*, *көзү тартуу* –зат атооч, *көзү тешилүү* –*этиш*, *көзү тирүү* –зат атооч, *көзү тойбоо* –*сын атооч*, *көзү тоюу* – *этиш*, *КӨЗҮ ТӨБӨСҮНДӨ* -фразеологизм/зат атооч, *көзү төрт* –*сын атооч*/фразеологизм, *көзү түз* –*сын атооч*, *көзү тунаруу* –*этиш*, *көзү туюк* - фразеологизм/зат атооч, *көзү түшүү* -фразеологизм/этиш, *көзү умачтай ачылуу* -фразеологизм/этиш, *көзү уялуу* –*этиш*, *көзү чакмактоо* - фразеологизм/кыймыл атооч, *көзү чалуу* –*этиш*, *көзү чанагынан чыгуу* – фразеологизм, *көзү чачыроо* -фразеологизм/этиш, *көзү шилисинен өтүү* - фразеологизм/сын атооч, *көзү ымыр-чымыр болуу* –*этиш*, *көзүн ала качуу* -

фразеологизм/этиш, КӨЗҮН АЛБОО-этиш, көзүн ача элек -фразеологизм/сын атооч, көзүн ачуу -фразеологизм/этиш, көзүн боёо -фразеологизм/этиш, КӨЗҮН БУДАЛОО -фразеологизм/этиш, көзүн жашыруу -фразеологизм/этиш, көзүн жоготуу -фразеологизм/этиш, көзүн жумуу –этиш, көзүн жыртуу -фразеологизм/этиш, көзүн кадоо -фразеологизм/этиш, көзүн кароо –этиш, көзүн кашайтуу –фразеологизм/зат атооч, көзүн кызартуу -фразеологизм/этиш, көзүн май басуу -фразеологизм/этиш, көзүн оюу -фразеологизм/этиш, көзүн сатуу -фразеологизм/этиш, көзүн сүзүү -фразеологизм/этиш, көзүн таануу -фразеологизм/этиш, көзүн табуу –зат атооч, көзүнө жаны көрүнүү -фразеологизм/этиш, көзүнө жаш тегеренүү -фразеологизм/этиш, көзүнө жылуу учуроо -фразеологизм/этиш, көзүн тазалоо -фразеологизм/этиш, КӨЗҮН ТИГҮҮ .- этиш, көзүн тойгузуу -фразеологизм/этиш, көзүн түшүрүү –этиш, көзүндө огу болсо атып жиберүүчүдөй -фразеологизм/сын атооч, көзүндө оту бар -фразеологизм/сын атооч, көзүнө айтуу –этиш, көзүнө илинбөө -фразеологизм/этиш, көзүнө жаны көрүнүү -фразеологизм/этиш, көзүнө жаш тегеренүү -фразеологизм/этиш, көзүнө жылуу учуроо-фразеологизм/зат атооч, көзүнө илинбөө -фразеологизм/этиш, көзүнө кан толуу -фразеологизм/сын атооч, көзүнө карабоо - фразеологизм/этиш, көзүнө көзү түшүү –этиш, көзүнө көйгөк болуу - фразеологизм/этиш, көзүнө көр топурак тыгылсын! -этиш, КӨЗҮНӨ көрүнбөө –этиш, көзүнө сүртүү –этиш/ фразеологизм, көзүнө суук көргөзүү - фразеологизм/сын атооч, көзүнө топурак салуу- фразеологизм/этиш, көзүнө түшүү көзүнө чалынуу - фразеологизм/этиш, көзүнө чөп салуу - фразеологизм/этиш, көзүнөн жалын учуу- фразеологизм/этиш, көзүнөн жаш кылгыруу –этиш, көзүнөн заар чачуу - фразеологизм/сын атооч, көзүнөн кан алуу - фразеологизм/этиш, көзүнөн кан чыгуу - фразеологизм/сын атооч, көзүнөн кара учуу - фразеологизм/этиш, көзүнөн көзүн албоо-этиш, көзүнөн күлкү качуу - фразеологизм/сын атооч, көзүнөн күлүү - фразеологизм/сын атооч, көзүнөн от чагылуу - фразеологизм/этиш, көзүнөн учуу. - фразеологизм/этиш, көзүнөн чаар чымын учуу- фразеологизм/этиш, көзүнөн чаары чыгуу - фразеологизм/этиш, КӨЗҮНӨН ЧЫГУУ көзүнөн ызгаар чачуу- фразеологизм/этиш, көзүнүн агы менен

айлануу - фразеологизм/этиш, көзүнүн агы менен кароо - фразеологизм/этиш, көзүнүн агы менен тең айлануу - фразеологизм/этиш, *көзүнүн агын чыгаруу* фразеологизм/этиш, *көзүнүн жашы он талаа* - фразеологизм/этиш, *көзүнүн жашын көл кылуу*). - фразеологизм/этиш, *көзүнүн кыйыгы менен кароо*. - фразеологизм/этиш, *көзүнүн кычуусу кануу* - фразеологизм/этиш, КӨЗҮНҮН ОТУ өчүү - фразеологизм/сын атооч, *көзүнүн сырты менен кароо* - фразеологизм/этиш, *көзүнүн тирүүсүндө* - фразеологизм/этиш, *көзүнүн төбөсү менен кароо* - фразеологизм/этиш, *көзүнүн чаары чыгуу көзүнүн чаарын чыгаруу* - фразеологизм/этиш, *көзүң аккыр* - фразеологизм/этиш, *көрөр көз*-фразеологизм/зат атооч, *кулак угуп, көз көргүс* - фразеологизм/тактооч, *кумар көз* - фразеологизм/зат атооч, *куралаи көз –сын атооч*, *күлүм көз –сын атооч*, *күлүң көз –сын атооч*, *күндүн көзү көрүнбөө* - фразеологизм/сын атооч, *күндүн көзү чачыраганда –этиш*, *оң көзү –зат атооч*, *орой көз –сын атооч*, *өз көзүнө өзү ишенбөө* - фразеологизм/этиш, *өзү тойсо да, көзү тойбоо* – фразеологизм, *суук көз –зат атооч*, *суук көзгө чалынбоо* - фразеологизм/этиш, *сын көз менен кароо –этиш/ фразеологизм*, *темененин көзүнөн өткөн* - фразеологизм/зат атооч, *тик көз –атоочтук*, *торгои көздөй –сын атооч*, *ТӨРТ көзү түгөл* - фразеологизм/ат атооч, *умачтай көзү ачылуу* - фразеологизм/этиш, *чапкан сайын көз чыкпас* - фразеологизм/этиш, *чычкактаган чил көздөнгөн* - фразеологизм/атоочтук, *эки көзү төрт болуу* - фразеологизм/этиш, *эки көзү чанагынан чыгуу*- фразеологизм/этиш, *эки көзү чачыроо*- фразеологизм/этиш, *эл көзүнө* - фразеологизм/этиш, *эски малдын көзүндөй* - фразеологизм/сын атооч, *көздөй2 жанд.*, *көздөл- этиши*, *Көздөмөк-этиши*, *көздөн-*, *көздөнгөн-атоочтук*, *Көздөө-кыймыл атооч*, *көздүк,-зат атооч*, *көздүү-зат атооч*, *көз-ү-ң* жамандыкты көрбөсүн - фразеологизм/зат атооч, *көз-ү-ң-дү ач –этиш/ фразеологизм*,

2-баскыч: *Көздөнт*, *Көздөнүү көздөт-*, *көздөтүү*, *көздөш-*, *Көздөнүш-этиши*, *Көздөөр-этиши*, *Көздүүлүк-зат атооч*,

3-баскыч: Көзүгүү, Көзүктүр, Көзүнчө, көздөшүү, Көзөгүчтөр, Көзөмөлдө, Көзөмөлдөө, Көзөмөлчү, Көзүктүрүү, көздөттү, көздөштүр-көздөштүрүү көздөшүү

1-баскыч: göz-lük, göz-lü, göz-ceğiz, göz-cü, göz-süz, göz-e-, göz-ene (Başlık), göz -enek, göz-de, göz-er (Elek), göz-et-, göz-gü (Ayna), göz-le-, göz-ük-, göz-el (Güzel)

2-баскыч: göz-lük-çü, göz-lük-lü, göz-lük-süz, göz-cü-lük, göz-süz-lük, göz-e-me/mek, göz-enek-li, göz-enek-siz

3-баскыч: göz-lük-çü-lük

Көз эң өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрктү тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Көздөн» 71 жаңы сөз алынып, 395 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Таман-зат атооч:

1-баскыч: таманда-этиш/Тамандоо-кыймыл атооч, тамандырык –зат атооч, таманындагы жер өрт-этиш, таманынын алдынан-тактооч/ фразеологизм, таманы тешилүү-этиш, таман эли-зат атооч, таман акы , -зат атооч, таман андуу –этиш/ фразеологизм, таманга кагуу- фразеологизм/этиш, таман кагуу –этиш, таман таш тамга, таманы жерге тийбөө – фразеологизм/тактооч, таманы кызуу - фразеологизм/этиш, таманын жалоо – этиш, таманын тындырбоо –этиш, таманына май төшөө - фразеологизм/этиш, таманына шиш кагуу - фразеологизм/этиш, таманынан чан чыгуу - фразеологизм/этиш, бир таман жол –зат атооч/сын атооч, жел таман –зат атооч, жел тамандык –зат атооч, жер тамандап, каз таман –зат атооч, казтаман –зат атооч, кара таман –зат атооч/эпитет, май таман –зат атооч/сын атооч, сары таман –зат атооч, сенин таманыңа кирген тикен менин чечекейиме кирсин- фразеологизм, таман акы, маңдаи тер фразеологизм/зат атооч, таман андуу –этиш, таман жалтыратуу - фразеологизм/этиш, таман казы-зат атооч, таман тирөө –зат атооч, ТАМАН тузак –зат атооч, таман тузак тартуу - фразеологизм/этиш, таман эли. –зат атооч, таманга кагуу -

фразеологизм/*этиш*, таманда –этиш, таманек –*сын атооч*, таманы жерге тийбөө- фразеологизм/*тактооч*, таманы кызуу –этиш/ этиш/фразеологизм, таманы тешилүү- этиш/фразеологизм, таманын жалоо – фразеологизм/ *этиш*, таманын жалтыратуу –*этиш*, таманын тындырбоо –*этиш*, таманына кирчү тикен менин чечекейиме кирсин-*этиш*, таманына май төшөө –*этиш*, таманына шиш кагуу –*этиш*, таманынан чаң чыгуу-*тактооч*, таманындагы жер өрттөнүү- фразеологизм/ *этиш*, таманынын алдынан табу-*тактооч*, үч таман –зат атооч, *чор таман* –зат атооч, апан-тапан –зат атооч, тапан. –зат атооч, тапандык.-зат атооч, тапанча –зат атооч, төө тапан –зат атооч,

2-баскыч: тамандал-*этиш*, тамандат-, *этиш*, тамандатты-*этиш*, тамандаш-*этиш*

3-баскыч:

1-баскыч: Taban-lı, Taban-lık, Taban-sız

2-баскыч: Taban-lı-lık, Taban-sız-lık

Жалпысынан 5 сөз жасалган. «Таман» аз өнүмдүү дене мүчө аталышы болуп саналат.. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Негизден» 5 жаңы сөз алынып, 37 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Киндик-зат атооч:

1-баскыч: киндик ата –зат атооч, киндик кан –*зат атооч*, тамган жер –зат атооч, киндик сепсиси –зат тооч, киндик эне –зат атооч, жыпар киндик –зат атооч, киндик ата –зат атооч, *киндик каны тамган жер* –фразеологизм/зат атооч, киндик кесүү –*этиш*, *киндик эне* –зат атооч, *мал киндиктүү* –*сын атооч*, киндиктеш –зат атооч, киндиктүү-*сын атооч*

2-баскыч:

3-баскыч:

1-баскыч: göbek-le-, göbek-li, göbek-siz

2-баскыч: göbek-le-n-, göbek-le-t-, göbek-li-lik, göbek-siz-lik

3-баскыч: göbek-le-n-me, göbek-le-n-mek, göbek-le-n-dir-, göbek-le-t-me, göbek-le-t-mek

4-баскыч: göbek-le-n-dir-me, göbek-le-n-dir-mek

Жалпысынан 14 сөз жасалган. «Ич» аз өнүмдүү дене мүчө аталышы болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. 14 жаңы сөз «карын» сөзүнөн алынып, 38 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Тиш-зат атооч:

1-баскыч: тише- (сүт тиш түшүү), тишөө, тиште-, тиш ачпоо, тиш жаруу, тиш каккан, тиш кал, тиш көндөй тобосу оозунан түшүү, тиш салуу, тиш – тырмак, тиш чукуур, тиши өтпөө - фразеологизм/*этиш*, тиши сасуу –*этиш*, тиши тишине тийбөө – этиш/фразеологизм, тиши чыгуу - фразеологизм/*этиш*, тишин кайроо - фразеологизм/*этиш*, тишин-тишке коюу- фразеологизм/*этиш*, тишин чагуу - этиш/фразеологизм, тишине таш тийүү - этиш/фразеологизм, тишинин кирин соруу - фразеологизм/*этиш*, тиш теги таш, тиши буудай, -*сын атооч/зат атооч/* фразеологизм, тишин ачпоо - фразеологизм/*этиш*, тишке тиер эч нерсе жок - фразеологизм/*зат атооч*, *аттиш* –*зат атооч*, *бармагын тиштөө* - фразеологизм/*этиш*, *бармак тиштөө* - фразеологизм/*этиш*, *жанды оозго тиштөө* - фразеологизм/*этиш*, *жанын оозуна тиштөө* - фразеологизм/*этиш*, *музоо тиш* –*сын атооч/зат атооч*, *ок тиштөө* - фразеологизм/*этиш*, *таш тиштегендей болуу* - фразеологизм/*этиш*, *таш тиштөө* - фразеологизм/*этиш*, *тилин тишине катуу* - фразеологизм/*этиш*, *тилин тиштөө* - фразеологизм/*этиш*, *тилиңе тишиң күбө* - фразеологизм/*этиш*, *тиш ачпоо сүйлөбөө*- этиш/ фразеологизм, тиш жаруу – фразеологизм/*этиш*, *тиш каккан* – фразеологизм/*зат атооч/атоочтук*, тиш салуу - этиш/ фразеологизм, *тиши буудай*, *чачы куудай*- фразеологизм/*зат атооч/сын атооч*, *тиши өтпөө* – *этиш* / фразеологизм, тиши сасуу –*этиш*, тиши тишине тийбөө – фразеологизм/*этиш*, тиши чыгуу- фразеологизм/*этиш*, тишин ачпоо - фразеологизм/*этиш*, *тишин кайроо* - фразеологизм/*этиш*, *тишин-тишке коюу*-фразеологизм/*этиш*, *тишин чагуу* – этиш/ фразеологизм, *тишине таш тийүү* - этиш/ фразеологизм, тишинин кирин соруу - фразеологизм/*этиш*, *тишке илинер эч нерсе жок* – фразеологизм, *тишке тыгын да болбоо* -*тактооч/зат атооч*,

тиште –*этиш, тиштел, тиштет, тиштеш, тиштешүү, тиштөө, түлкү тиштемей, эрдин кесе тиштөө, эрдин тиштөө, тиштик-*,

2-баскыч: тиштегиле, тиштелүү, тиштем, тиштөө, тиштүү, тиштээк, тиштен-, тиштигүү, тиштигип, тиштиктир- тиштетгир-, тиштеттирүү, тиштетүү, тиштенүү, тиштенүү тиштиктирүү

3-баскыч: тиштегенген тиштенбей, тиштент-, тиштентти, тиштетти,

1-баскыч: *diş-çi, diş-çik, diş-e-, diş-i-ndirik, diş-lek, diş-le-, diş-li, diş-lik, diş-siz*

2-баскыч: *diş-çi-lik, diş-e-me, diş-e-mek, diş-le-me, diş-le-mek, diş-le-n-, diş-le-t-, diş-li-lik, diş-siz-lik*

3-баскыч: *diş-le-n-me, diş-le-n-mek, diş-le-t-me, diş-le-t-mek*

Жалпысынан 22 сөз жасалган. «Тиш» көп өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. 22 жаңы сөз «стоматологиялык» сөзүнөн алынган жана 93 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Ич-зат атооч: ич ара, ич келте, ич кийим, ич көбүү (ылан), ич көпмө *вет.*, ич көптүрүү, ич көптүрүү, ич курт (мите; гельминт), ич курту, ич күйгүзүү, *ич күйгүзүү*, ич күйдү, ич күйдү, ич күйдүлүк, *ич күйдүлүк*, ич күйүү, ич күйүү, ич күптү, *ич күптү*, ич май, ич оору, ич өткөк, ич тардык, ич тарлык, ич эт, ич эт,

1-баскыч: ичкий, ичил, ичилик, ичим, ичир, ичиш, ичке, ичкер, ички, ичкиз, ичкич, ичме, ичмей, ичмек, ичте, ичичтүү, ичүү, ичерман, ичимдик, ичиркен, ичкелик, ичкилик, ичкичил, ичичмекей, ичмекте, ичкери, ичкерки, ичкерт, ичкертен, ичкертүү, ичкерүү, ичтел, ичтөө, иче карын, ичеги, ичегиси каарылуу, *ичегисине кан жүгүрүү, ичек, ичек-боору катуу, ичек-боору эзилүү, ичектүү, ичер суу, ичерин ичип, жаш арын жашаган, ичи ала, ичи ала, ичи арам, ичи арам, ичи ачуу, ичи ачуу, ичи ачы шуу (ооруу), ичи бузук, ичи бузук (кар а, арам), ичи бузулуу, ичи буроо, ичи бышуу, ичи бышуу, ичи жакшы, ичи жакшы, ичи жаман, ичи жаман, ичи жылуу, ичи ийиккендей, ичи ийрилүү, ичи каарылуу,*

ичи кайноо, *ичи кара*, ичи катуу, ичи кен, ичи кең, ичи койнуна кирүү, ичи куйкалануу, ичи муздоо, ичи муздоо, ичи ооруу, ичи ооруу, *ичи өрт менен жалын болуу* ичи өтүү, *ичи сыйрылуу*, ичи тар, ичи тар, ичи тардык, *ичи тардык ИЧИ ТАРТЫНУУ*, *ичи таруу*, ичи туз куйгандай ачышуу, Ичи түтөө, ичи түтпөө, ичи түтпөө, ичи тызылдоо, *ИЧИ тызылдоо*, *Ичи тытылуу*, ичи -тышы бирдей, ичи уйгу-туйгу, ичи уйгу-туйгу, *ичи чаар*, ичи чок болуу, ичи чок болуу, ичи чыкпоо, *ичи чыкпоо*, ичи ысуу, ичи эзилүү, *ичи эзилүү*, *ичи эңшерилүү*, ичи-боору элжирөө, ичи-ичине жабышуу, ичик, ичи-койну, *ичи-койнуна кирүү*, *Ичим тап*, *ичим тап*, ичин ачыштыруу, *ичин буратуу*, *ичин бышыруу*, *ичин жылытпоо*, ичин жылытуу, *ичин жылытуу*, ичин жыюу, ичин иритүү, ичин кенен таштоо, ичин күйгүзүү, ичин тартуу *ичин ысытуу*, ичин ысытуу, ичин эзүү, ичинде ала курту бар, ичинде аласы бар, ичинде аласы бар, ичинде кара чаар жыланы бар, ичинде кири жок, *ичине ит өлүү*, ичине кара таруу айланбаган, ичине кара таруу айланбаган, ичине кир сактабаган, *ичине кир сактабаган*, ичине кирип чыккандай, Ичине кирип чыккандай, ичине чок салуу, ичине чок салуу, ичине шайтан уялаган, ичинен кан жүгүрүү, ичинен кан өтүү, *ичинен кан өтүү*, ичинен күйүү, ичинен күлүү, ичинен сызуу, *ичинен сызуу*, *Ичинен түтөө*, ичинен тынуу, ичинен тынуу, *ичинен чыйралуу*, ичинен ыйлап, сыртынан күлүү, ичинен ыйлап, сыртынан күлүү, ичин күйсө, туз жала, *ичиңен кан өткүр*, ичип-жеп коюу, ичип-жеп үрүү, ичи-тышы, ич-коюнга кирүү, *ичтен боздоо*, ичтен бычуу, *ичтен жеген курттай*, ичтен күйүү, *ичтен окуу*, ичтен сызуу, Ичтен тап, Ичтен чыккан ийри жылан, ичтен чыккан ийри жылан, *ИЧТЕН эзилүү*, ичетет, ичти туз куйгандай ачыштыруу, ичти-тышты, *куйгандай ачышуу*

2-баскыч: адам аласы ич-ин-де

3-баскыч: Ичкерештир, Ичиркент, Ичиркенүү, Ичиртки, Ичкелештир

тил 1 *зат а.*:

1-баскыч: Тилик, Тилим, Тилин, Тилиш, Тилке, Тилме, Тилмер, Тилмеч, Тилсиз, Тилсим, Тилүү, Тилдет, Тилдик, тил азар, тил алгыч, тил алдына катуу, тил алуу, тил алчаак, тил билги, тил бүтүү, тил жетпөө, тил илими // тил таануу, тил кайруу, тил кат, тил катты, тил кыска, тил-ооз, тил-ооздуу, тил-оозу жок

жатып калуу, тил-оозунан ажыроо, тил таануу илим, тил табышуу, тил тийгизүү, тил тийүү, тил учунан, тил эмизүү, тилге келүү, тилге кирүү, тилден калуу, тили байлануу, тили барбоо, тили буруу, тили буудай кууруу, тили жок, тили катуу, тили күйүү, тили кыска, тили кычышуу, тили менен орок оруу, тили оозуна батпоо, тили оозуна жукпоо, тили өтпөө, тили суук, тили таттуу, тили тешилүү, тили тийүү, тили узун, тили чыгуу, тилин байлоо, тилин билүү, тилин бүлөө, тилин кайроо, тилин табуу, тилин тартпоо, тилин тартуу, тилин тишине катуу, тилин тиштөө, тилинде сөөлү бар, тилинди тарт!, тилине тибиртке чык-, тилине тишин күбө, тилинен бал тамуу, тилинен табуу, тилинен чан чыгаруу, тилинен чыкпоо, тилинин учунда туруу, адабий тил, аналитикалык тилдер, *апкөи тилге салуу, ат кара тил болгондо, баба тил, бал тил, балыкка тил, дөңгөчкө жан киргизүү, фразеологизм/этиш, бөрү тил* –зат атооч, *жалпак тил* –зат атооч, жыландын тилин билүү -фразеологизм/зат атооч/сын атооч, кара тилин кайраган - фразеологизм/*зат атооч/атоочтук*, көк тил - фразеологизм/*зат атооч/сын атооч, көктөн тилегени жерден табылуу* - фразеологизм/этиш, *куш тилиндеи*- фразеологизм/сын атооч, *кызыл тил* –зат атооч, *орток тил табышуу*- фразеологизм/этиш/чакчыл, огуз тили –зат атооч, *орток тил табышуу*- фразеологизм/этиш, өлүү тил –сын атооч, суук тилин агытуу - фразеологизм/этиш, тил азар - фразеологизм/*атоотук/зат атооч/сын атооч*, тил алгыч –сын атооч, *тил алдына катуу* - фразеологизм/этиш, тил алуу же тилге көнүү - фразеологизм/этиш, тил байлануу - фразеологизм/этиш, тил билги –зат атооч, тил бүтүү - фразеологизм/этиш, тил жетпөө - фразеологизм/этиш, тил кайруу –этиш, тил кат –зат атооч, тил кыска - фразеологизм/этиш, тил-оозунан ажыроо - фразеологизм/этиш, тил-оозу жок жатып калуу - фразеологизм/этиш, тил сындырмак –зат атооч, тил табышуу- фразеологизм/этиш, *тил тийгизүү* - фразеологизм/этиш, тил тийүү - фразеологизм/этиш, тил угуу –этиш, тил учунан –этиш, тил учунда –этиш, *тил эмизүү* –этиш, *тилабат* –этиш, тилазар, тилге келүү –этиш/ фразеологизм, тилге кирүү - этиш/ фразеологизм, *тилде* –этиш, тилден калуу - этиш/ фразеологизм, тилдеш –этиш, тилдин учунда туру-

этиш/ фразеологизм, *тилдүү –сын атооч, тиле –этиш*, тилеги катуу, тилеги таш кабуу же тилеги ташка тийүү, *тилегиң каткыр, тилек*, тилекке каршы, тилектен, *тилектеш*, тилектештик, тилемчи, *тилемчиле*, тилемчилик, *тилен*, тили байлануу, тили барбоо, тили буруу, тили буудай кууруу, тили буулуу, тили жок, *тили катуу*, тили күйүү, *тили күрмөөгө келбөө*, тили кычышуу, тили менен орок оруу, *тили оозуна батпоо*, тили оозуна жукпоо, *тили өтпөө, тили суук*, тили таттуу, тили тешилүү, *тили тийүү, тили узун, тили чыгуу*, тилин байлоо, *ТИЛИН БИЛҮҮ*, тилин бүлөө, *тилин кайроо*, тилиң кесилгир, тилин табуу, *тилин тартпоо, тилин тартуу, тилин тишине катуу, тилин тиштөө, тилинде сөөлү бар*, тилинде тикени бар, тилине кирүү, тилинен бал тамуу, *тилинен табуу*, тилинен чаң чыгуу, тилинен чыкпоо, *тилинин учунда туруу*, ТИЛИНДИ тарт, тилиңе тибиртке чыккыр, *тилиңе тишиң күбө, тилмеч*, тилмечтик, *тилсиз*, тилсиз жоо, тилчи, узун тил, *уй тилиндей*, уй тил, улуттук тил, уу *тил*, эзоп тили, тилгич, тилде-, тилдир-, тилдөө, тилсимдүү, тилдүү, тиле-, тилемчи (тиленчи эмес), Тилмер, тилмеч (котормочу) *эск.*, тилөө (тилек), тилсиз, тилчи *зат а*.

2-баскыч: тилен, тиленчи, тиликтүү, тилкелүү, тилдик белги, тилдик норма, тилдик саясат, тилгичсиз, тилдет-, тилдеттир-, тилдирт-, тилдөөчү *а.*, тилдүү-ооздуу, тилдүүлүк, тилек, тилен-, тилет-, тилемчиле-, тилемчилик *фольк.*, тилмерлик, тилмечтик, тилсиз жоо,

3-баскыч: тилкелен, тилкеленүү, тилектенүү, тилсимат, тилсымат, тилдетүү, тилдечү *ө. ч.*, тилдеш *к. а.*, тилдеш 2-, тилдешүү, тилдеттирүү, тилдиртти, тилекке жараша, тилектеш, тилектеш-, тилектештик, тилектүү, тиленбей, тиленген, тилент-, тилентти, тиленүү, тиленүүчүлүк, тилетти, тилетүү, тилемчилет-, тилемчилетүү

1-баскыч: *dil-ci, dil-cik, dil-daş, dil-ek, dil-e-, dil-en-, dil-le-, dil-li, dil-maç, dil-sel, dil-si, dil-siz*

2-баскыч: *dil-ci-lik, dil-daş-lik, dil-ek-çe, dil-e-me, dil-e-mek, dil-en-ci, dil-en-dir-, dil-en-iş, dil-en-me, dil-en-mek, dil-e-y-ici, dil-le-k, dil-le-n-, dil-le-ş-, dil-li-lik, dil-maç-lik, dil-siz-lik*

3-баскыч: dil-en-ci-lik, dil-en-dir-me, dil-en-dir-mek, dil-le-n-dir-, dil-le-n-iş, dil-le-n-me, dil-le-n-mek, dil-le-ş-me, dil-le-ş-mek

4-баскыч: dil-le-n-dir-mek, dil-le-n-dir-i-l-, dil-le-n-dir-me, dil-le-n-dir-ici

5-баскыч: dil-le-n-dir-i-l-mek, dil-le-n-dir-i-l-me, dil-le-n-dir-ici-lik

Жалпысынан 45 сөз жасалган. «Тил» эң өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Тилден» 45 жаңы сөз алынып, 126 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Тизе-зат атооч:

1-баскыч: тизеле-*этиш*, тизелет-*этиш*, тизелетүү-*кыймыл атооч*, тизелөө-*кыймыл атооч*, тизе бүк- *этиш*

2-баскыч: Тизелеш-*этиш*, Тизелетти-*этиш*, тизелеттир-*этиш*

3-баскыч:

1-баскыч: diz-le-, diz-li, diz-lik, diz-siz

2-баскыч: diz-le-me, diz-le-mek, diz-le-t-, diz-lik-çi, diz-lik-li, diz-lik-siz

3-баскыч: diz-le-t-me, diz-le-t-mek, diz-le-t-tir-

4-баскыч: diz-le-t-tir-me, diz-le-t-tir-mek

Жалпысынан 15 сөз жасалган. «Тизе» аз өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Тизеден» 15 жаңы сөз алынып, 33 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Кол-зат атооч:

1-баскыч: Колдой, Колдон, Колдоо, Колдуу, Колек, Колжой, Колко, Кологой, Колой, Колокой, Колот, Колпоч, Колтой, Колтук, Колдойт, Колдокмат, Колдонмо, Колдонт, Колдонул, Колдонуу, Колдондо, Колдоочу, Колдош, Колдоюу, Колекте, Колжондо, Колжондоо, Колжоюу, Кол, кол акы – зат атооч, кол ал – *этиш*, кол алдында - фразеологизм/ *этиш*, кол алыш – *этиш*, кол ара – зат атооч, кол арага жароо - фразеологизм/ *этиш*, кол астында - фразеологизм/ *этиш*, кол-аяк - , кол байла - фразеологизм/ *этиш*, кол бакыр *фольк.*, кол бала –зат атооч, кол барбоо - фразеологизм/ *этиш*, кол башы –зат

атооч, кол берүү –*этиш*, кол булга –*этиш*, кол-бут –зат атооч, колго ал- *этиш*, колго алуу –*этиш*, колго түшүү - фразеологизм/ *этиш*, колдон алдыруу - фразеологизм/ *этиш*, колдон берүү –*этиш*, колдон келет кылуу - фразеологизм/ *этиш/сын атооч*, колдон келүү - фразеологизм/ *этиш*, колдон суурулуу - фразеологизм/ *сын атооч*, колдон талашуу –*этиш*, колдон уруктандыруу, колдон чыгаруу - фразеологизм/ *этиш*, колдон-колго –*тактооч*, колду байлоо - фразеологизм/ *этиш*, колду кароо - фразеологизм/ *этиш*, колдун кириңдей – *сын атооч/* фразеологизм, колдун кычуусун кандыруу, кол жазма –зат атооч, кол жалга- *этиш*, кол жоолук –зат атооч, кол жуу-*этиш*, кол ийрисине тартуу- фразеологизм/ *этиш*, кол кабыш-этиш/ фразеологизм, кол кайруу- фразеологизм/ *этиш*, кол кайтар-*этиш*, кол кайыр-*этиш*, кол канатуулар *зоол-*зат атооч, кол кап-зат атооч, кол кармашуу-*этиш*, кол кароо-этиш/ фразеологизм, кол катык (*камыр жөн.*)-зат атооч, кол кашык-зат атооч, кол кесер-зат атооч, кол кой-*этиш*, кол коюу-*этиш*, кол көтөр- фразеологизм/ *этиш*, кол куушур-этиш/ фразеологизм, кол куушуруу- фразеологизм/ *этиш*, кол күрөк-зат атооч, кол күрөш-зат атооч, колмо-кол-зат *атооч (этиш)*, кол өнөрчү-зат атооч, кол саат-зат атооч, кол сал-*этиш*, кол салуучу –зат атооч, кол тамга-зат атооч, кол тийбес кор *экон.-зат атооч/* фразеологизм, кол тийбес, кол тийгис сын атоос, кол тийгиз- *этиш*, колу ачык - фразеологизм/*сын атооч/зат атооч*, колу-жолу бош - фразеологизм/ *этиш*, кол үз- этиш/ фразеологизм, кол чабуу –*этиш*, кол чана –зат атооч, кол чынач –зат атооч, кол чап- *этиш*, кол чатыр –зат атооч, кол шилтөө –этиш/ фразеологизм, кол башчы –зат атооч, кол кура-*этиш*, колу-коншу (коншу-колон) *диал.-зат атооч, беш кол тең эмес –* фразеологизм, беш колун салуу - фразеологизм/ *этиш*, *беш колундай билүү -* фразеологизм/ *этиш*, *бир жакадан баш*, *бир жеңден кол чыгаруу-* фразеологизм/ зат атооч, *бир колтук –зат атооч*, буту-колу узаруу- фразеологизм/ *этиш*, бутун бут, колун кол кылуу - фразеологизм/ *этиш*, душман колдуу болу- фразеологизм/ *этиш*, жазасын колуна берүү - фразеологизм/ *этиш*, жака колдо, жан уяда – фразеологизм, жакасынан колу кетпөө – фразеологизм, *жеңилин жерден, оорун колдон алуу -* фразеологизм/

этиш, жеңилин жерден, оорун колдон алуу- фразеологизм/ *этиш, кайраса кол кеспеген* - фразеологизм/ *зат атооч/сын атооч, керки-балтасы колунда* - фразеологизм/ *зат атооч/сын атооч, кирдүү кол менен кармагыс* –сын атооч/зат атооч/фразеологизм, *киши колдуу болуу* - фразеологизм/ *этиш, кобул колдуу* –*зат атооч/сын атооч*, кол аарчы-зат атооч, *кол алдында* – фразеологизм, *кол арага жароо*- фразеологизм/ *этиш, кол байлоо* - фразеологизм/ *этиш, кол бала* –зат атооч, *кол балалык* –зат атооч, кол башчы-зат атооч, КОЛ башындай –*ат атооч, кол берүү* –*этиш, кол жазма* –зат атооч, кол жалгоо –*этиш/сын атооч*, кол жоолук –зат атооч, *кол жууп калуу* - фразеологизм/ *этиш, кол ийиктей-сын атооч, кол ийрисине тартуу* - фразеологизм/ *этиш, кол кабыш кылуу* - фразеологизм/ *этиш, кол кайруу* –*этиш, КОЛ КАП* –ЗАТ АТООЧ, кол кармашуу-*этиш, кол кесер* –зат атооч, *кол коюу* –*этиш, кол көтөрүү* –*этиш, кол кудайдын мөөрү* - фразеологизм/ *этиш, кол кудайдын мөөрү*, КОЛ КУРЖУН –зат атооч, кол күрөш –зат атооч, *кол куушуруу* –*этиш, кол күчү* –зат атооч, *кол кыска* –*этиш, кол майлоо* –зат атооч, *кол өнөрчүлүк*.-зат атооч, *кол салуу* –*этиш, кол сунуу* –*этиш/ фразеологизм, кол талашуу* –*этиш, КОЛ ТИИГИЗҮҮ* - *этиш/ фразеологизм, кол учуна тийбөө*- фразеологизм/ *этиш, кол үзүү* –*этиш, кол чатыр* –зат атооч, *кол шилтөө* –зат атооч/*этиш, колбоор* –зат атооч, *колго алуу* - *этиш/ фразеологизм, КОЛГО илинүү* –зат атооч, *колго карга чычар* - фразеологизм/ *этиш, колго кароо* - *этиш/ фразеологизм, колго көтөрүү* - фразеологизм/ *этиш, колго салуу* –*этиш, колго түшүү* - фразеологизм/ *этиш, колдон-этиш, КОЛДОН АЛДЫРУУ*- фразеологизм/ *этиш, колдон алуу* –*этиш, колдон келет* –*сын атооч/ фразеологизм, колдон келет кылуу* - *этиш/ фразеологизм, колдон май агуу* зат атооч/ *этиш/ фразеологизм, колдон суурулган* –зат атооч/сын атооч/ *фразеологизм, колдон талашуу* –*этиш, колдон түшүү* –зат атооч, *колдон түшүү* - *этиш/ фразеологизм, колдон чыгаруу* –*этиш, колдонмо* –зат атооч, *колдоочу* –зат атооч, *колдош* –*этиш, колдун кириндеи* –*тактооч/ этиш/ фразеологизм, колдун кычуусун кандыруу* -- фразеологизм/ *этиш, колдуу* –*зат атооч/сын атооч, колдуу болуу* -- фразеологизм/ *этиш, колтугуна кирүү* -- фразеологизм/ *этиш, колтугуна суу*

бүркүү колтук-- фразеологизм/ этиш, *КОЛТУК ачуу* -- фразеологизм/ этиш, *колтук кагуу* -- фразеологизм/ этиш, *КОЛТУКТА* –*этиш*, *колтурмач* –*зат атооч*, *колу ачык* –*сын атооч*/ фразеологизм/ *зат атооч*, *КОЛУ АШКА жетпөө* -- фразеологизм/ этиш, *колу байлануу* –*этиш*, *колу барбоо* –*этиш*, *колу билет* – этиш/*сын атооч*, *колу бошоо* –*зат атооч/этиш*, *колу жеңил*-этиш/*зат атооч*, *колу жер алдында эмес* -- фразеологизм/ этиш, *КОЛУ ЖЕТИК* –*зат атооч/этиш*, *колу жетпөө* –этиш/- фразеологизм, *колу жука* –*зат атооч/сын атооч*, *колу жукаруу* - этиш/- фразеологизм, *КОЛУ ЖУКТУУ* –*ЗАТ АТООЧ/СЫН АТООЧ*, *колу кандуу* –*этиш*, *колу кокондо*, *буту букарада* –*зат атооч/этиш*/- фразеологизм, *колу-колуна жукпоо* –этиш/*тактооч*, *колу кууш-сын атооч*, *колу күйгөн* - этиш/- фразеологизм, *колу кыска* –*зат атооч/этиш*, *колу кыскаруу* –*этиш*, *колу кычышуу* –*этиш*, *колу оозуна жетүү* –*зат атооч/этиш*, *колу оор* –*этиш*, *колу тайкы* –*сын атооч/зат атооч*, *колу тар* – фразеологизм/*сын атооч*, *колу тийүү* - этиш/- фразеологизм, *колу туткак* – фразеологизм/*этиш*, *колу узаруу* - фразеологизм/*этиш*, *колу узун* - фразеологизм/*этиш*, *колу уялуу* - фразеологизм/*этиш*, *колу чебер* –*зат атооч*, *колу чүрүш-сын атооч*, *колукту* – *зат атооч*, *колум сынсын*- фразеологизм/*этиш*, *колун адалдатуу*- фразеологизм/*этиш*, *колун байлоо* –*этиш*, *колун кароо* –этиш/*сын атооч*, *колун мурдуна катуу* – фразеологизм, *колун мурдуна тыгуу* – фразеологизм/*тактооч*, *колун суроо* –*этиш*, *колун узартуу* –*этиш*, *колун уялтпоо* –этиш/ фразеологизм, *колуна жукпоо* – фразеологизм/*этиш*, *колуна карга чычар* – фразеологизм/*зат атооч/этиш*, *колуна кол*, *бутуна бут болу*- фразеологизм/*зат атооч*, *колуна өлүп берүү* – фразеологизм/*этиш*, *КОЛУНА ТҮШҮҮ* –ЭТИШ, *колунан келишинче* –*сын атооч/этиш*, *колунан келүү* –этиш/ фразеологизм, *колунан кокон тыйын келбөө*- фразеологизм/*этиш*, *колунан көөрү төгүлгөн* – фразеологизм/*зат атооч/атоочтук*, *колунан тизгинди алуу* – фразеологизм, *колунан чыгуу* –*этиш*, *колунда бар* –*зат атооч*, *колунда жок* – фразеологизм/*зат атооч*, *колунда турат*-, *колунун кычуусу кануу*, *коюн-колтугуна кирүү* – фразеологизм/*этиш*, *КОЮН-КОЛТУК* –*зат атооч*, *коюн-колтук алышуу*-*этиш*, *куру кол калуу* –этиш/ фразеологизм, *май чеңгел* –*зат атооч*/ фразеологизм, *менин колум эмес*, *умай*

эненин колу –фразеологизм/зат атооч, *намысты колдон таидыруу* – фразеологизм/этиш, *оң колу* –зат атооч, оокаттан колун тартуу –этиш/ фразеологизм, өпкөсүн колуна алуу –этиш/ фразеологизм, суук кол –зат атооч, суук колун салуу – фразеологизм/*этиш*, *такыр колтук* -, тизгини колдонтүшүү, *шай колдогон*, эки колу оозуна жетүү, *эки колун бооруна алуу*, *эки колун мурдуна катуу*, эки колун төбөсүнө алып кетүү колдоо, колдо- *этиш*, Колдомо – зат атооч, колдон-*этиш*

2-баскыч: Колколо, Колколуу, Колойт, Колок, Колокто, Коломоч, Коломочто, Коломочтуу, Коломсок, Коломто, Колоңсо, Колоюу, Колпондо, Колтойт, Колтондо, Колтондоо, колтоюу, колдочу *ө. ч.* – *этиш*, колдош *сын а.* – *сын атооч*, колдош 2- *этиш*, колдоочу *а.* – зат атооч, колдонбо- *этиш*, колдонгон – *этиш*, колдонмо – зат атооч, колдонт- *этиш*, колдонул- *этиш*, колдонуу – *кыймыл атооч*, Колдошуу – *зат атооч*

3-баскыч: Колтукта, Колтурмач, Колукту, колдондот, Колектет, Колектөө, Коленкор, Колжондот, Колоктот, Коломочтон, Коломочтоо, Колоңсолуу, Колтондот, Колтуктат, Колтукташ, Колтуктоо, колдоочулук-зат атооч, колдоочулукка – зат атооч, колдонгондук-зат атооч, колдонгондугу – зат атооч, колдонмо – зат атооч, география – зат атооч, колдонмо көркөм өнөр – зат атооч, колдонмо программалык жабдык *комп.* – зат атооч, колдонмо программалар пакети *комп.*- зат атооч, колдонмо тил илими – зат атооч, колдонтту – *этиш*, колдонулуу – *этиш*, колдонуучу *а.*- зат атооч, колдонуучуну – идентификациялоо *комп.*- зат атооч, колдонуучунун интерфейси *комп.*- зат атооч, колдонуучунун, профили *комп.* – зат атооч, колдонуучунун эсеп жазуусу *комп.*- зат атооч, колдонуш - *этиш*, колдончу *ө. ч.* -*этиш*

1-баскыч: kol-ak (çolak), kol-cu, kol-cuk, kol-çak, kol-daş, kol-la-, kol-lu, kol-luk, kol-tuk, kol-suz, kol-su

2-баскыч: kol-cu-luk, kol-daş-lik, kol-la-ma, kol-la-mak, kol-la-n-, kol-la-y-ış, kol-luk-lu, kol-suz-luk, kol-tuk-çu, kol-tuk-la-, kol-tuk-lu, kol-tuk-luk, kol-tuk-suz

3-баскыч: kol-la-n-ma, kol-la-n-mak, kol-tuk-çu-luk, kol-tuk-la-ma, kol-tuk-la-mak, kol-tuk-la-n-, kol-tuk-lu-luk, kol-tuk-suz-luk

4-баскыч: kol-tuk-la-n-mak, kol-tuk-la-n-ma

Жалпысынан 34 сөз жасалган. «Кол» эң өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп эсептелет. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Колдон» 34 жаңы сөз алынып, 92 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Жүрөк-зат атооч:

1-баскыч: жүрөксү-,*этиш*, жүрөгү айлануу –*этиш*, Жүрөгү айнуу (айлануу) –*этиш*, Жүрөгү айрылуу –*этиш*, жүрөгү ак –*сын атооч*, жүрөгү алып учуу –*этиш*, жүрөгү ачышуу –*этиш*, жүрөгү даабоо –*этиш*, жүрөгү жаралуу – *сын атооч*, жүрөгү жибүү –*этиш*, жүрөгү жок –*сын атооч*, жүрөгү жылуу – *этиш*, жүрөгү кабынан чыгуу –*этиш*, жүрөгү муздоо –*фразеологизм/этиш*, жүрөгү оозуна тыгылуу –*фразеологизм/этиш*, жүрөгү өлүү – *фразеологизм/этиш*, жүрөгү сыздоо –*фразеологизм/этиш*, жүрөгү тоо –*зат атооч/фразеологизм*, жүрөгү түпөйүл –*этиш/фразеологизм*, жүрөгү түшүү – *этиш/фразеологизм*, жүрөгү үшүү – *этиш/фразеологизм*, жүрөгү элжирөө–*этиш*, жүрөгүн алуу – *фразеологизм/этиш*, жүрөгүн өйүү –*этиш*, жүрөгүн өлтүрүү– *этиш*, жүрөгүн түшүрүү –*этиш*, жүрөгүн чабуу –*этиш*, жүрөгүндө жалы бар – *зат атооч*, жүрөгүндө кара жок –*зат атооч*, жүрөгүндө кири жок – *сын атооч*, жүрөгүндө оту бар–*сын атооч*, жүрөгүнө тийүү –*этиш*, жүрөгүнө чок салуу– *этиш*, жүрөгүнүн сары суусун алуу– *этиш/фразеологизм*, жүрөк аритмиясы *мед.-зат атооч*, жүрөк заада –*этиш*, жүрөк заадалык –*этиш*, жүрөк кабы –*зат атооч*, жүрөк кантамырлары –*зат атооч*, жүрөк клапандары–*зат атооч*, жүрөк көтөрүү –*кыймыл атооч*, жүрөк кысма *мед.-зат атооч*, жүрөк мончок –*зат атооч*, жүрөк муунтма (астма) –*зат атооч*, жүрөк токтотуу –*этиш*, *ак жүрөк* – *сын атооч*, *бок жүрөк* –*сын атооч*, *жолборс жүрөк* –*сын атооч*, *ЖҮРӨГҮ агарбоо* –*этиш*, *жүрөгү айлануу* –*этиш*, *жүрөгү айрылуу* –*этиш*, *жүрөгү ак* – *сын атооч*, *жүрөгү алкымына капталуу* –*этиш*, *жүрөгү алкымына кептелүү*– *этиш*, *жүрөгү алып учуу–этиш*, *жүрөгү атып кетүү–этиш*, *жүрөгү ачышуу* – *этиш*, *жүрөгү байлануу–этиш*, *жүрөгү бөксөрө түшүү* –*этиш*, *Жүрөгү бүтүн* –*зат атооч*, *ЖҮРӨГҮ даабоо* –*этиш*, *жүрөгү жаралуу* –*этиш*, *жүрөгү жарыла*

жаздоо –этиш, жүрөгү жибүү –этиш, жүрөгү жок –зат атооч, жүрөгү жылуу –этиш, жүрөгү жылыбоо –этиш, жүрөгү зыр дей түшүү –этиш, жүрөгү кабынан чыгуу –этиш, жүрөгү калтыроо-этиш, жүрөгү калуу –этиш, Жүрөгү каноо –этиш, жүрөгү кара –сын атооч, жүрөгү караюу –этиш, жүрөгү көтөрүлүү –этиш, жүрөгү күйүү –этиш, жүрөгү курч –сын атооч, жүрөгү майлуу-сын атооч, жүрөгү мокоо –этиш, жүрөгү муз –сын атооч, жүрөгү муздоо –этиш, жүрөгү ойноо –этиш, жүрөгү оозуна капталуу –этиш, жүрөгү оозуна келүү-этиш, жүрөгү оозуна тыгылуу- этиш/фразеологизм, жүрөгү опколжуу-этиш, жүрөгү ордуна келүү –этиш, жүрөгү от –сын атооч, жүрөгү өлүү –этиш, ЖҮРӨГҮ САБЫЛУУ –ЭТИШ, жүрөгү солк этпөө-этиш, жүрөгү сыздоо-этиш, жүрөгү таза –сын атооч, жүрөгү таш –сын атооч, жүрөгү титирөө –этиш, ЖҮРӨГҮ тоо –сын атооч, жүрөгү туйлоо –этиш, жүрөгү түпөйл болуу –этиш, ЖҮРӨГҮ түшүү –этиш, ЖҮРӨГҮ ЧЫГУУ ЖЕ ЭСИ ЧЫГУУ –этиш, жүрөгү шуу дей түшүү –этиш, жүрөгү ылдыйлоо-этиш, жүрөгү ысуу –этиш, жүрөгү эз илүү –этиш, жүрөгү элеп-желеп болуу –этиш, ЖҮРӨГҮ элжирөө –этиш, жүрөгүн алуу –этиш, ЖҮРӨГҮН ачуу –этиш, жүрөгүн жаралоо –этиш, жүрөгүн көтөртүү-этиш, жүрөгүн майтаруу –этиш, жүрөгүн өлтүрүү-этиш, жүрөгүн сууруп алуу –этиш, жүрөгүн сууруп берүү –этиш, жүрөгүн токтотуу –этиш, жүрөгүндө жалы бар –зат атооч, жүрөгүндө кара жок –зат атооч, жүрөгүндө кири жок –сын атооч, жүрөгүндө оту бар-сын атооч, жүрөгүндө оту жок-сын атооч, ЖҮРӨГҮНӨ БАРБОО –ЭТИШ, жүрөгүнө жик кетүү –этиш, жүрөгүнө муз бүркүү-этиш, жүрөгүнө тийүү –этиш, жүрөгүнө чок салуу-этиш, жүрөгүнөн кайнап чыккан –атоочтук, жүрөгүнөн кан тамчылоо –этиш, жүрөгүнөн түтүн чыгуу –этиш, жүрөгүнүн сары суусун алуу-этиш, жүрөк –зат атооч, жүрөк алды кылуу-этиш, жүрөк жылытар –этиш, жүрөк заада болуу-этиш, жүрөк көтөрүү –зат атооч, жүрөк мончок –зат атооч, жүрөк титиретүү –этиш, ЖҮРӨК токтотуу –этиш, жүрөк эти толлуу –этиш, жүрөкзаада –этиш, жүрөкзаадалык –этиш, жүрөксүз –зат атооч/сын атооч, жүрөксүн –этиш, жүрөксүнүү-кыймыл атооч, жүрөктөш –этиш, жүрөктү шуулдатуу –этиш, жүрөктүү –зат атооч, жүрөкчө –зат атооч, кара жүрөк –

сын атооч, коён жүрөк –сын атооч, майлуу жүрөк –сын атооч, муз жүрөк –сын атооч, суу жүрөк –сын атооч, ТАШ жүрөк –сын атооч, чын жүрөктөн –зат атооч, ылай жүрөк –сын атооч, эр жүрөк-зат атооч, жүрөксүз (коркок) –сын атооч, жүрөктөш-этиш, жүрөктүү-сын атооч, жүрөкчө-зат атооч

2-баскыч: жүрөксүн- *этиш*, жүрөксүздүк,-зат атооч, жүрөктөштүк-*этиш*, жүрөктүүлүк-*зат атооч*

3-баскыч: Жүрөксүнүү-*кыймыл атооч*

1-баскыч: *yürek-le-*, *yürek-li*, *yürek-si*, *yürek-siz*, *yürek-ten*

2-баскыч: *yürek-le-n-*, *yürek-li-lik*, *yürek-siz-lik*

3-баскыч: *yürek-le-n-me*, *yürek-le-n-mek*, *yürek-le-n-dir-*, *yürek-li-lik-le*

4-баскыч: *yürek-le-n-dir-t-*, *yürek-le-n-dir-mek*, *yürek-le-n-dir-me*

5-баскыч: *yürek-le-n-dir-t-mek*, *yürek-le-n-dir-t-me*

Жалпысынан 17 сөз жасалган. «Жүрөк» эң өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп эсептелет. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Жүрөктөн» 17 жаңы сөз алынып, 108 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Карын-зат атооч: карын бөлөң-зат атооч, карын-карта –зат атооч, карын энелик, ач карын –*этиш*, карын бөлө –зат атооч, карын чач –зат атооч, көк карын-зат атооч, сары карын –зат атооч, таз карын –зат атооч, жата карын –*сын атооч*, *иче карын* –зат атооч, *ичеги-карын* –зат атооч, *ичек-карын* –зат атооч

1-баскыч: карын-бай, карын -даш (кыз бир туу- зат атооч, карын-даш- *зат атооч*

2-баскыч:

3-баскыч: битекарындык-*сын атооч*

1-баскыч: *karın-cık*, *karın -daş*, *karın-la-*, *karın-lı*, *karın-sız*, *karın-ma*, *karın-mak*

2-баскыч: *karın-sız-lık*, *karın-la-mak*, *karın-la-ma*

Жалпысынан 10 сөз жасалган. «Ич» аз өнүмдүү дене мүчө аталышы болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Карин» сөзүнөн 10 жаңы сөз алынып, 36 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Бет-зат атооч: бет аарчы -зат атооч, бет аарчы –этиш, бет ал- этиш, *бет алган жагынан жалгоо* – фразеологизм/этиш, *бет алганынан кайтпаган* - фразеологизм/этиш, бет алды –этиш, *бет алды* –этиш, бет алдырбоо-этиш, *бет алуу* –этиш, бет алышуу –этиш, бет ачар –этиш, бет ачар –этиш, *бет бага албоо-этиш*, бет багуу –этиш, бет бактыр –этиш, *бет бактырбоо* –этиш, бет бур-, бет карама, бет кат (уятка калган) *диал.*, бет кат болуу, бет келди, бет кеп (маска), бет кыл-, бет май, бет май – зат атооч, бет маңдай – зат атооч, *бет маңдай* – *сын атооч*/фразеологизм, бет тырмар – *сын атооч*/этиш/фразеологизм, *бет тырмарлык кылуу* - этиш/фразеологизм, бет тытуу// бет жыртуу - этиш/фразеологизм, бет-ажар – зат атооч, бет-бетинче – зат атооч, көк бет – *сын атооч*, токоч бет – *сын атооч*, ултаң бет – *сын атооч*, кара бет. – зат атооч, *бир бет* – *сын атооч*

1-баскыч: *Бет-еге*, *Бет-ер*, *Бет-те*, *Бетеге-лүү*, *Бет-тел*, *Бет-тет*, Бет-и ачык – сын атооч, *бет-и ачылуу* – этиш, бет-и ачылуу - этиш/фразеологизм, бет-и бозорбоо - этиш/фразеологизм, *бет-и жарык* – сын атооч, бети жок – сын атооч/фразеологизм, *бет-и кайтуу*, бет-и калбоо, *бет-и калын*, *бет-и калың*, *бет-и караруу*, *бет-и караюу*, *бет-и күйүү*, бет-и курусун, бет-и күйүү, бет-и кызаруу, *бет-и түгөнүү*, *бет-и чыдабоо*, *БЕТ-И ЧЫДАБОО*, бет-и чымырабоо, бет-и чымыроо, *бет-и-башы*, *бет-и-колу*, бет-ке айтуу - фразеологизм/этиш, бет-ке кармаган - фразеологизм/зат атооч/атоочтук, *бет-ке кармаган (жакшы деп эсептеген)* – фразеологизм, бет-ке чабар - фразеологизм/зат атооч/сын атооч, *бет-ке чабар (тартынбай айтуу)* - фразеологизм/зат атооч/сын атооч, бет-ке чабуу - фразеологизм/зат атооч, бет-ке чиркөө –зат атооч, *бет-ке чиркөө (мамилеге жолтоо себеп)* - фразеологизм/этиш, *бет-кеп* –зат атооч, *бет-нак* – сын атооч, *бет-ме-бет* –зат атооч, *бет-сиз-сын атооч/зат атооч*, бет-тен алуу - фразеологизм/ *этиш*, бет-тен алуу бет ачуусу бетине чыгуу - фразеологизм/ *этиш*, *бет-теиш* – этиш, *бет-тин оту* – зат атооч/ сын атооч, *бет-түү* - сын атооч, *беш бет-ер* – сын атооч, кайсы бет-и менен - фразеологизм/ *этиш/ сын атооч*, *кара бет-тик* – *зат атооч*

2-баскыч: *бет-и-м-дин беш териси*, бет-и-н ары кылсын, бет-и-н ачуу,

бет-и-н көрсөтпөсүн, бет-и-н чымчуу, бет-и-н-де кызылы бар, бет-и-н-де кызылы жок, бет-и-не –зат атооч, бет-и-не басуу –фразеологизм/этиш, бет-и-не басуу (мойнуна коюу) - фразеологизм/этиш, бет-и-не кан жүгүрүү-фразеологизм/этиш, бет-и-не кармоо –фразеологизм, бет-и-не кармоо (шылтоолоо) –фразеологизм, бет-и-не көө жабуу- фразеологизм/этиш, бет-и-не көө жабылуу- фразеологизм/этиш, бет-и-не көө жабылуу (айыбы ачылуу) - фразеологизм/этиш, бет-и-не көшөгө тартуу - фразеологизм/этиш, бет-и-не кызыл жүгүрүү –сын атооч/ фразеологизм, бет-и-не салуу - фразеологизм/этиш, бет-и-не тамга болуу- фразеологизм/этиш, бет-и-не чыгуу –этиш, бет-и-не чыгуу (тайманбоо)- фразеологизм/этиш, элдин бет-и-н карай албоо - фразеологизм/ этиш, эт-бет-и-нен кетүү - фразеологизм/ этиш, бет-и-нен каны качуу- фразеологизм/этиш, бет-и-нен каны тамган - фразеологизм/атоочтук/сын атооч, бет-и-нен кара түк чыгуу - фразеологизм/этиш, бет-и-нен оту чыгуу - фразеологизм/этиш, бет-и-нен түгү түшө элек - фразеологизм/зат атооч/сын атооч, бет-и-нен түгү чыгуу - фразеологизм/этиш, бетинен чаары чыгуу - фразеологизм/этиш, бет-и-нин кызылы качуу - фразеологизм/этиш/сын атооч, бет-и-нин чүкөсү чыгуу - фразеологизм/этиш, БЕТ-И-Ң барбы - фразеологизм/этиш, бет-и-ң күйгүр -этиш бет-кат –этиш/ фразеологизм, бет-ке-й –зат атооч/сын атооч, бет-ме-бет тактооч, бет-нак-тык –зат атооч, бет-теш-тир – этиш, бет-теш-үү – кыймыл атооч, жаалы бет-и-не чыгуу - фразеологизм/ этиш, Кудай бет-и-н салбасын - фразеологизм/ этиш, оту бет-и-не чыгуу - фразеологизм/ этиш

3-баскыч: өз бет-и-н-че – тактооч, тердиктин бет-и-н-дей – сын атооч

1-баскыч: yüz-eу, yüz-le-, yüz-lü, yüz-lük, yüz-süz

2-баскыч: yüz-eу-le-, yüz-eу-sel, yüz-le-me, yüz-le-mek, yüz-le-mece, yüz-le-n-, yüz-le-ş-, yüz-süz-lük, yüz-süz-le-, yüz-süz-ce

3-баскыч: yüz-le-ş-tir-, yüz-eу-le-mek, yüz-eу-le-ş-, yüz-le-n-me, yüz-le-n-mek, yüz-le-ş-me, yüz-le-ş-mek, yüz-le-ş-mece, yüz-eу-le-me, yüz-süz-le-ş-

4-баскыч: yüz-eу-le-ş-me, yüz-süz-le-ş-tir-, yüz-le-ş-tir-me, yüz-le-ş-tir-mek, yüz-süz-le-ş-me, yüz-süz-le-ş-mek, yüz-eу-le-ş-mek

5-баскыч: *yüz-süz-le-ş-tir-mek, yüz-süz-le-ş-tir-me*

Жалпысынан 34 сөз жасалган. «Бет» эң өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат.. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. 34 жаңы сөз «жүздөн» алынган жана 163 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Көкүрөк-зат атооч: көкүрөк клеткасы *биол.-зат атооч*, көкүрөк күчүк – зат атооч, көкүрөк оору -зат атооч, жоон көкүрөк –зат атооч, көкүрөк ачык –*зат атооч/сын атооч*, КӨКҮРӨК КАГУУ –этиш/фразеологизм, көкүрөк керүү – этиш/фразеологизм, көкүрөк клеткасы-зат атооч, *көкүрөк күчүк* –зат атооч, *эр көкүрөк-зат атооч*

1-баскыч: көкүрөг-ү тунук –*сын атооч/фразеологизм*, көкүрөк-сүз –зат атооч, көкүрөк-түү –*сын атооч*, көкүрөк-чө

2-баскыч: көкүрөк-түү-лүк –зат атооч, көкүрөк-түү-рөөк –*сын атооч*, көкүрөг-ү-н басуу –фразеологизм/*этиш*, көкүрөг-ү-н көтөрүү–*этиш*, көкүрөг-ү-н өргө айдоо –фразеологизм/*этиш*, *көкүрөг-ү-н өргө айдоо* –*этиш*, көкүрөк-кө бек түйгөн –*этиш*, көкүрөк-кө көк талкандай тийүү –фразеологизм/*сын атооч*, көкүрөк-түү –*сын атооч*, *көкүрөг-ү-н көтөрүү–этиш*, *көкүрөг-ү-н муз каптоо* –сын атооч

3-баскыч:

Төш-зат атооч: төш белги-зат атооч, төш жары –зат атооч, төш таянуу – *этиш*, төш чөнтөк –зат атооч, *айры төш* –зат атооч, *төш жары* –*зат атооч*

1-баскыч: Төш-түк, Төш-өл, Төш-өн, Төш-өт, Төш-өк, Төш-тө, ТӨШ-КӨ ЖАТАР –ЗАТ АТООЧ, *төш-төш* –сын атооч, *төш-түк* –зат атооч, төш-ү түктүү жер- фразеологизм/*зат атооч*

2-баскыч: Төш-өк-төш, Төш-өл-гө, Төш-өн-чү, Төш-ү-н кагуу–*этиш*, *төш-төш-түр* –этиш, *төш-төш-үү* –этиш, *төш-ү-н кагуу*–этиш/ фразеологизм

3-баскыч

1-баскыч: *göğüs-le-, göğüs-lü, göğüs-lük, göğüs-süz*

2-баскыч: *göğüs-le-me, göğüs-le-mek, göğüs-le-t, göğüs-lü-ce*

3-баскыч: *göğüs-le-t-me, göğüs-le-t-mek*

Жалпысынан 10 сөз жасалган. «көкүрөк» аз өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Төш» сөзүнөн 10 жаңы сөз алынып, 38 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Көөдөн-зат атооч

1-баскыч: көөндөн-үш-этиш, көөндөн-сүз –сын атооч, көөндөн-ү жок –зат атооч, көөндөн-үн көтөрүү-этиш

2-баскыч: көөндөн-сүз-дүк -зат атооч

3-баскыч:

1-баскыч: gövde-le-, gövde-li, gövde-sel, gövde-siz

2-баскыч: gövde-le-me, gövde-le-mek, gövde-le-n-, gövde-siz-lik

3-баскыч: gövde-le-n-me, gövde-le-n-mek

Жалпысынан 10 сөз жасалган. «Дөңгөлөк» абдан көп өнүмдүү дене мүчө аталыштарынын бири болуп саналат. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. «Денеден» 10 жаңы сөз алынып, 18 түрдүү колдонулушу аныкталган.

Ээк- зат атооч: ээк алгыч (элечектин)-зат атооч, ээк алдында (жакын)-сын атооч/ фразеологизм, ээк алгыч –зат атооч, ээк алдында-сын атооч

1-баскыч: ээг-и түшкөн (карыган-да)-сын атооч/зат атооч, ээг-и ээгине тийбөө-тактооч, ээк-те- (атты)-этиш, ээк-төө-кыймыл атооч, Ээк-түү (тилдүү)-сын атооч, ээг-и түшкөн – фразеологизм, ээг-и ээгине тийбөө –зат атооч

2-баскыч: ээг-и-н

3-баскыч: ээг-и-н-ди бас-этиш/ фразеологизм

1-баскыч: dudak-çı, dudak-çık, dudak-lı, dudak-lık, dudak-sız, dudak-sa-, dudak -sıl

2-баскыч: dudak -çı-lık, dudak-lı-lık, dudak-sız-lık, dudak-sıl-la-

3-баскыч: dudak-sıl-la-ş-

4-баскыч: dudak-sıl-la-ş-ma, dudak-sıl-la-ş-mak

Жалпысынан 14 сөз жасалган. Эрин сөзү аз пайдаланылган дене

органдарынын бир аталышы. Түрк тили мүчөлөмө тилдердин бири болгондуктан, жаңы сөздөр мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу жаралат. Эрин 14 сөзүнөн жаңы сөз алынып, 40 түрдүү колдонулушу аныкталган.

2.2. Изилдөө методдору

Иште методдордун үч тобу колдонулат – эмпирикалык, теориялык жана когнитивдик-лингвистикалык. Биринчи эки топ салттуу болуп саналат жана бардык лингвистикалык жана лингвистикалык эмес изилдөөлөрдө колдонулат. Эмпирикалык ыкмалар изилдөөнүн биринчи этабында колдонулган. Алардын жардамы менен биз лингвистикалык адабияттарды, түшүндүрмө жана котормо сөздүктөрдүн макалаларын изилдеп, теманын алкагында лингвистикалык фактыларды чогулттук, картотека түздүк, фактыларды системалаштырдык, аларды классификацияладык, фактылык материалдарды түрлөргө бөлдүк, эл арасында сурамжылоо жүргүздүк. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн маңызын жана коомдогу ролун түшүнүүлөрүн тактоо максатында көркөм адабияттан жана оозеки кептен фактыларды таап, жазып алдык, аларды морфология, синтаксис, лексика жана антроплингвистиканын башка ага жакын тармактарынын көз карашынан чечмелеп бердик. Фактылардын бир тилден экинчи тилге которулушу да бизге изилдөө ыкмасы катары кызмат кылды. Изилдөөлөрдүн көлөмүн тереңдетүү жана кеңейтүү процессинде биз теориялык методдордун процедураларына жана ыкмаларына кайрылдык. Негизги натыйжаларды анализ (анализ), синтез, системалык ыкма, жалпылоо, салыштыруу, салыштыруу, моделдөө, аналогия, формалдаштыруу сыяктуу ыкмалар аркылуу алдык. Демек, лингвистикалык материалды синтездөө ыкмаларына, изилденип жаткан түшүнүктүн чоңойтулган тилдик белгилер аркылуу объектилешүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана сыпаттоого, анын өкүлдөрүнүн системалык касиеттерин аныктоого кайрылдык. Жалпылоочу тыянактарды алуу үчүн фактылардын синтези маанилүү. Иште маанилүү орунду салыштырма методдордун жардамы

менен алынган натыйжалар ээлейт. Салыштырууда кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн окшош кубулуштары эске алынат. Салыштырганда эки тилдин ар кандай фактылары биринчи планга чыгат. Моделдештирүү жана формалдаштыруунун жардамы менен биз этникалык салттардын элементтеринин жана формаларынын жөнөкөйлөштүрүлгөн схемаларын иштеп чыктык, алардын деталдары цифралык жана алфавиттик символдор түрүндө берилген.

2.2.1. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туундулардын сөз жасоо уяларын түзүү өзгөчөлүктөрү. Кыргыз жана түрк тилдери байыркы тилдердин бири. Алардын лексикалык курамы бай тилдердин катарына кирет. Лексикалык курамды түзүп турган сөздөрдүн катарын талдоого алынып жаткан дене мүчө аталыштарынан сөз жасоо уялары да кирет.

Сөз жасоо уяларын изилдөөдө демейде белгилүү бир топтогу сөздөрдүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен өз ара айырмачылыктарын аныктоого жана алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүүгө багытталат да, биздин максат дене мүчө аталышын билдирген сөздөрдүн сөз жасоо жөндөмдүүлүгүн уядагы ар бир баскыч боюнча аныктоо аркылуу андагы туунду сөздөрдүн жалпы курамын жана жасалыш өзгөчөлүктөрүн ачып, көрсөтүү деп табылат. Мында аталган тематикалык топко кирген сөздөрдүн сөз жасоо уяларынын сөз жасоо баскычтарындагы туунду сөздөрдүн талданышы ошол топтогу сөздөрдүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгүн билүүгө алып келет.

Сөз жасоо уяларынын негизинде сөздөрдүн лексика-семантикалык тобун изилдөөгө алган Г.А.Исабекова мындай дейт: «...в современной лингвистике до сих пор нет общепризнанного определения ЛСГ, а в вопросах критерия ее выделения и дифференциации много спорного и неясного. Мы будем придерживаться точки зрения лингвистов, рассматривающих эту группу слов как объединение слов на основе лексического значения и принадлежности к одной части речи [Исабекова, 1993: 189]».

Жогорудагы маселеге байланыштуу жазылган эмгектерден көрүнүп тургандай, сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору менен тематикалык топтору бирдей аныкталбаган. Окумуштуулардын пикири боюнча, түрк тилдериндеги сөз жасоо процессине окшогон сөз жасоо кездешпейт. Түрк тилдеринин, анын ичинде, кыргыз жана түрк тилинин сөз жасоо тарыхында жаңы сөз морфемалардын негизинде гана жасала турганын далилдейт [Қазіргі казак тілінің сөз жасам жүйесі, 1989: 24].

Кыргыз жана түрк тилдеринде сөз жасоого катышкан негизги бирдиктердин бири – уңгу. Ал сөз жасоо уясын түзүүдө негизги милдетти аркалайт. Ансыз сөз жасоо уясынын негизи тууралуу сөз кылуу мүмкүн эмес.

Түркологияда уңгунун морфологиялык түзүлүшүн жана маанилик касиеттерин ачуу маселелери окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келген. Н.А.Баскаковдун пикири боюнча: «Корнем слова в тюркских языках называется нечленимая часть слова, в которой заключено вещественное реальное значение слова... [Баскаков, 1952: 83]».

Ал эми Б.Юнусалиев уңгуга арналган атайын эмгегинде: «...корень есть исторически простейшее слово с конкретным значением... корень есть звук или звуковой комплекс, не подлежащий дальнейшему морфологическому расчленению и служащий для обозначения конкретного понятия о предмете или действия [Юнусалиев, 1959: 43]» – деп аныктама берет.

А.Т.Кайдаров болсо: «Тюркский корень есть наидревнейшая и историческая реальная единица языка, сохраняющая свою суть несмотря на постоянные фоно-морфо-семантические изменения, происходящие в процессе агглютинативного развития строя тюркских языков. Он может структурно совпадать с первообразным словом, если оно не превышает одного слога. Во всех остальных случаях, тюркский корень выступает как производная единица языка, где корень отражает в себе состояние статики, а слово – динамика [Кайдаров, 1987: 24]» – дейт.

Түркологдордун уңгу боюнча айтылган пикирлерине таянып, кийин кыргыз окумуштуулары да уңгу туурасында өз изилдөөлөрүндө төмөнкүдөй

аныктамаларды беришкен. Т.Садыков, И.Абдувалиевдин пикири боюнча: «Сөздүн лексикалык маанисин туюнтуп турган жана өз алдынча сөз катары колдонулуу касиетине ээ болгон морфема уңгу деп аталат [Абдувалиев, Садыков, 1997: 16]».

И.Абдувалиев болсо: «Уңгу – сөздүн эң негизги мүчөсү, андан ары мүчөлөнбөй лексикалык маани берип турган бөлүгү [Абдувалиев, 2008:18]» – дейт.

Уңгу сөз жасоодо өзгөчө мааниси, белгилүү кызматы бар тилдик бирдик. Бул барыдан мурда уңгулардын сөз жасоодо негизги морфеманын бири катары кабыл алынышы жана сөздүн маанисин берүүдө аткарган кызматына карай көрүнөт. Сөз жасоо процессиндеги уңгунун негизги бирдик болуп саналышынын себеби уңгу сөздүн лексикалык мааниси жана сөздүн лексикалык маанисине өзөк болот, анткени тилде бир лексикалык маани экинчи лексикалык маанинин негизинде жасалат. Уңгу сөздүн лексикалык маанисинин негизинде туунду сөздүн жаңы мааниси жасалат. Мисалы: *баш+чы, баш+тык, баш+кар, баш+та* ж.б. Бул сөздөрдүн баарынын маанисинде жакындык бар, себеби алардын баарынын жасалышына *баш* деген бир сөз негиз болду. Мында, ал ошол туунду сөздөрдүн маанисине өзөк болгондуктан, аларда маани жагынан окшоштуктары, жакындыгы бар, алардын маанилик байланышы көрүнөт.

Ошентип, уңгу сөздүн мааниси менен ал аркылуу жасалган туунду сөздүн мааниси өтө тыгыз байланыштуу жана ал капысынан болгон кубулуш эмес. Ал сөз жасоо уяларындагы сөз жасоо баскычтарында өтө айкын көрүнөт. Себеби бир сөз жасоо уясынын сөз жасоо баскычтарында бир тубаса негизден тараган туунду сөздөр болгондуктан, уңгу сөз жасоо уясындагы сөз жасоо баскычтарын түзүп турган бардык сөздөрдүн курамында кайталанып отурат. Бул туурасында казак окумумуштуусу Ж.А.Манкеева мындай дейт: «Благодаря принимаемым аффиксам корень в структуре производных основ уточняется и конкретизируется, т.е. развитие аффиксальной морфемы находится в прямой зависимости от развития корневой морфемы. Этот факт можно проследить в

процессе анализа корневой морфемы по гомогенному ряду, при котором наличие общности в семантике и фонетическом облике родственных слов позволяет выяснить их общий корень [Манкеева 1991: 154]».

2.2.2. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары жана баскычтары. Сөз жасоо баскычтарындагы сөз жасоо уясы, сөз жасоо жубу, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо парадигмасы, сөз жасоо тиби ж.б. сөз жасоо түшүнүгүнүн негизги бирдиктери экени жакшы белгилүү. Сөз жасоо баскычтарынын сыпаты боюнча эң алгачкы пикир Г.О.Винокурга таандык. Ал «Заметки по русскому словообразованию» деген эмгегинде мындай дейт: «Производная морфема, выделяющая в своем составе несколько морфем, выделяет их не все сразу и одновременно, а так, что и между ними обнаруживаются связи разных планов. Например, если и от производной первой степени образуется новая производная основа второй степени, то три морфемы, образующие эту новую основу, связаны между собой не порознь, в виде одной сплошной цепи $A+B+C$, а так, что третья присоединяется к уже готовой комбинации первых двух, т.е. возникает соотношение образца $(A+B)+C$; ср. *чит-а-ть*, но *(чит-а)-тель* или *бел-и-ть*, но *по(бел-и)-ть* [Винокур, 1959: 440-441]». Демек, сөз жасоодо түрдүү даражадагы туунду негиздер арасындагы ички байланыш морфемалардын улам биринин артынан бири жалганышынан билинет.

Бул туурасында А.Н.Тихонов: «Сөз жасоо баскычтары – сөз жасоонун белгилүү бир типтери менен чектелген касиет эмес. Сөз жасоо баскычтары бардык синхрондук орус сөз жасоосу тиешелүү», – дейт [Тихонов, 1971: 279].

Сөз жасоо баскычы изилдөөлөрдө ар кандай берилип келет. Мисалы, В.Н.Немченконун «Современный русский язык. Словообразование» деген китебинде сөз жасоо баскычына төмөнкүдөй аныктама берилет: «Ступень словообразования. Акт словообразовательного процесса, заключающийся в присоединении к производящему слову (*основе*) одного словообразовательного форманта [Немченко, 1984: 241]».

Ал эми Т.П.Адскова «Субстантивы адъективного склонения в системе словообразовательных гнезд современного русского языка» деген темадагы диссертациялык эмгегинде сөз жасоо баскычын минтип аныктайт: «В основе строения СГ лежит принцип иерархии, принцип последовательного подчинения одних единиц другим... Под «ступенями деривации» мы понимаем степень словообразовательной удаленности производного слова от вершины гнезда, измеряемую количеством последовательных словообразовательных актов [Адскова, 1993: 37]».

Т.П.Карпухина «Структура словообразовательных гнезд абстрактных и конкретных существительных в современном — английском языке» деген изилдөөсүндө: «Деривационный шаг — элементарная единица словообразовательной системы, определяемая на лингвистическом уровне как присоединение класса формантов к классу производящих... Деривационный шаг является динамическим представлением отношений производящего и производного слова», — деп белгилейт [Карпухина, 1989: 198].

Ал эми казак тил илиминде Н.О.Оралбаева сөз жасоо баскычын төмөнкүдөй аныктама берет: «Сөз жасоо баскычы — сөз жасоо уясынын бир мүчөсү. Ал бир сөздөн экинчи туунду сөздүн жасалуу чегин билдирет. Мисалы, *бил-билим-билимдүү-билимдүүлүк* деген сөз жасоо тизмегин алсак, мында үч сөз жасоо баскычы бир тубаса сөздөн жасалган. Сөз жасоо уясы — өтө татаал кубулуш. Сөз жасоо уясынын курамындагы сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо жубу, тиби, тубаса сөз, туунду сөз, баскыч, парадигма, категория сыяктуу түшүнүктөр сөз жасоо уясынын татаалдыгын далилдейт [Оралбаева 1998: 3].

Сөз жасоо системасында сөз жасоо бирдиктери бири-бири менен тыгыз байланышта бири-бирин толуктайт. Ошондуктан аларды ар тараптан да кароого болот. Алсак, сөз жасоо уясы сөз жасоо тизмегинин же сөз жасоо парадигмасындагы сөз жасоо жуптарынын топтому кароого болот. Себеби сөз жасоо уясы бир уңгудан тараган туунду сөздөрдүн жыйындысынан турат, аларды мааниси боюнча топтоштуруп, ар сөздүн сөз жасоо тарыхын көрсөтүп турган сөз жасоонун негизги түшүнүктөрүнүн бири — сөз жасоо баскычтары.

Алар сөз жасоо уясындагы бардык процеске катыштуу. Демек, сөз жасоо баскычы сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо парадигмасы, сөз жасоо жубу сыяктуу бирдиктерди сөз жасоо уясына бөлүп кароо мүмкүн эмес.

Сөз жасоонун эң башкы жана маанилүү бирдиги уңгу сөз эсептелет. Уңгунун эң башкы белгиси: «1. Сөз тутумундагы негизги морфема; 2. Уңгулаш сөздөрдүн же сөз формаларынын тутумундагы орток морфема; 3. Уңгу колдонулганда өзүнүн тыбыштык турпатын дээрлик сактайт [Абдувалиев, Садыков 1997: 14-15]».

Уңгу сөз жасоо уясын башкарат. Уңгу сөздөн түз жасалган туунду сөздөр 1-баскычтагы туунду сөздөр болуп эсептелет; сөз жасоонун 1-баскычындагы туунду сөздөрдөн жасалган туундулар 2-баскычтагы туунду сөздөр болуп саналат; сөз жасоонун 2-баскычындагы туунду сөздөрдөн жасалган туундулар 3-баскычтагы туунду сөздөр болуп саналат ж.б.у.с. Мисалы: *баш - башкар - башкарма – башкармалык ж.б.*

Мында дене мүчө билдирүүчү *баш* уңгу сөзүнөн тике жасалган *башкар* сөзү 1-баскычтагы, *башкарма* сөзү 2-баскычтагы, *башкармалык* сөзү 3-баскычтагы туунду сөздөрдөн болуп эсептелет.

Кыргыз жана түрк тилинде сөз жасоонун морфологиялык жолу да, синтаксистик жолу да кеңири өнүккөн.

«Морфологиялык жол аркылуу жасалган сөз бирде туунду сөз, бирде туунду негиз деп аталса, мындай сөздүн кайсы сөз түркүмүнө киргени эске алынып, туунду зат атооч, туунду этиш деп айтылат.

Морфологиялык жол менен сөз жасоодо туундунун мааниси түзүүчү сөздүн лексикалык мааниси менен курандынын сөз жасоо маанисинин биригишинен келип чыкса, сөз жасоо мааниси, тескерисинче, туунду менен түзүүчү сөздөрдүн лексикалык маанилеринин айырмасынан келип чыгат [Садыков, Сагынбаева, 2010: 308]».

Изилдөөгө алынып жаткан кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан морфологиялык жол аркылуу жасалган туундулар дээрлик арбын. Мисалы: *баш+ла>башта, тиш+ла>тиште ж.б.*

Ушундай эле өнүмдүүлүктү эки же андан көп сөздү кошуу аркылуу синтаксистик жол менен жасалган татаал сөздөр көрсөтөт. Мисалы: *тил ал, ит мурун, кол чатыр ж.б.*

Сөз жасоо баскычы сөз жасоо уясынын курамына киргени менен, ал алгач сөз жасоо тизмеги менен байланышат. Мисалы: *кол* уңгусунан жасалган сөз жасоо уясындагы *кол-колдо-колдоо-колдоочу* деген тизмекти алсак, мында үч баскыч бар: *колдо* туунду сөзү 1-баскычта, *колдоо* 2-баскычта, *колдоочу* 3-баскычта жасалган. Мында бул сөз жасоо тизмеги биринен-бири тике жасалган туунду сөздөрдүн тобу экенин, андагы ар бир туунду сөз өз баскычында орун алганын көрдүк. Демек, сөз жасоо баскычы сөз тизмегине тике катыштуу.

Уяда эң жакын семантикалык байланыштар уңгу жана туунду сөз арасында байкалат. Сөз жасоо тизмегиндеги баскычтар бир-бири менен тыгыз семантикалык байланышта. Себеби сөз жасоо тизмеги дегендин өзү бир уңгудан тарап, бир-бирине негиз болгон сөздөрдүн тобу.

Эгерде сөз жасоо уясына сереп салсак, сөз жасоонун биринчи баскычынын алдында сөз жасоо уясынын өзөгү болгон уңгу сөз турат. Бул уңгудан 1-баскычтагы туунду сөз жасалат, ага шайкеш уңгунун маанисинин негизинде 1-баскычтагы туундунун мааниси жаралат. Эгерде 1-баскычтагы туунду сөз түзүүчү негиз катары кызмат кылса, андан 2-баскычтагы туунду сөз жасалат да, 1-баскычтагы негиздин мааниси 2-баскычтагы негиздин маанисине жөлөк болот. 2-баскычтагы негиздин мааниси 3-баскычтагы туундунун маанисине негиз болот. Туунду сөздүн ушундай өзгөчө касиетин Е.С.Кубрякова минтип белгилейт: «Отличительным признаком производного слова является именно его связанность с другим словом (*словами*) и его семантическая обусловленность этим другим словом (*словами*) [Кубрякова 1981:11]». Мисалы: *баш – башкар – башкаруучу – башкаруучулук*. Бул жерде уңгу сөз – *баш*, 1-баскычтагы *башкар* туундусунун түзүүчү негизи, *башкар* туундусу – 2-баскычтагы *башкаруучу* туунду сөзүнүн негизи, *башкаруучу* туундусу 3-баскычтагы *башкаруучулук* туунду сөзүнүн негизи болуп жалгашып кете берет. Демек, сөз жасоо баскычтардагы сөздөр бири-бири менен маанилик катышта

болот. Мисалдардан көрүнүп тургандай, 1-баскыч (*башкар*) эки жактуу маанилик катышта турат: сол жагында – уңгу сөз (*баш*), оң жагында 2-баскыч (*башкаруучу*); 2-баскыч (*башкаруучу*) эки жактуу маанилик катышта турат: сол жагында (*башкар*), оң жагында – 3-баскыч (*башкаруучулук*); 3-баскыч сол жагындагы гана (*башкаруучу*) бир жактуу маанилик катышта турат.

Ошентип, уядагы бир нече баскыч болсо, алар бир жактуу жана эки жактуу маанилик катышта болот. Ал эми сөз жасоо тизмеги бир гана баскычтан курулса, анда анын акыркы баскычына чейинки мүчөлөрү өзүнө чейинки жана өзүнөн кийинки сөз менен – эки жактуу, ал эми акыркы баскычтагы сөз өзүнө чейинки гана баскыч менен маанилик катышта болот.

Бул изилдөөдө сөз жасоо уяларындагы баскычтарды изилдөөдө тик катардан кароо жолун алдык. Баскыч тик катардан сыпатталганда, анда камтылган уялардын бардык тизмегинин ар бир баскычындагы сөздөрү кирет. Бир баскычтан орун алган бир нече тизмектин бир туундудан жасалган туундулары бири-бири менен маанилик байланышта болот. Мындай байланыш уя бир баскычтан гана куралса даана көрүнөт, себеби негиз менен туунду сөз арасындагы тике байланыш ишке ашат. Ошентип, бир баскычтан турган бир нече тизмектин ар бир туунду сөзү бир түзүүчү негизден тарабагандыктан, тик катардан баскычтын боюнда өз ара маанилик байланышта болот.

Демейде сөз жасоо уясындагы тизмектер бир баскычтуу гана эмес, бир нече баскычтуу болору белгилүү. Анын үстүнө тизмектердин баскычтагы тарамы болуп, ошол эле мезгилде анын ар бир мүчөсү тизмекке башка тарам кошушу мүмкүн. Мындай жагдайда баскычтагы тизмектердин ар бир туундусунан тараган тарамдардын мүчөсүнөн таралган туундулардын негиздери бир негизден тарабагандыктан, өз ара маанилик катышта болот.

Бул жерде *баш* сөзүнөн жасалган сөз жасоо уясы берилди. Мисалдардан көрүнүп тургандай, улам бир баскычтын ар бир сөзүнүн өзүнүн тарамдары бар. Ар бир мүчөсү сөз жасоо тизмегине өз-өзүнчө тармак кошкон жана анын анын бирөөсү 2-баскычта алты сөздөн турган тарам кошуп, алар аркылуу дагы башка тарамдар кошулуп отурат.

Эми ошол баскычта орун алган тизмек мүчөлөрүнүн алака-катышын байкап көрөлү. 1-баскычтагы тизмек туундулары уңгудан тике жасалган сөздөр, алардын өз ара байланышына негиздин мааниси себеп болот. Ал эми ал тизмектин 1-баскычындагы туундулардан тараган эки тарам мүчөлөрүнүн ар бир жеке тарамда өз ара маанилик байланышын 1-баскычтагыдай, өз негиздеринин мааниси негиз болгон.

Уңгу сөз сөз жасоо уясынын бардык баскычтарында бирдей өлчөмдө туунду сөз жасоого милдеттүү эмес. Көбүнчө, туундулардын саны сөз жасоо уясынын ар бир баскычында ар башка санда болот. Изилдөө көрсөткөндөй, 1-баскычта сөз жасоо мүмкүнчүлүгү күчтүү болсо, 2-баскычта бир аз басаңдайт да, ошого байланыштуу баскычта туунду сөздүн саны азаят. Бул жагдай сөз жасоо жүрө турган эрежелерге байланыштуу: негизи бир морфемадан куралган сөздөр, эки же андан көп морфемадан куралган сөздөргө караганда бир канча көбүрөөк туунду жасайт.

Ишибизде сөз жасоо уяларынын негизин түзгөн дене мүчө аталыштарынын ичинен кыргыз жана түрк тилдеринде эң өнүмдүү деп эсептелген *баш, кол, бел, тил, бет, көз, бут, ооз, мурун, тиш, моюн, ич, карын, боор, кулак, таман, жүрөк, бел, арка, тизе, киндик* сөздөрүн алынды. Булар эң өнүмдүү сөз жасоо уяларын түзөт. Бул сөздөрдүн 1-баскычында башка баскычтарга караганда көп туунду сөз жасалат: *арка - зат атооч; аркада- зат атооч; аркай – этиш; аркак – зат атооч; аркала- этиш; аркалуу-сын атооч; аркалык – зат атооч; аркаңкы – тактооч ж.б.*

Сөз жасоо уяларына негиз болгон башка дене мүчө аталыштары сөздөрүнүн өнүмдүүлүгү аз. Мисалы: *тизе-зат атооч; тизеле-этиш; тизелет-этиш; тизелетүү-кыймыл атооч; тизелөө-кыймыл атооч; мурун-зат атооч, мурунтук-зат атооч; мурунчул лингв. термин; киндик- зат атооч, киндиктеш – сын атооч; киндиктүү-сын атооч; көкүрөк-зат атооч; көкүрөксүз –сын атооч; көкүрөктүү –сын атооч; көкүрөкчө-зат атооч ж.б.*

Сөз жасоо баскычтары тилдеги сөздөрдүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт да, сөз жасоо баскычы канчалык көп болсо, ошончолук туунду сөздөр

көп. Сөз жасоо уясы бир нече сөз жасоо тизмегинен куралат. Сөз жасоо тизмегинен турган сөз жасоо баскычы ошол сөз жасоо уясындагы туунду сөздүн жалпы санын берет.

Баскыч аркылуу ар бир сөз жасоо баскычындагы бир же бир нече тизмектин бир туундудан түзүлгөн туунду сөздөрдүн санын аныктоого болгондуктан, уянын бардык баскычтарын изилдеп отуруп, анын курамындагы бардык туунду сөздөрдүн жыйынтыгын алууга болот. Бул болсо сөз жасоо баскычы – тарам менен тизмек сыяктуу уянын бөлүнбөс бир бөлүгү экенин дагы бир жолу ырастайт. Ошондуктан уяны баскыч, тизмек, тарам, жуп сыяктуу карасак да алардыга туунду сөздөрдүн саны толук уянын курамындагы туундулардын санын берет.

Сөз жасоо баскычында орун алган туундунун жасалуу чегин белгилөөдөн мурда ал кайсы жол аркылуу жасалган туунду сөз экенин тактоо зарыл. Демек, сөз жасоо баскычынын сөз жасоо жолуна да катышы бар. Мисалы: *бел – бел боо – белги – белгиле*.

Бул жерде *бел* уңгусунан тараган 1-баскычтагы туунду сөздөрдүн жасалышы анык көрүнүп турат. Анткени 1-баскычта туунду сөздүн сөз жасоо тарыхынын 1-кадамы гана берилет. Маселен, 1-баскычтагы *бел боо* туунду сөзү синтаксистик жол менен жасалган, *белги* сөзү *бел* сөзүнө *-гы* куранды мүчөсүн улоо аркылуу уюшулган жана *белгиле* сөзү дагы морфологиялык жол менен жасалган. Бул мисалда туундулардын баскычта сөз менен сөздү кошуу жана мүчө аркылуу жасалышына гана токтолдук. Мындан сырткары, баскычтарда кош туунду сөздөр да жасала турганын белгилеп кетишибиз керек.

Ошентип, сөз жасоо баскычында орун алган туунду сөз айрым бөлүктөргө ажырайт десек болот.

Тик катардагы бир сөз жасоо баскычында бир мүчө бир нече жолу кездешет. Бул мыйзам ченемдүү кубулуш, себеби, бир баскычка уянын бардык тизмегиндеги ар бир баскычтын сөзү кирет. Мисалы: дене мүчө атоочу *баиш* уңгу негизи аркылуу жасалган сөз жасоо уясынын 3-баскычында сын атооч жасай турган *-дай* мүчөсү бир нече туунду сөздүн курамынан кездешет: *Баишта*

- *баштагы – баштагыдай – баштагыч – баштагычтай*. Айрым учурда бир мүчө бир тизмектеги бир баскычта бир ирет гана колдонулат, себеби бир уңгудан бир мүчө аркылуу туунду сөз жасалат. Мисалы: *баш – башпана – башпанала – башпаналат*.

Сөз жасоо уясындагы сөз жасоо баскычтарында бир сөз түркүмүнө да, бир нече сөз түркүмүнө да кирген сөздөр жасала берет. Бул маселени сөз тизмегинен караганда бир баскычтагы туунду сөз белгилүү бир сөз түркүмүнө катыштуу болот. Мисалы: *көз – көзө – көзөгүч*. Бул мисалда 1, 3-баскычтагы сөздөр зат атооч, 2-баскычтагы сөз этиш сөз түркүмүнө кирет. Сөз жасоо баскычы эч бир сөз түркүмүнө байланышы жок деген жыйынтыка келдик. Ошондуктан бир сөз жасоо уясынын баскычында түрдүү сөз түркүмдөрүнүн туунду сөзү орун алат.

Сөз жасоо баскычынын уядагы эң кичинекей бирдик – сөз жасоо жубуна да катышы бар. Себеби сөз жасоо жубу негиз менен туундудан түзүлөт. Ар бир баскычта билгилүү бир негиз же болбосо негиздерден тараган туундулар жайгашкандыктан, баскычта жасалган туунду сөздөрдүн бардыгы өз негиздери менен сөз жасоо жубун түзөт. Мисалы: *таман – таманда – тамандаш – тамандуу – тамандат – таман акы*.

Таман тубаса негизинен жасалган сөз жасоо уясынын 1-баскычында 5 туунду сөз жайгашат. Алар *таман* негизинен тарады. Демек, 1-баскычтагы туунду сөздөр өз негиздери менен 5 сөз жасоо жубун курайт: *таман – таманда, таман – тамандаш, таман – тамандуу, таман тамандат, таман – таман акы*. Сөз жасоо баскычы сөз жасоо жубунун да жыйынтыгын билдирет. Уянын ар баскычындагы туунду сөздөрдүн жыйынтыгы жалпы уядагы сөз жасоо жубунун санын берет.

Сөз жасоо баскычынын тарамга да катышы бар. Себеби сөз жасоо тарамы дегенибиздин өзү «бир лексикалык уңгудан бир баскычта тараган туунду сөздөрдүн тобу» экени белгилүү. Мисалы: 1-баскыч: *мурун – мурундан – мурундуу – мурунсуз – мурунку – мурунтан. Мурунтук* деген сөз жасоо уясынын 1-баскычын ала турган болсок, бул жердеги тарамдагы сөздөр мурун уңгу

сөзүнөн тараган сөздөр 1-баскычтагы сөз тарамы болуп саналат.

Ал эми 2-баскычтагы туунду сөздөрдү карасак: Мисалы: 2-баскыч: *мурунтук – мурунтуксу – мурунтукта – мурунтуктоо – мурунтуктуу. Мурунтукчан* деген сөз жасоо уясынын 2-баскычын алсак, бул баскычтагы сөздөрдүн негизи *мурунтук* сөзү, бул сөздөн тараган туунду сөздөр 2-баскычтын сөз жасоо тарамын түзөт.

Берилген мисалда ар бир сөз жасоо баскычында бир негизден тараган, бирок бир тарам мүчөлөрү гана жайгашкан. Бирок бардык уянын ар сөз жасоо баскычында милдеттүү түрдө бир гана сөз жасоо тарамы тарабай, бир нече тарам тарай берет. Демек, бир баскычта (*уңгу сөздөн тике тараган тарам мүчөлөрү орун алган 1-баскычтан башкасында*) бир же болбосо бир нече тарам мүчөлөрү орун алат. Ишибизде талдоого түшкөн дене мүчө аталыштары негизиндеги сөз жасоо уяларынын сөз жасоо баскычтарында жайгашкан тарамдар курамына карай түрдүү экени аныкталды. Тарамдардын курамы экиден баштап алтымыштан ашкан санга чейин жетет. Мындай көп мүчөлүү тарам *кол* жана *баш* сөзүнөн кездешет. Бул маалыматтын бардыгы кийинки бөлүмдөрдө талданат.

А.Ю.Самохин өз изилдөө ишинде сөз жасоо тарамына байланыштуу төмөнкүдөй дейт: «Словообразовательная парадигма является основной частью гнезда. В каждом словообразовательном гнезде на разных ступенях имеется определённое количество словообразовательных парадигм...» – деп жазат [Самохин, 1990:299].

Сөз жасоо баскычы типке да катыштуу. Себеби тилдеги туунду сөз белгилүү бир сөз жасоо тиби аркылуу ишке ашат, андан сырткары жасала турган сөздөр өтө аз. Ошондуктан уядагы ар бир туунду сөз белгилүү бир сөз жасоо тибине кирет же болбосо ар бир туунду сөз белгилүү бир типке катыштуу болот. Сөз жасоо тиби сөз жасоо жубунан курулат. Мындай дегенибиз, «бир сөз жасоо тибине негиздери бир сөз тобуна кирген, негиз бөлүмү менен сөз жасоо формасы бир маанилик катышта турган туундулар, бир сөз жасоо жолу менен жасалган сөз жасоо жуптары кирет». Мисалы, дене мүчө

атаолору *баш* жана *баш*: *баш-та* – *башта*, *бут-та* – *бутта* деген сөз жасоо жуптары бир типке кирет. Анткени:

1) бул 2 туунду тең зат атоочтон жасалган, себеби бир сөз тобуна кирген сөздөрдөн жасалган. Бул туундулардын негиз бөлүмү бирдей. Ал – сөз жасоо тибинин биринчи шарты.

2) экөөнүн тең сөз жасоо формасы туунду негиздеги заттык мааниден белгилүү бир кыймылды жасоону билдире турган мааниге алмашты, себеби 2 туунду сөздүн да негиз бөлүмү менен сөз жасоо формасы бир маанилик катышта турат. Бул сөз жасоо тибинин экинчи шарты.

3) Эки сөз тең морфологиялык жол аркылуу *-ла* мүчөсү аркылуу жасалган. Бул сөз жасоо тибинин үчүнчү шарты.

Себеби дене мүчө аталыштары *баш* жана *бут* тубаса негиздери аркылуу жасалган сөз жасоо уяларынын 1-баскычындагы *башта*, *бутта* туундулары сөз жасоо тибинин үч шартына да дал келгендиктен, бир сөз жасоо тиби аркылуу жасалган деп айтабыз.

Мындан баскычтын типке байланышы байкалат. Себеби берилген типти курап турган 1-жуп мүчөлөрү – *баш-башта*: *баш* негизи аркылуу жасалган сөз жасоо уясына катыштуу болуп, алгачкы мүчөсү уяны башкарып, экинчиси анын 1-баскычын түзөт, ал эми 2-жуп мүчөлөрү – *бут-бутта*: *бут* негизи аркылуу жасалган сөз жасоо уясына катыштуу болуп, биринчи мүчөсү уяны башкарып, кийинкиси анын 1-баскычын түзөт.

Ар бир баскычта бир гана эмес, бир нече сөз жасоо тибине кирген туунду сөздөр орун алып, бир нече жуп түзгөндүктөн, бир баскыч бир нече типке катышы болот.

Уянын ар бир сөз жасоо баскычындагы туунду сөздөр түпкү бир мааниге ээ. Ошондуктан да баскыч сөз жасоо маанисине да байланыштуу.

Баскыч туунду сөз мааниси менен байланыштуу болгондуктан уяда аткарылган бардык процесстерге катышат. Бир баскыч кирген туунду сөздөр өз негиздери менен же алдыңкы баскыч менен маанилик катышта болуп, уңгу сөздүн маанисин жалгаштырып турат. Уянын акыркы баскычындагы туунду

сөздөр да тубаса негиздин түпкү маанисин жоготпойт, себеби баскычтагы туунду сөздөр – уядагы тизмектердин ар бир баскычынын сөзү.

Туунду сөздөрдүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгү баскычтан баскычка төмөндөйт. Баскычтан баскычка сөз жасоого катыша турган сөздөрдүн саны да азаят. Ошентип, сөз жасоо баскычы – маанилүү жана керектүү түшүнүк. Ал сөз жасоо уясынын бир бөлүмү.

Негизинен уялардын баскычындагы туунду сөздөр талданбай туруп сөз жасоо уя баскычтарындагы туунду сөздөр маанисин ар тараптуу сыпаттоого мүмкүн эмес. Ал дене мүчө аталыштарынын негизинде түзүлгөн сөз жасоо уяларынын сөз жасоо баскычтарынын туунду сөздөр сөз жасоо маселеси иретинде сөз жасоонун изилдөө объектиси болот.

Тил илиминде *толук уя* түшүнүгү калыптанган. *Толук уя* деп тилдик кызмат аткарган бардык уңгулаш сөздөрдү камтыган уялар аталат. Маселен, казак тилинен мисал ала турган болсок, бир нече зат атоочтордон тараган толук уялар деп О.Токкожаеванын «Казак тилиндеги сөз жасоо уялар сөздүгүндө» киргизилген уяларды атоого болот. Мында адабий тилде колдонулган бир нече зат атооч тубаса негиздерден жасалган бардык туунду сөздөр, терминдер жана диалект сөздөр кирген. Ал эми орус тилинде азыркы кезде толук уялар болуп А.Н.Тихоновдун сөз жасоо сөздүгүндө орун алган уялар эсептелет. Ал эми кыргыз тилинде атайын сөз жасоо уялары боюнча түзүлгөн сөздүк жок болгондуктан туунду сөздөр «Кыргыз орфогорафиялык сөздүгүнөн» алынды. Биздин изилдөө ишибизде талдоого алынган *баиш, бел, көз, кол, боор, тил, моюн, мурун, көөдөн, тиш, ооз, кулак, бет, ич, карын, жүрөк, арка, ээк, тизе, бут, таман, көкүрөк, киндик, төш* дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уялары кирет.

Уялар заман талабына жараша улам жаңы сөздөр менен толукталып, курамын кеңейтет. Аз убакыттын ичинде анын курамына бир нече сөз кириши мүмкүн. Бул маселе боюнча казак окумуштуусу Г.А.Исабекованын мындай дейт: «Набор формально-семантических структур будет служить залогом дальнейшего прогнозирования вторичных номинаций ЛСГ говорения. Это не

значит, что словообразовательные способности ограничены какой-то определенной структурой. Нет. Просто словообразовательные ресурсы любого языка не безграничны, что позволяет реализоваться некоторому набору структур (*конечно, семантически многообразных*) в конкретных ЛСГ. Принято положение о словообразовательном гнезде как о «живом организме» способном развиваться (*изменять свои границы, приобретать и терять некоторые члены гнезд*). Вместе с тем нельзя не отметить, что развитие несет не хаотичный, а строго упорядоченный характер... [Исабекова, 1993:189]».

Мындан ары сөз жасоо баскычы – уянын негизги бөлүгү, уянын ар бир баскычында туунду сөздөрдүн белгилүү саны жайгашып, бардык баскычтардагы туунду сөздөрдүн саны жалпы уядагы туундулардын санын берет, ошондуктан уялардагы сөз жасоо баскычынын жыйынтыгы катары таанууга болот деген корутунду чыгардык. Дене мүчө аталыштары негизиндеги сөз жасоо уяларын биз баскычтар жыйынтыгы катары карайбыз. Ошондуктан ишибизде сөз жасоо уяларын талдоо – баскыч боюнча, ар бир баскыч ичинде – сөздөрдүн тобу боюнча жана сөз тобу ичинде туундулардын жасалуу жолдору, морфологиялык жол менен сөз жасоого катышкан мүчөлөрдүн өнүмдүүлүгү, өнүмсүздүгү, туунду сөздөрдүн берген маанилери *ж.б.*лары боюнча жүргүзүлөт.

Дене мүчө аталыштары негизиндеги сөз жасоо уяларындагы сөз жасоо баскычтары туундуларынын саны менен курамына карай түрдүү болот. Алардын түзүлүшүн талдоо көрсөтүп тургандай, дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уялары көп баскычтуу, башкача айтканда, үч баскычтуу уялар катарына кирет.

Дене мүчө аталыштарынын негизинде сөз жасоо уясынын бир баскычында жасалган туунду сөздөрдүн эң жогорку саны 70тен ашат. Далил катарында *кол* сөзүнөн 130га жакын сөз жасалат, изилденип жаткан уялардын ичинде эң көп өнүмдүүсү *баш* негизинен жасалган сөз жасоо уясы эсептелет. Мындан уңгу сөздөн 130дан ашык туунду сөз жасалат.

Дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уяларындагы

туунду сөздөр сөз жасоонун морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдору аркылуу ишке ашкан. Жалпы алганда, уялардын бардык баскычтарында туунду сөздөрдү жасоонун эң өнүмдүү жолу – морфологиялык жол. Дене мүчө аталыштарынын негизинде морфологиялык жол аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы биздин изилдөөбүздүн максатына туура келет. Себеби биздин алдыга койгон милдетибиз дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын баскычтарга классификациялоо аркылуу кыргыз жана түрк тилдерин өз ара салыштыруу. Ошол себептен, дене мүчө аталыштарынын негизинде синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалган тилдик бирдиктер сөз жасоо уяларынын парадигмаларынын алкагында каралбайт.

Салыштырууга кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын арбын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү эске алынып төмөнкү сөздөр тандалып алынды. Сөздөрдү тандоодо мааниси бирдей аталыштарга басым жасоо негизги критерий болду. Кыргыз тили: *арка, баш, бел, бет, боор, бут, жүрөк, ич, кол, көз, кулак, мурун, ооз, тил, тиш, төш*. Түрк тили: *ağız, arka, ayak, bağır, baş, bel, burun, çene, dil, diş, el, göz, iç, kol, sırt, yürek, yüz*.

2.3. II бап боюнча жыйынтык

1. Сөз жасоо уясы - бир уңгудан тараган сөздөрдү бир системага бириктирүүчү күч. Демек, уянын өзөгүн түзгөн уңгудан башка бардык сөздөр уңгулаш сөздөргө жатат. Мисалы: *боор – боордо – боордош – боордоштук; боордо – боордот – боордотуу* ж.б.

2. Сөз жасоо уясында бир гана уңгу болот. Уңгу – сөз жасоо уясынын милдеттүү компоненти. Уңгусуз сөз жасоо уясы болбойт. Уңгу уядагы бардык туунду сөздөр менен сөз жасоо тизмектеринин курамына кирет. Сөз жасоо тизмеги – уянын тутумундагы маанилүү синтагматикалык бирдик. Ал уңгулаш сөздөр арасындагы синтагматикалык катыш аркылуу пайда болот.

3. Уңгу - сөздүн лексикалык өзөк маанисин камтыйт. Уңгунун лексикалык маанисинен туунду сөздүн жаңы мааниси жасалат. Мисалы: *баш > баш+чы, баш > баш+тык, баш > баш+кар, баш > баш+та* ж.б. Демек, бул

сөздөрдүн баары *баш* уңгусунун маанисин камтыйт.

4. Сөз жасоо бирдиктери бири-бири менен тыгыз байланышып, бири-бирин толуктап турат. Сөз жасоо уясы - сөз жасоо баскычтарынын топтому. Себеби сөз жасоо уясы бир уңгудан тараган туунду сөздөрдүн жыйынтыгынан турат. Ал эми сөз жасоо баскычы сөз жасоо процессинин ар бир актысын билдирет.

Сөз жасоонун эң башкы жана башталгыч баскычы - уңгу сөз. Уңгунун эң башкы белгиси: 1) сөз тутумундагы негизги морфема; 2) уңгулаш сөздөрдүн же сөз формаларынын тутумундагы орток морфема; 3) сөз тутумунда өзүнүн тыбыштык турпатын дээрлик сактаган морфема.

Демек, уңгу сөз жасоо уясын уюштурат, башкарат. Уңгудан түз жасалган туунду сөздөр 1-баскычтагы туунду сөзгө жатса, 1-баскычтагы сөздөрдөн жасалган туунду сөздөр 2-баскычтагы туунду сөздөргө жатат. Ал эми 2-баскычтагы сөздөрдөн жасалган туунду сөздөр 3-баскычтагы туунду сөздөрдү түзөт, бул процесс андан ары 4-, 5-, 6- баскычтар болуп уланып кете берет. Мисалы: *баш* - *башкар* - *башкарма* – *башкармалык*. Бул мисалда дене мүчөнү билдирген *баш* уңгу сөзүнөн тике жасалган *башкар* сөзү 1-баскычтагы, андан жасалган *башкарма* сөзү 2-баскычтагы, андан жасалган *башкармалык* сөзү 3-баскычтагы туунду сөздөрдү түзөт.

Уяда эң жакын семантикалык байланыш тике туундулук катышта турган түзүүчү негиз менен туунду ортосунда болот да, сөз жасоо тизмегиндеги баскычтар бири-бири менен тыгыз семантикалык байланышта болушун шарттайт.

5. Биздин изилдөөдө сөз жасоо уяларынын негизи катары алынган дене мүчө аталыштарынын ичинен кыргыз жана түрк тилинде эң өнүмдүү деп *баш*, *кол*, *бел*, *тил*, *бет*, *көз*, *бут*, *ооз*, *тиш*, *моюн*, *ич*, *карын*, *боор*, *кулак*, *таман*, *жүрөк* сөздөрү табылат. Алар эң өнүмдүү сөз жасоо уяларын түзөт жана сөз жасоо баскычтарында жасалган көптөгөн туунду сөздөрдү ичине камтыйт.

Сөз жасоо уяларына негиз болгон башка дене мүчө аталыштары – *көөдөн*, *көкүрөк*, *киндик*, *мурун*, *арка*, *ээк*, *төш*, *тизе* сөздөрүнүн өнүмдүүлүгү аз болуп

саналат.

Дене мүчө аталыштарынын негизиндеги сөз жасоо уяларындагы баскычтардын эң көбү 3 баскычтан турат. Алар: *баш, бут, моюн, кол, арка, таман, бел, бет, ооз, мурун, көз, тил, тиш, кулак* тубаса негиздеринен жасалган сөз жасоо уялары.

Талдоонун жүрүшүндө эки баскычтан турган уялар да кездешти. Алардын катарына – *көөдөн, карын, ич, жүрөк, көкүрөк, төш, киндик, боор, ээк, тизе* тубаса негиздери аркылуу жасалган сөз жасоо уялары кирет.

Изилдөөгө объект кылып алынып жаткан 23 сөз жасоо уясынын ичинен бир баскычтан турган уя кездешпейт. Демек, дене мүчө аталыштарынын негизинде жасалган сөз жасоо уяларынын басым көпчүлүгү түзүлүшүнө карай эки баскычтуу жана үч баскычтуу уялар түрүнө кирет.

III БАП

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ДЕНЕ МҮЧӨ АТАЛЫШТАРЫНАН ЖАСАЛГАН СӨЗДӨРДҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

3.1. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү

Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарын билдирген сөздөргө *ич, таман, кулак, көз, ооз, бет, тил, баш, моюн, жүрөк, бел, боор, мурун, тиш, көөдөн, көкүрөк, киндик, кол, тизе, аяк, ээк, төш, карын* лексемалары кирсе, түрк тилинде мындай сөздөрдүн курамы андагы тиешелүү шайкештиктер менен аныкталат.

Дене мүчө аталыштарынын уясын уюштурган туунду жана татаал сөздөр морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалат. Алар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн кызматын аткарат. Булардын ичинен биринчи орунду зат атооч ээлейт. Мисалы: *аттиш, баканооз, белбоо, башкаргыч, карындаш, белдемче, белдик, тилдик, боордош, ооздук, ооздурук (диал.), көздүк, ичек, тилек, оозеки, тилем; başbakan; başaktör ж.б.*

Андан кийинки орунду этиштер ээлейт. Этиштик негиздер зат атоочтон турган негиздерге караганда азыраак болгону менен, сөз жасоо касиети дээрлик жогору. Мисалы: *тиште, тиштеш, тиштел, тиштеле, тиштеме, тиштеш, тиштет, башта, баштаба, баштамалы, баштанкы, баштапкы, баштат баштоо, тойбаштар; başvurta (кайрылуу) ж.б.*

Сын атооч сөздөрдүн ичинен негизинен 24 сын атоочтор каралган. Мисалы: *башка, башка-башка, башкадай, башкалык, башкача, başkaca ж.б.*

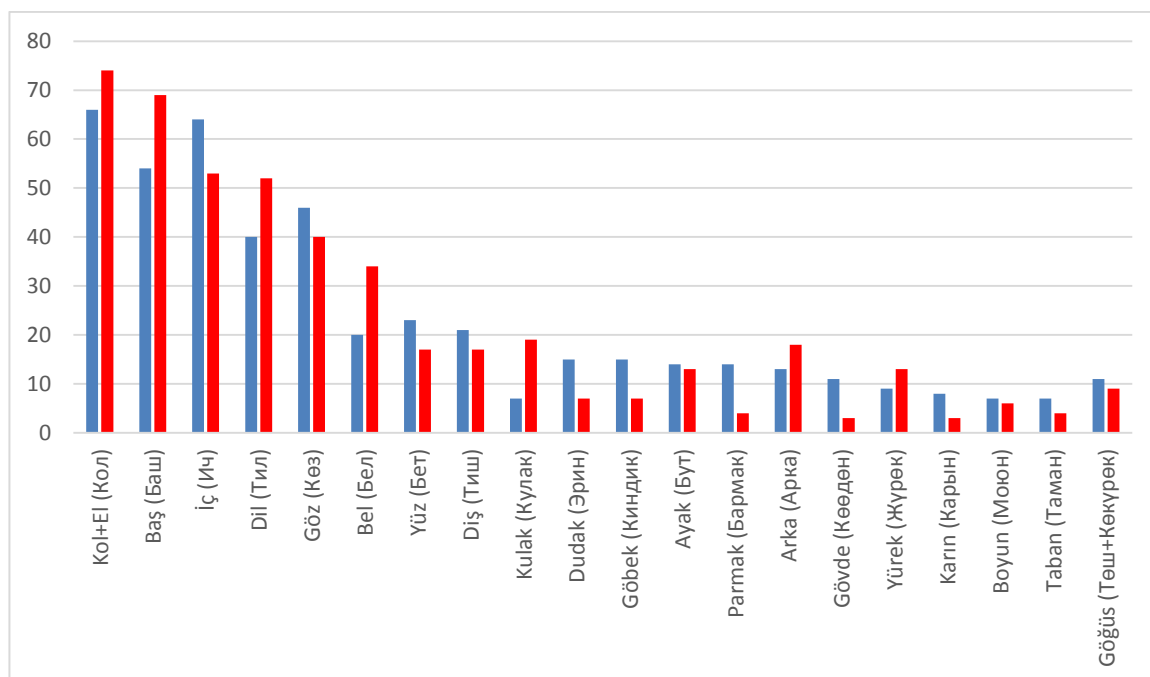
Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду сөздөр мааниси жагынан өзүнөн мурунку баскычтагы туунду сөздөр менен

байланышта болот, себеби ар бир баскычтагы туунду сөздөр түзүүчү негизге барып такалат. Андыктан 1-, 2-, 3-баскычтардагы туунду сөздөр тубаса жана түзүүчү негиздер менен тыгыз маанилик байланышта болот.

Ошентип, жыйналган факты материалдарды системага келтиргенде 1-баскычтагы туунду сөздөр структурасы боюнча жөнөкөй, татаал (*кош сөздөр, кошмок сөздөр*) сөздөрдөн турары анык болду. Ошондой эле дене мүчө аталыштар фразеологизмдерде басымдуу орун алгандыгы аныкталды.

Дене мүчө аталыштардын уясындагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалган сөздөрдү анализге алууда 1-баскычта түрк тилинде 423, кыргыз тилинде 470 сөз жасалган.

Булардын сандык катышын төмөнкү диаграмма тактыктайт.

**КЫРГЫЗ
ТИЛИ**

Ооз 14; Арка 18; Баш 69; Тиш 17; Бут 13; Бел 34; Моюн 6; Тил 52; Тизе 4; Киндик 7; Төш (3) + Көкүрөк (6) 9; Көз 40; Ич 53; Кол 74; Кулак 19; Таман 8; Жүрөк 13; Бет 17; Эрин (4) + Илеп (3) 7; Көөдөн 3; Бармак 4; Карын 6.

**Түрк
ТИЛИ**

Ağız 9; Arka 13; Baş 54; Diş 21; Ayak 14; Bel 20; Boyun 7; Dil 40; Diz 2; Göz 46;

İç 64; Kol (33)+ El (33) 66; Kulak 7; Taban 6; Yürek 9; Yüz 23; Dudak 15; Göbek 15; Göğüs 11; Gövde 11; Parmak 14; Karın 11.

Бул жагынан дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын эң эски катмарын түзүп, аны байытуунун көөнө булактарынын бири деп табылат.

3.2. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан морфологиялык жол аркылуу жасалган туунду сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирерине назар салсак, анализге алынган уялардын курамында бардык сөз түркүмү бар экенин байкайбыз. Мисалы: *арка (тубаса негиз) – арка-к – зат атооч, аркы-луу- сын атооч, арка-ла – этиш.*

Салыштырылып жаткан эки тилде дене мүчө аталыштарына курандылардын жалганышы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышында куранды мүчөлөрдүн өз ара окшоштуктары арбын кездешет. Алар төмөнкүлөр:

1. -чы мүчөсү, мисалы, *башчы – белгилүү бир топту, ишти башкарып, жетекчилик кылуучу, башкаруучу. Башчысы Бакай дагы бар, Баатырлардын баары бар («Манас»).* *Салык жылкы фермасынын башчысы болуп иштөөчү* (Каимов) [КТТС, 2019: 218].

-çi мүчөсү түрк тилинде да *baş* сөзүнө жалгануу менен жаңы түшүнүктү туюндурган сөздөрдү жасайт: *başçı* 1. *İşçi başı*. 2. *Çiğ veya pişmiş koyun, kuzi, siğir başı satan kimse* [Türkçe Sözlük: 100].

2. -ка мүчөсү. Кыргыз жана түрк тилдеринде *баш* сөзүнө жалгануу менен бирдей маанилерди туюндурган жаңы сөз жасайт: *башка* 1. Бөлөк, өзгө. *Башка колхоздорго да киши жибердик* (Байтемиров). *Жыйналыштын акыры башка күнгө калды* (Убукеев). || Айырмасы бар, айырмалуу, өзгөчөлүгү бар. *Жумуру баш адамдын Башка-башка өнөрү* (Токтогул). 2. Бөтөнчө, өзгөчө, айрыкча, артык. *Манастын уулу Семетей Адамдан башка жаралган* («Манас»). *Баатырдыгы башкача, Балбандыгы эң башка* («Эр Төштүк») [КТТС, 2019:

214].

Başka 1. Bilinenden ayrı, değişik, farklı, özge. 2. Nitelik yönünden alışılmışın dışında bir üstünlüğü olan. 3. Konu edilen, bilinenden ayrı nesne ve kimse için teklik veya çokluk olarak başkası, başkaları biçiminde kullanılır. 4. «Ayrıca üstelik bir yana» anlamlarında *-dan / -den başka* biçiminde kullanılır. başka biri, diğer bir kimse [Türkçe Sözlük: 107].

3. –турук мүчөсү. Кыргыз тилинде *моюн* сөзү түрк тилинде *boyun* формасында колдонулат. Аталган сөзгө жалгашкан кыргыз тилиндеги *-турук* мүчөсү түрк тилиндеги *boyun* сөзүнө фонетикалык *m-d* өзгөрүүсү аркылуу *-duruk* формасында жалганат. Мисалдардан көрүнүп тургандай эки тилде алардын ортосундагы маанилик жакындык дагы сакталып калган.

Моюнтурук 1. *диал.* Моюнча жип. Торпоктун моюнтуругун кайта ала кел. 2. Өгүздүн мойнуна салынуучу жыгач каамыт. Эки өгүздү моюнтуруктарынан чыгарып отко айдап жиберишиптир (Сасыкбаев) [КТТС, 2019: 226].

Boyunduruk 1. Çift süren veya arabaya koşulan hayvanların birlikte yürümelerini sağlamak için boyunlarına geçirilen bir tür ağaç çember. 2. Zulüm ve zorbalık baskısı, esaret. 3. Güreşte hasmın başını koltuk altına alıp boynuna kol dolama oyunu. 4. Kapı veya pencere gibi açıklıkların üzerine konulan ağaç, taş veya beton giriş, lento. 5. Mengenenin üst yanındaki kemer biçimli bölüm [Türkçe Sözlük: 339].

4. –луу мүчөсү. Сөз жасоодо активдүү колдонулган кыргыз жана түрк тилдериндеги *-луу /-li* эквивалент мүчөлөр: *мурундуу* 1. Мурду чоң. Ат эриндүү келет, эр мурундуу келет (макал). 2. Мурундун кандайдыр бир окшоштугун, сыпатын көрсөтүү үчүн колдонулат. Кыр мурундуу [КТТС, 2019: 235]. *burunlu* 1. Herhangi bir biçimde burnu olan. 2. Çıkıntısı olan. 3. Kendini beğenmiş, onurlu, kibirli.

Жаңы сөз жасоонун морфологиялык жолу түрк тилдеринде сөз жасоонун эң активдүү жолу болуп эсептелет. Дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган сөздөрдө кыргыз жана түрк тилдери арасында айырмачылыктарды

кездештирүүгө болот. Мисалы түрк тилинде сөз жасоонун морфологиялык жолу аркылуу жасалган *gözlük* сөзү кыргыз тилинде сөз жасоонун синтаксистик жолу аркылуу жасалат. Кыргыз тилинде: *көз айнек* Көзү жакшы көрө албаган учурда же көздү нурдан же башка нерседен сактоо максатында тагына турган эки айнектүү оптикалык буюм. *Динар тагынган көз айнек чоң эненин көптөн сактап келаткан буюму* (Сыдыкбеков) [КТТС, 2019: 30]. Түрк тилинде: *gözlük*

1. Görme bozukluğu olan gözlerin daha iyi görmesine veya gözleri korumaya yarayan, bir çerçeveye yerleştirilmiş çift camdan oluşan araç.
2. Atların çevreden ürkmeleri için gözlerinin iki yanına takılan siper.
3. Gözene [Türkçe Sözlük: 893]

Морфологиялык жол менен жасалган туунду жөнөкөй зат атоочтордун саны – 68. Жалпысынан алганда кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочтун курамында гана кездешкен мүчөлөр төмөнкүлөр: *-ал* - башал, *-ан* - оозан, *-ара* – башара, *-ат* - башат, *-бак* - башбак, *-боо* - белбоо, *-гыч* - башкаргыч, *-даш* - карындаш, *-демче* - белдемче, *-дик* - белдик, тилдик, *дош* - боордош, колдош, *-дук* - ооздук, *-дурук* - ооздурук (диал.), *-дүк* - көздүк, *-дырык* - тамандырык, *-еги* - ичеги, *-ек* - ичек, *-ек* - тилек, *-еки* - оозеки, *-ем* - тилем, *-к* - аркак, *-кат* - беткат, *-кей* - беткей, *-кеп* - беткеп, *-кеч* - бооркеч, *-кок* - бооркок, *-лык* - аркалык, *-меч* - тилмеч, *-ңкы* - аркаңкы, *-өөч* - көзөөч, *-пак* - бетпак, *-сем* - белсем, *-сөө* - белсөө, *-та* - карынта, *-тик* - тиштик, *-тук* - колтук, *-тук* - мурунтук, *-турмач* - колтурмач, *-турук* - моюнтурук, *-түк* - төштүк, *-тык* - баштык, *-укту* - колукту, *-ул* - оозул, *-утка* - боорутка, *-үш* - көөдөнүш, *-ча* - моюнча, таманча, *-чак* – моюнчак, *че (чө)* - белче, жүрөкчө, көкүрөкчө, *чи* - тилчи, *-чир* - белчир, *-чул* - мурунчул *-чын* - карынчын, *-ыл* - башыл, *-сү* – жүрөксү.

Аларды жасоого катышкан сөз жасоочу мүчөлөрдүн ичинен жогорку өндүрүмдүүлүктү *-лык (-лик)*, *-дык (-дик)*, *-тык (-тик)* мүчөлөр көрсөтөт. Булар аркылуу жасалган зат атоочтордун ичинен *колтук I, II, төштүк, тизелик*, сыяктуу туунду сөздөр терминдерди пайда кылган болсо, *белдик, көздүк, ооздук I, моюндук, кулактык, тизелик, аркалык, мурундук* сыяктуу туунду сөздөр зат атоочту билдирет. Мисалы, *колтук* 1. Колдун ийин менен туташкан жеринин

ички бети, капталдын үстүнкү бөлүгү. *Атам Бердикени колтугунан сүйөп, өзү атказды (Касымбеков). Медет кудуңдап, китепти колтугуна кысты (Каимов).*

2. *от.* Кысык, бурч, түп. *Ошол Үч-Таштын чыгыш жаккы колтугундагы ашууну ары ашса, аркы бети - Ат-Башы (Жантөшев). Төштүк тар.* Жоокердин төшкө, көкүрөккө тартуучу же кийип алуучу чопкуту, сооту, калканчы [КТТС, 2019: 795].

Бул мүчө аркылуу жасалган *баштык* туунду сөзү адамга карата айтыларын, анын ичинен кызмат ордун билдирет. Мисалы, *баштык I Башчы, башкаруучу, жетекчи. Кошой баштык карысы Беттеп адам барабы («Семетей»).* *Баштыгы акмак эмести, Баары журтта не жазык («Сейтек»)* [КТТС, 2019: 218].

Кийинки туундунун катарына маанилик жагынан *-чы (-чи)* мүчөлөрү аркылуу жасалган *башчы* иш аракет менен бирге кесипти билдирет, *тилчи* деген сөздү да мисал катары келтирсе болот. Мисалы, *башчы* Белгилүү бир топту, ишти башкарып, жетекчилик кылуучу, башкаруучу. *Башчысы Бакай дагы бар, Баатырлардын баары бар («Манас»)* [КТТС, 2019: 218]. *Тилчи* 1. Тил илими боюнча адис. 2. *эск.* Кабарчы. *Гезиттин тилчиси болуп иштеген* [КТТС, 2019: 498]. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочторду жасоодо *-ча (-че)* мүчөлөрү өнүмдүү болуп саналат. Ал негизге жалганып, *бетче (китептин бети), тилче (язычок), кулакча (казандын туткасы)* туунду зат атоочторду кичирейтүү маанисин түшүндүрсө, *карынча I, белче, жүрөкчө I* сыяктуу зат атоочтор ошол кичирейткен маанинин негизинде термин катары колдонулат. Мисалы, *белче* Бел орто чен. *Кадыр белчесинен өөдө жылаңач, булчуңдары көмүрдүн тоскогу менен боёлгон* (Сасыкбаев). || Бир нерсенин капортосу. *Кой сааганда челеги Белчесинен кок болот* (Тоголок Молдо). *Жүрөкчө геогр.* Кичинекей дөбө жер. *Айылдын орто чениндеги кичинекей жүрөкчөдө чоңдор отурушат* (Жантөшев). || Капчы- гайдын, чаттын айрылышындагы, ортосундагы дөмпөйүп көтөрүлүп турган дөбө, кыр, белес, *Капчыгайдын оозундагы жүрөкчөнү айланып өттүк* (Абдукаримов) [КТТС, 2019: 236].

Ушундай мүчөлөр жалгануу аркылуу жасалган туундулардын бир катары кийим аталыштарды, буюмдарды да билдирет: *белмедче (белдемчи), таманча, моюнча*. Мисалы, *белдемче туурасы*: белдемчи. **Белдемчи** 1. Көбүнчө баасы кымбат, сапаттуу калың кездемелердин (*баркут, чий баркут, плюш, ноту, кымкап ж.б.*) биринен кооздолуп жасалуучу аялдардын көйнөктүн сыртынан белден ылдый кийилүүчү кийими. *Белдемчи, кыяк байланып* («Манас» С.О.). 2. Баатырлардын жоо кийимдеринин түрү – белден ылдый тартылуучу аялдардын кийими түрүндө жасалып, негизинен ок, кылыч ж.б. куралдардан калканч катары сактоо милдетин аткарат. *Белдемчи темир байланып* («Манас» С.О.) [КТТС, 2019: 234]. **Моюнча**. Музоонун мойнуна тагылган жип. *Кызыл музоо кемерчеден чыгарда Жылдызкан жетип, моюнчасынан кармады* (Байтемиров). *Мукаш музоосун желеден бошотуп, моюнчасын түрүп жатты* («Жаш Ленинчи») [КТТС, 2019: 226].

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочторду жасоодо сын атооч жасоочу *-даш* сыяктуу мүчө да кездешет. Бирок алар аркылуу жасалган *карындаш* туунду сөзү субстантивдешип, зат атооч болуп калган. Ошол менен катар *-кей* мүчөсү жөнүндө айтсак, ал аркылуу жасалган *тескей, беткей* сөздөрү да субстантивдешип, биротоло зат атооч катары толук сөз катарында колдонот. Мисалы, *карындаш* I 1. Өзүнөн кичүү кыз бир тууган (эркек бир тууганына карата). *Карындашы Динарды үйгө калтырып келгенине Аскар азыр өкүнүп да калды* (Сыдыкбеков). *Манастын жалгыз карындашы* (Бөкөнбаев). ||Аталаш туугандардын өзүнөн кичүү кыздары (аталаш эркек туугандарына карата). *Булкыз - менин карындашым. Экөөбүздүн аталарыбыз бир тууган - деп, Омор Жамалдын жөн-жайын түшүндүрө баштады* («Ала-Тоо»). 2. Жашы улуу эркектер өзүнөн кичүү кыз-келиндерге, аялдарга кайрылуу иретинде айтыла турган сөз. *Эмгекте жүргөн карындаш, Турмуштун көркү, жайдарым* (Бөкөнбаев). *беткей*: бир беткей Бир бет, бир тарапты көздөй, бир жактуу. *Бир беткей ыгырылган ак буудай шуудур кагып жапырылат* (Сыдыкбеков). *Тескей* Күнгөйдүн карама-каршы жагы, көлөкө жак. *Тескейдин күнү баткан жок, Теңтуштан мага айткан жок* (Тоголок

Молдо) [КТТС, 2019: 722].

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан морфологиялык жана синтаксистик жол аркылуу жасалган 40 туунду тактооч жасалган. Морфологиялык жол аркылуу туунду тактоочторду жасоого катышкан мүчөлөрдүн өнүмдүүлүгүнө *-ча (-че)* мүчөлөрүн киргизсе болот. Ал зат атоочтордун жекече жана таандык түрлөрүнө жалганып, кыймылдын ар кандай түрдүү сапатын, кебетесин, иштелген жолун билдирет: *оозчо, көзүнчө, бетинче, колчо, карынча II, боорчо, жүрөкчө II*

-Дай (-дей) мүчөлөрү аркылуу жасалган туунду тактоочтор заттын сапатын, кебете-кешпирин билдирет: *иштей, колдой II*.

Сөз жасоого катышкан мүчөлөрдүн ичине 1 туундудан гана жасалган мүчөлөр да кездешет: *-мен, -кери*. Алар аркылуу туунду тактооч кыймылдын кебетесин, кыймылдын ордун билдирет: *ичкери*.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду тактоочтун бардыгынын да эки жолу берилет: *-ма//-ме* мүчөлөрдүн кошулган тактоочтор. Бул мүчө астынкы сөзгө жалганып, эки аракеттин орун алгандыгын, накта болгон ишти айкындап көрсөтөт: *оозмо-ооз, бетме-бет, колмо-кол, башма-баш, көзмө-көз*.

-Ка//-ге... мүчөлөрү кошулган тактоочтор. Алардын катарына *бет-бетке, бет-бетине, баш-башына* сыяктуу тактоочтор кирет.

-Дан//-ден мүчөлөрү кошулган тактоочтор. Бул жол менен *бастан-аяк* сыяктуу тактооч жасалган.

-Ы мүчөсү кошулган тактоочтор. Мындай жол менен бир гана татаал тактооч жасалган. Ал — *баш-аягы* деген тактооч.

Жогоруда кошулуу аркылуу жасалган татаал тактоочторго жүргүзүлгөн талдоолордо, биздин байкашыбызга караганда, сөз жасоочу аффикстер кошулган тактоочтордун бир сөзүнө гана жалганган.

Кээ бир жагдайда ал эки сөзүнө катары менен кошула берет. Мындай кошулган тактоочтор көбүнчө *-дан, -ка* мүчөлөрү жалгануу аркылуу болот: *тилден-тилге, ооздон-оозго, колдон-колго*.

Биринчи сөзүнө *-ы* мүчөсү жалганат, экинчисин *-нда* мүчөсү кошулуп айтылуу аркылуу кыймылдын ордун билдирет: *башы-кашында*.

Тактоочтордун билдирген маанилерин 5 топко бөлүп көрсөтүүгө болот. Алар төмөнкүлөр:

1) Кыймылдын сапатын, кебетесин билдирген тактоочтор: *колдой II, ичтей, оозеки, ичара, бет алды, бут асты ж.б.*

2) Кыймылдын ордун, багытын билдирген тактоочтор: *ичкери, башы-кашында ж.б.*

3) Кыймылдын жалпы ордун билдирген тактоочтор: *башында, баштан ж.б.*

4) Амалдын жана карым-катнаштын иштелгенин билдирген тактоочтор: *баш-башына.*

5) Түрдүү байланышты билдирген тактоочтор: *баш-аягы.*

Туунду сын атоочторду жасоодо зат атоочтордой эле үч жол аркылуу жүргүзүлүөт: морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык. Анын ичинен эң өнүмдүүсү – морфологиялык жол. Ал аркылуу 70 туунду сын атооч жасалган.

Морфологиялык жол аркылуу жасалган сын атоочтордо катышкан мүчөлөрдүн ичинен жогору өндүрүмдүүлүгү болуп *-луу (-лүү), -дуу (дүү), -туу (-түү)* мүчөлөр саналат.

Ал зат атоочтордун маанисине карай, белгилүү бир заттын, башка бир кубулуштун бар экенин, анан дагы ал эң көп экенин билдирген белги. Бул мүчө 24 дене мүчө аталыштарына жалганган. Анын ичинде *баштуу, тиштүү, буттуу, боорлуу, төштүү, көкүрөктүү, көөдөндүү, жаактуу, беттүү, моюндуу, карындуу, ичтүү, кулактуу, тамандуу, аркалуу, тизелүү, мурундуу* сыяктуу туундуларга жалганып, бир несеге салыштырмалуу көбүрөөк, жогрураак, бийигирек турган маанини билдирсе, *ооздуу (сөзмөр адам), колдуу (ишмер адам), тилдүү (сөзгө чебер адам), көздүү (көптү билген көзү ачык адам), жүрөктүү (тайсалдабаган, эр жүрөк адам), белдүү (күчтүү, кубаттуу адам), киндиктүү (урпактуу, тукумдуу адам)* сыяктуу сөздөр адамдын сапаты,

кебете кешпирине карата күчөтүлгөн мааниде колдонот. Мисалы: белдүү 1. *Күчтүү, кубаттуу*. Тээп темир үзчү балбандардай Шамбет менен Сергей кайраттуу да, белдүү да (*Сыдыкбеков*). Белдүү жигит болорсуң Бешигиңе сыйбасаң (*Осмонов*). 2. *Кадыр-барктуу, беделдүү, жөлөк-таяныч боло турган*. Ошол Акман колхоздо белдүү кишинин бири (*Сыдыкбеков*). Же менин төркүнүм белдүү болсочу (*Каимов*) [КТТС, 221-б.]. *Көкүрөктүү* 1. Көкүрөгү кең, көөдөнү чоң. 2. *өт*. Эстүү, акылдуу, зээндүү. *Көкүрөктүү адам түшүнөт го дедим* («Ала-Тоо») [КТТС, 776-б.].

Туунду сын атоочторду жасоодо *-сыз (-сиз, -суз, сүз)* мүчө жалгануу аркылуу маанисинде заттын жоктугун билдирген. Ал аркылуу *тилсиз, башсыз, колсуз, белсиз, бетсиз, көзсүз, тишсиз, бутсуз, кулаксыз, тамансыз, жүрөксүз, көкүрөксиз, киндиксиз, иыксыз* сыяктуу туунду сөздөр жасалган. Анын ичинен *белсиз* (күчсүз), *бетсиз* (арсыз, адепсиз), *жүрөксүз* (1. суу жүрөк, коркок; 2. мээримсиз I кайрымсыз), *көкүрөксүз* (эч нерсени сезбеген) сөздөрү өтмө маанини билдирет. Мисалы, *бетсиз* Уяты жок, уят-сыйытты билбеген. *Бетсиз* адам. [КТТС, 222-б.] *жүрөксүз* Коркок, кайраты жок, жалтаң. *Жүрөксүздүн белгиси, Жоону көрсө тартынган* (Осмонкул) [КТТС, 506-б.].

-Дай (-дей), -тей мүчөлөр аркылуу жасалган *тилдей, башындай, колдой I, белдей, беттей, көздөй, карындай, жүрөктөй* туунду сын атоочтор салыштыруу маанини билдирет.

-Таш (-теш) мүчөлөр аркылуу да 8 туунду сөз жасалган. Алардын манилерине карай экиге бөлүп көрсөтүү зарыл: а) мүчө тубаса негизге жалганып, анын лексикалык маанисине карай, түрдүү карым-катыштык жагынан туура келбегенди билдирген сөдөр: *тилдеш I, башташ I, беттеш II, тизелеш II, жүрөктөш*, б) туугандык төркүн теги менен байланыштуу маанини билдирген тубаса негизге жалганып, анын укум-тукуму бир экенин билдирет: *киндиктеш*.

Туунду сын атоочторду жасоого катышкан мүчөлөрдүн бири *-ка, -кы, -ки*. Алар тубаса негиздерге кошулуп, лексикалык маанисине байланыштуу келип, катыштык сын атоочту жасайт: *башкы, аяккы, бетки, ички*. Мисалы, *башкы* 1.

Алгачкы, эң биринчи, алдыңкы, баш жагындагы. *Белек аны ары-бери которуп, Көз жүгүрттү ырдын башкы жолуна* (Токомбаев). *Көпөлөк терезенин башкы кашегине жабышып, тыптынч болду* (Сыдыкбеков). || Түпкү. *Башкы атасы Каракан* («Семетей»). 2. Негизги. *Мал чарбасын өнүктүрүүнүн башкы шарты тоюттардын өндүрүлүшүн көбөйтүү* («Советтик Кыргызстан»). 3. Кызмат абалы жагынан жогору башкаларга башчылык кылып, же тиешелүү кызматы боюнча башкаруу ишин жүргүзүүчү. *Башкы инженер. Башкы врач*. [КТТС, 196-б.].

3.3. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн синтаксистик жол менен жасалышы

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарына байланыштуу жөнөкөй сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн синтаксистик жолу жөнүндө сөз кылганда татаал сөздөрдүн ичиндеги компоненттердин синтаксистик байланышын, ошондой эле татаал сөздөрдүн сүйлөмдөгү синтаксистик байланышын эске алыш керек. Ал эми бизге татаал сөздөрдүн ичиндеги компоненттердин синтаксистик байланышы маанилүү.

«В тюркских языках, в том числе и киргизском, в основе образования большого количества лексических единиц лежит аналитический способ, который, в свою очередь, базируется на определенных правилах, исходящих из специфики грамматического строя. Аналитическим (*по другой терминологии — синтаксическим*) способом образуются так называемые сложные слова» ... проблема аналитического способа словообразования во всех своих деталях до конца еще не решена. Более того, по некоторым вопросам ее встречаются порою весьма противоречивые суждения и утверждения. В отдельных же тюркских языках (*в частности, киргизском*) эта проблема является одной из наименее разработанных [Орузбаева, 1964, 19, 184-б.].»

Ар бир татаал сөз структуралык семантикалык биримдикти түзөт. Татаал сөздөрдүн структурасы бул компоненттердин бири бири менен чиркешип

байланышы.

Татаал сөздөрдүн ичиндеги синтаксистик байланыш төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Татаал сөздүн структурасына кандайдыр бир сөздөрдү киргизип же бөлүп кароо мүмкүн эмес;
2. Татаал сөздөрдүн компоненттеринде толуктоолор же аныктамалар болушу мүмкүн эмес;
3. Татаал сөздөрдүн компоненттеринин синтаксистик жактан бөлүнүшүнө, аларды алмаштырууга жол берилбейт, сөз жасоо морфемалары өзүнүн ордунда бекитилген жана аларды жылдырууга болбойт, себеби татаал сөздөрдүн структуралык бүтүндүгү бузулат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочторду жасоого катышкан жолдордун ичинен синтаксистик жол өзгөчө орунду ээлейт. Синтаксистик жол аркылуу жасалган туунду сөздөрдүн сөз жасоо маанисине тиешелүү нерсе – ар бир татаал сөз структуралык семантикалык биримдикти түзөт. Биздин ишибизде кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал зат атоочту жасоо аркылуу кеминде 94 татаал зат атооч, жалпы алганда, аталыштар, абстрактуу атоолор жана адамга карата айтылган аталыштарды билдирет.

Синтаксистик факторлор курама сөздөрдү сөз айкаштарынан айырмалоого жардам бере турган факторлордун бири.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал сөздөр синтаксистик жол менен жасалары белгилүү. Бул түрдүү сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөр менен биригип дене мүчө аталыштары зат атооч, сын атооч, ат атооч, этиш ж.б. жаратарын аныктадык. Мисалы: *ağaç+kol>ağaç kolu; baş+bela>baş belası; dış+yüz> dış yüzü ж.б.*

Дене мүчө аталыштарынан зат атооч+этиш>этиш жаралган учурлары да бар. Мисалы: *baş+alamamak>baş alamamak; göz+açamatamak>göz açamatamak; dil bilmez;*

Кээде татаал сөздөр жаралат: *başı hoş olmak; baş başa kalmak; baş başa*

vermek.

Эки соматизм биригип бир соматизмди жаратат: *kol kemiği* (кол сөү); *baş çanağı* (баш сөөгү) ж.б.

Сан атооч менен айкаша колдонулат: *beş baş soğan*; *otuz baş koyun* ж.б.

Зат атооч: *bel күрөк* (кичине күрөк); *bel кырчоо*; *bel салды*; *belги*; *белдемче*; *белгисиздик*; *белдемчи*; *белдик*; *ağaç kolu* (бутак); *ağın gözleri*; *baskı kolu* (тормозной рычаг); *baş ağrısı*; *baş aktör*; *baş belası*; *baş cümle*; *baş çanağı* (баш сөөк); *baş göz sadakası*; *baş harf*; *baş muharrir*; *baş operatör*; *baş tacı* (кумир); *başbakan*; *baştan ауаға*; *başyastığı* (жаздык); *bel ağrısı*; *bel bölgesi*; *bel omurgaları*; *bölge dili*; *çantanın gözü*; *çıban başı* (чыйкандын учу); *dağ başı* (тоо чокусу); *deniz kolu* (морской пролив); *deniz yüzü*; *dış yüz*; *dil ailesi* языковая семья; *dil felci* паралич языка; *dil kavgası* тибиртке; *dil laboratuvarı*; *dil oğlanı* помощник толмача; *dil rası* налет на языке; *dil persengi* слова-паразиты; *dünya yüzü*; *endüstri kolu* (өнөр жай тармагы); *göz alanı*; *göz aşısı*; *göz doktoru*; *göz elması*; *göz hafızası*; *göz hekimi*; *göz ingini*; *göz kası*; *göz lekesi*; *göz merceği*; *göz oynatıcı sinir*; *göz yaşı*; *göz yaşı bezi*; *göz yaşı kesesi*; *göz yummak*; *göz zarı*; *gözleri fırlak*; *hafta başı* (жуманын башы); *ırgat başı* (көзөмөлдөөчү); *iğnenin gözü*; *kol askısı* (кол таңгыч); *kol değirmeni*; *kol işaretleri* (колго тагылган белги); *kol karağı* (манжет); *kol kemiği* (уйун сөөгү); *kol kola*; *kol saati*; *küçük dil* язычок; *mangal başı* (шишкебек жасагычтын жанында); *nehir kolu* (приток реки); *otomobil kolu* (автоколонна); *ön yüz*; *petek gözü yüz ölçümü*; *sağ kol* (правое крыло); *sınıf başı* (класс жетекчи); *sol kol* (левое крыло); *su yüzü*; *tere başı* (чоку); *terazinin gözleri*; *Türk Dili* турецкий язык; *yazı dili* письменный язык; *yeni baştan*; *yer yüzü*; *yerli dili*; *yüz çizgileri*; *yüz kıvrılması*; *yüz şekilleri*;

Сын атооч: *белсемдүү*; *кумурска бел*; *кымча бел*; *açık kol* (разомкнутая колонна); *baş aşağı* (оң тескери); *başı bağlı* (башы байланган); *başı bütün* (замужняя); *başı dumanlı* (туман каптаган тоо чокусу); *beli ince* бели ичке; *göz çukuru*; *göz karası*; *göz keskinliği*; *gözleri kör*; *kalkık gözler*; *kapalı kol* (сомкнутая колонна); *öncü başı* (негизги аскерлер); *patlak gözler* ж.б.

Этиш: *бет алды, бет алдырбоо, бет алуу, бет алышуу; белгилен, белгиленбей, белгиленген, белгиленүү, белгилет, белгилетти, белгилетүү, baş almatamak (башы чыкпай); baş başa kalmak; baş başa vermek (кеңешүү); baş eĝmek; baş vurma (обращение); başa çıkarmak (аягына чыгаруу); başı açık (жалаң баш); başı ağrımak; başı hoş olmak (өзүн жакшы сезүү); başı tutmak (оорун калуу); başına çıkmak; başına geçmek (башкаруу); başına vurtmak; başında beklemek (түбүндө күтүү); başta gelen (алдыңкы); belini doğrultmak түздөө; belini kırmak белин сындыруу; dil bilmez; dile almak завести разговор; göz açatamak; göz fırlaması; göz kapamak; göz kırpmak; göz yormak; gözle bakmak; gözü açılmak; gözü çıkmak; konuşma dili разговорный язык; kollarını açmak (раскрыть объятия); ölü dili мертвый язык; yüz erime; yüze çıkmak ж.б.*

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан синтаксистик жол менен төмөндөгү тактоочтор жасалган: *iç ara, ayak altı, оозеки, башыбүтүн, ичара, таман астында, бут асты, бет алды, башыбайлануу, тилазар.*

Алар бириккен эки сөздүн мазмундары бир-бири менен түз байланышта, экөөнүн мазмундары кошо камтылып татаал маанини билдирет. Атап айтканда, *башы байлануу (başı bağlanmak)* — 1. жеке башынын эркиндиги жок, бирөөгө тиешелүү; 2. өзүнө тең, менчиктүү; *тилазар* — тил албаган, тапшырган ишти орундабаган, *көзкөрүнө* – кандайдыр бир ишти ачык жасоо.

Кошулуу аркылуу дагы 3 татаал сын атооч жасалган. Ал көптүк маанини билдирген кайталама кош сөздөрдөн жасалган *көзмө-көз, тишке-тиши, карын-карын* татаал сын атоочтор.

Кошулуу аркылуу жасалган татаал сын атоочторго *кой көздүү, кара көз (kara gözler)* жана *кыр мурун* сөздөрү адамдын келбетине байланыштуу колдонулса, *ак жүрөк* – адамдын мүнөзүнө байланыштуу колдонот, жеке адамга тиешелүү касиетти билдирет.

Кыргыз жана түрк тилдеринде дене мүчө аталыштарынын ортосудагы синтаксистик окшоштуктар катары калыптанган сөз айкаштары туурасында сөз кылууну туура көрдүк. Себеби, кыргыз жана түрк тилдери түбү бир тектеш

тилдер болгондуктан дене мүчө аталыштары менен байланыштуу туруктуу сөз айкаштарында бир катар кызыктуу факты материалдар сакталып калгандыгы изилдөө мезгилинде белгилүү болду. Салыштыруулар:

Кыргыз тилинде: *аркасын салуу* Жактырбаган, көргүсү келбеген мүнөздө кош көңүл мамиле жасоо, кыртышы сүйбөө. *Анан кала берсе, балыктан чарчап кайткан күйөөсүн күтүп албай аркасын сала турган болду* (Укаев). В.: Сыртын салуу. *Биздин, ошондой эле сиздин кеңсе башчыңыз сыртын салып, басып кетиптир* («Чалкан»).

Түрк тилинде: *arka (veya sırt) çevirmek* Eski ilgiyi göstermez olmak, yabancı gibi davranmak.

Кыргыз тилинде: *баш айлануу* 1. Көнүлү караңгылоо, өзүн начар сезүү, башы тегеренүү, алсырап кетүү. *Башым айланып, бүпкөн боюм жанчылгандай, пырп эперге каруум жокпой сезилеп* (Жантөшев). *Ышкынаалы көчөгө жепкенде, башы айланып кепчүдөй сендирекпей барып покподу* (Бейшеналиев). *Туруп олтуруп сүйлөшсөм болоп эле башым айланып кепеп* (Осмоналиев). 2. Кандайдыр бир ишти аткарууда, маселени чечүүдө ж.б. учурда көпкө чейин ойлонуп, эмне кыларын билбей ыргылжың болуу, өзүнчө бир чечимге келе албай башы маң болуу. *Капыспан бул маселе алдына коюлуп, порго чалып алды да, Абылкасым буйдалып, башы айланып, бир попко бул пордон чыга албай пурду* (Абдукаимов) [КТТС, 2019: 210].

Түрк тилинде: *başı dönme* 1. İnsana, eşyanın dönmesi, ayağının altından yerin çekilmesi gibi bir duygu gelmek. 2. Sıkıntı yaratan bir durum karşısında bunalmak. 3. Görkemli bir şey karşısında şaşırma. 4. Para veya mevki sebebiyle şaşırtıp şımarma.

Кыргыз тилинде: *башы бош* 1. Эч кимге менчиктелбеген, эч ким ээ болбогон, эч кимдин тиешеси жок. *Башы ачык оокат. Башы ачык буюм.* 2. Кудалашкан, сүйлөшүп макулдашкан жери жок (кызга карата), башка күйөөгө чыгууга, кетип калууга мүмкүнчүлүгү бар, кылчактай турган, кармала турган эч нерсеси жок (күйөөдөн чыккан, же жесир калган аялдарга карата). *Арзыган теңине жете албай зарыгып башы ачык кыз тургай, күнү үстүнө барган*

токолдор, кайындаган күйөөсүн чанган кыздар да сүйгөнүнө баш кошо баштады (Сыдыкбеков). *Кантип?! Менин башым ачык эмес да?* (Бейшеналиев). *Өнөрлүү келиндин башы ачык экенин айтсам, акын токтоосуз учасың* (Бейшеналиев). В.: *Башы бош. Эмне үчүн «башым бош эмес» дедиң, башы бош да кыз болобу?* (Убукеев) [КТТС, 2019: 219].

Түрк тилинде: *başı boş* 1. Bir şeye veya kimseye bağlı olmayan. 2. Bağlanmamış, serbest bırakılmış. 3. Yönetimsiz, baskısız, denetimsiz.

Кыргыз тилинде: *баш оорутуу* Ойлонуу, сары санаа болуу, тынчсыздануу. *Ой, кайдагыны ойлоп башыңды оорутпачы, деп койду эжекем* (Сыдыкбеков). *Кудай алсын, кайсы чечилбей койчу баш ооруткан талааш иштер бар эле!* (Осмоналиев). *Бай антип башын оорутуп көргөн жан эмес* (Каимов) [КТТС, 2019: 213].

Түрк тилинде: *baş ağritmek* Tedirgin etmek, bıkıklık vermek, can sıkmak.

Кыргыз тилинде: *бел байлоо* 1. Бир ишти иштөөгө, максатка жетүүгө чынданып киришүү, белсинүү, өзүнө өзү дем берип кайраттануу. *Жолоочулар не кылса да бүгүн жетүүгө бел байлап келе жатышты* (Элебаев). *Жолугууга жана сүйлөшүүгө бел байлап, сөзүн камдай келген жаш жигит да эмне айтарын билбей апкаарыды* (Каимов). 2. Медер кылуу, кимдир бирөөгө таянуу, ишенүү. *өлбөсө келер бекен деп, Курсактагы куу жолтой Жетимчеге бел байлайм* («Сейтек»). *Эки үйдүн бел байлар жигити деп коюшканына корсоюп, мен өзүмдү кандайдыр жоопкерчиликтүү сезем* (Айтматов). *Кудай эми ушунун боосун бек кылсын, деп Татына Абылына бел байлады* (Сыдыкбеков) [КТТС, 2019: 233].

Түрк тилинде: *bel bağlamak* Birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek.

Кыргыз тилинде: *жаагы ачылуу* 1. Токтолбой жаалданып, ээлигип сүйлөй берүү, жаагын жанып көп сүйлөө. *Батийнанын жаагы ачылып, бажылдап басымдуулук кылып баратканына Анархан ызаланса да жоошуп, тартына түштү* (Сыдыкбеков). *Кара катындын жаагы ачылып шаңшый баштады дегиче, иштин бүткөнү дешип, коңшулары акырын күңкүл кылып үйлөрүнө*

житип жок болушту («Ала-Тоо»). 2. *Бир нерсеге көнүгүп, эргип, улам кызып сүйлөй, же ырдай баштоо. Сиздин шарапатыңыз менен жаагым ачылып, анчамынча ырчы аталгансыдым (Бейшеналиев). Кебин Эркин баштап, ал оюндагысын айткан сайын жаагы ачылды (Сыдыкбеков).* 3. *Айласыздан айтышыпталашууга көнүү, каяша сүйлөөнү көнүмүш кыла баштоо. Кажый берсе аргасыздан жаагың ачылат экен да. (Чалкан). Аялыңдын жаагы ачылып, ишиң куржун болгон экен дос («Агым»).* В.: *Оозу ачылуу. Жеңемдин оозу ачылып, каадасынча албууттана баштаганда байкем үндөбөй эшикке чыгып кетти (Сыдыкбеков) [КТТС, 2019: 412].*

Түрк тилинде: *çenesi açılmak Durmadan konuşmak, gevezelik etmek.*

Кыргыз жана түрк тилдеринин ортосунда дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган туруктуу сөз айкаштарында бир катар айырмачылыктарды жолуктурууга болот. Мындай айырмачылыктар сөз айкаштары туюндурган маанилердин арасында түрдүү түшүнүктөрдү туюндуруп калганы изилдөөнүн жыйынтыгында белгилүү болду.

Кыргыз тилинде: *баш көз болуу Башчылык кылуу, башкаруу, көз кырын салуу, каралашуу, жардамдашуу. Агалары жоокерчиликке аттанып, ал жакадагы жалчы койчуга баш көз болуп калат. (Абакиров) Кой, сен үй жайга, пегирмениңе башкөз бол (Бейшеналиев). Мындай жигиппер кантип бизге баш көз болбосун (Саатов) [КТТС, 2019: 212].*

Түрк тилинде: *baş göz olmak, evlenmek.*

Кыргыз тилинде: *башын байлоо* 1. *Өз эркинче боло албоо, бирөөгө көз каранды болуу, бирөөлөрдүн бийлигинде, кол алдында болуу. Башымды байлап коюп, мени да, аялымды да кул, күң ордуна жумшайт экен (Баялинов). Башын байлап коюп күң урунууну билбейсиңби, эси жок эселек (Турусбеков).* 2. *Тобокелге салуу, эч нерседен кайра тартпай белсене киришүү, өлүмгө да даяр туруу. Сен айткан жыргал заман үчүн мен башымды өлүмгө байлап койгомун (Жантөшев). Мен элжер үчүн, силер үчүн деп башымды байлап коюп, күнтүн дебей жер кезип жүрөм («Ала-Тоо»).* *Тобок «туулдум, өлдүм» тобокелге башын байлап, элдин намысы үчүн макулдайт (Бейшеналиев) [КТТС, 2019:*

211].

Түрк тилинде: *başını bağlamak (Birini nişanlamak veya evlendirmek)*.

Мындай синтаксистик жол аркылуу жасалган татаал зат атоочтор эки же андан көп сөздөрдөн турганы менен бир маанини билдирип, кош сөздөрдүн катарына кирет. Алардын 3 түрү бар: 1) кайчы маанилеш сөздөрдөн жасалган кош сөздөр; 2) маанилери бирдей (*синоним*) сөздөрдөн жасалган кош сөздөр; 3) коррелятивдеш сөздөрдөн жасалган кош сөздөр;

Кайчы мааниде турган сөздөр (*антоним*) кош сөздөрдүн курамында маанилери бир-бирине жардамчы боло албайт, алардын маанилери өз ара пар-пары менен болот: *ичи-сырты*.

Маанилеш (*синоним*) сөздөр кош сөздөрдүн курамында маанилери бир-бирине жакын, өз ара бир-бири менен тең болгондуктан, бир-бирине жардамчы болбой, өз ара тең болот: *бас-жөн, бел-белес, бет-ажар, бет кат, бетпак, бет-бедел, бет-бедер, бет-бейне, бет-жүз, бет-келбет*.

Мисалы, *бет кат*. Кандайдыр бир жагымсыз иши, оңтойсуз мамилеси, кылык-жоругу үчүн өзүн күнөөлүү сезип, ачык мамиле кыла албай ыңгайсыз абалда калуу. *Кашкары бет кат болуп, устасын жооткотуунун ылайыгын таппай өз абалынан долдурады* (Бейшеналиев) [КТТС, 2019: 240].

Коррелятивдеш сөздөрдөн жасалган кошмок сөздөр мааниси жагынан, аткарган кызматы жагынан бири бири менен уялаш, тең болот: *көз-тил, тил-көз, тил-ооз, баш-аяк, тил-жак, баш-көз, баш-шыйрак, арка-жени, кол-аяк, бети-кол, бет-ооз, көз-кулак, ооз-башы, колу-башы, оозу-мурду, аяк-башы, аяк-кол, ичеги-карын, өкпө-боор, кулак-мурун, ич-боор, үстү-башы, арка-башы*.

Мындай кош сөздөрдүн ичинде бири толук маанини берип бири жардамчы сөз болуп эсептелинет: *куйрук-боор* мында экинчи бөлүктүн мааниси жардамчы болуп эсептелет.

3.4. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн лексика-семантикалык жол менен жасалышы

Жөнөкөй жана татаал сөздөрдү лексика-семантикалык жолу аркылуу анализге алуу өзгөчө орунда турат. Себеби татаал сөздөр да эки же андан көп компоненттерден турса да бир жөнөкөй түшүнүктү берет.

Семантикалык түрдүү компоненттерден турган татаал сөздөрдүн лексика-семантикалык тобуна жалпы колдонулуучу жана кеңири жайылган сөздөр кирет.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал сөздөрдө эки же андан көп компоненттер биригип, бирдиктүү маанини туюнтат. Бул сөздөрдүн тигил же бул компоненти айрым учурда маанисинен ажыратылса, көп учурда ар бир компоненти маанисин толугу менен сактап калган. Татаал сөздөрдү ич ара бир нече маанилик топко бөлүп көрсөтсө болот:

Темпоралдык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *hafta başı* (жуманын башы); *yıl başı* (жылдын башы) ж.б.

Аскердик түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *ırgat başı* (көзөмөлдөөчү); *karalı kol* (жабык колонна); *öncü başı* (негизги аскерлер); *açık kol* (ачык колонна) ж.б.

Техникалык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан туунду татаал сөздөр: *otomobil kolu* (автоколонна); *baskı kolu* (унаанын тормозуна байланыштуу); *ağın gözleri* (желе көздөрү) ж.б.;

Медицина-анатомиялык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан туунду татаал сөздөр: *göz hafızası* (көздүн эс тутумму); *göz kası* (көз булчуңу); *yüz kızartısı* (беттин кызарышы); *sağ kol* (оң кол); *sol kol* (сол кол); *göz hekimi* (көз доктур); *göz ingini* (көздөн чыккан суюктук); *göz doktoru* (көз доктур); *bel ağrısı* (бел оорусу); *bel bölgesi* (белдин тегереги); *bel omurgaları* (бел омурткалары); *dil karhası* (тибиртке); *baş çanağı* (баш сөөк);

kol askısı (кол таңгыч); göz fırlaması (көздүн учу); başı tutmak (оорун калуу); göz keskinliği (көзү курч); baş ağrısı (баш ооруу); çıban başı (чыйкандын учу); dil felci (тилдин шал болуусу); göz elması (көздүн чанагы); göz aşısı (көздүн уколу); küçük dil (кичине тил); göz çukuru (көздүн оюгу); dil pası (тилдеги катмар); kol kemiği (уйун сөөгү); göz lekesi (көздүн тагы); göz merceği (көз линзасы); göz oynatıcı sinir (көздү кыймылдатуучу нерв); göz yaşı (көз жаш); göz yaşı bezi (көз жаш бези); göz yaşı kesesi (көздүн орду); göz zarı (көздүн сырты); göz karası (карек); belini doğrultmak (белин түздөө); belini kırmak (белин сындыруу); көк боор, көкүрөк клеткасы, кулак-мурун, моюн булчуңдары, моюн булчуңунун артериясы, моюн веналары, моюн нервдери, моюн омурткалары, мурун көңдөйү, мурун күзгүсү, мурун нервдери, мурундун деформациясы, мурун зонддору, мурун-тамак, ооз кулак, оозу-мурду, ичек боор, ичек-боор, ичек-карын, кара боор, жетим арка, жүрөк аритмиясы, жүрөк кабы, жүрөк кантамырлары, жүрөк клапандары, жүрөк кысма, жүрөк мончок, жүрөк муунтма, ич май, ич эт, иче карын (ичеги карын, ичек карын), карын чач, карын-карта, баш бармак, сары карын, таз карын, тил-ооз, баш-аяк, баш-көз, баш-этек, битекарын, боор эт, кол-бут, коюн-колтук, чеке-бел; жыланкөз, бооркурт, баш оору, боор оору, ич келте, ич көбүү, ич көпмө, ич курт (ич курту), ич оору, ич өткөк, ичи буроо, ичи ооруу, киндик сепсиси, көз жара, көкүрөк оору, кулагы чуулдоо, кулак тунуу, мурун бүтүү, мурундун туберкулезу, тиш сасуу, тиштеги тап ж.б.

Филологиялык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *yerli dili (жергиликтүү элдин тили); dil pelesingi (ыплас сөздөр); dil oğlanı (котормочунун жардамчысы); dil ailesi (тил бүлөсү); bölge dili (аймак тили); baş harf (баш тамга); konuşma dili (оозеки тил); dil laboratuvarı (котормо бөлмөсү); baş cümle (баш сүйлөм); ölü dili (сенек тил); Türk Dili (түрк тили); yazı dili (жазма тил); адабий тил, баш мүчө, жалпак тил, баш макала, огуз тил, баш жазуу, өлүү тил, кол тамга, аналитикалык тил, баба тил, баш сүйлөм, баш тамга, кол жазма, тил билги, тилабат, тилазар, улуттук тил, эзон тил, тил кат, тил таануу ж.б.*

Коомдук түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *баш пана, баш билги, баш маанек, баш мыйзам, баш байге; baş vurma (обращение) ж.б.*

Географиялык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *өн yüz (алдыңкы көрүнүшү); yüz ölçümü (бет өлчөмү); yer yüzü (жер жүзү); baştan аyağa (баштан аяк); göz alanı (горизонт); tepe başı (чоку); nehir kolu (дарыянын кириши); deniz kolu (деңиз агындысы); dağ başı (тоо чокусу); deniz yüzü (деңиз бети); dünya yüzü (жер бети); başı dumanlı (туман каптаган тоо чокусу); su yüzü (суу бети); аска бел, баш ат, баш босого, баш калаа, баш оона, бел арык, бел-белес, жака-бел ж.б.*

Турмуш-тиричилик, курал-шайман, буюм, кийим-кечек аталыштары буюмдары: *başyastığı (жаздык); kol işareti (колго тагылган белги); terazinin gözleri (таرازанын көздөрү); iğnenin gözü (ийненин көзү); kol değirmeni (кол тегирмен); kol караği (жеңдин учу); kol saati (кол саат); çantanın gözü (сумканын чөнтөктөрү); айры төш, аттиш, баш келте, баш кийим, бел бакан, бел боо, аттиш, бел күрөк, бет аарчы, бет май, бут кетмен, бут кийим, ич кийим, кол ара, кол жоолук, кол кап, кол кашык, кол куржун, кол күрөк, кол саат, кол чана, кол чанач, кол чатыр, кол-аяк, көз айнек, көз мончок, көзтумар, тиш тырмак, тиш чукур, төш белги, төш жары, төш чөнтөк.*

Оюн аталыштары: *баш таңмай, бут салмай, кол күрөш, үч таман.*

Адамдын сапатын билдирген сөздөр: *айча бел, ак баш, ак сары башыл, ала баш, апан-тапан, ашкабак баш, бадыраң көз, баканооз, балык көз, балык ооз, бет-ажар, бетпак, бир бет, бир моюн, бокмурун, бото көз, бураң бел, жер таман, жоон көкүрөк, жылаң бут, жыпар киндик, казтаман, кайчы кулак, камыш кулак, кара таман, кобуш мурун, коен кулак, кол бала, кол башчы, кол башы, күлүң көз, кыпча бел, кумурска бел май таман, марал кулак, музоо тиш, мурундун учу, найча/айча бел, сары таман, тиш жаруу, токоч бет, торгой көз, төө тапан, ултаң бет, үкүбаш, чор таман, чоңбут, шала кулак, эшек кулак, чычкан кулак; baş ашаği (оң тескери); başı bađlı (башы байланган); başı bütün (үй бүлөлүү келин); başı ачик (жалаң баш); beli ince (кымча бел); gözleri fırlak*

(мосток); *dil bilmez* (тили жок); *dış yüz* (тырпаты); *yüz şekilleri* (бет формасы); *kalkık gözler* (көздөрү чалкалайт); *gözleri kör* (сокур); *yüz çizgileri* (бет чийимдери) ж.б.

Туугандыкты билдирген аталыштар: *аттуу-баштуу*, бел куда, карын бөлө, колу-коңшу, киндик ата, киндик эне.

Зоологиялык, биологиялык аталыштар: *айнакөз* (балык), *кыркбуттуу*, *баш буттуулар*, *кашкулак*, *көп буттуулар*, *музоо баш*; *ağaç kolu* (бутак); *бөрү тил*, *ит мурун*, *уй тил*, *балыккөз*, *ботокөз*, *тооккөз*, *битекарын*, *жүрөкжапырак*, *аткулак*.

Каада-салтка, ырым-жырымга байланыштуу сөздөр: *колкайыр*, *көзакы*, *колтузак*, *оозбастырык*, *карынбурма*, *жүрөкжарды*, *тизекан*, *тилтумар*, *башкошуу*.

Адамдын кесибин, жасаган ишин билдирген сөздөр: *аскербашы*, *аш башы*, *баш кесер*, *кандуу моюн*, *он башы*, *элүү башы*, *баш бол*; *başbakan* (министр); *кол өнөрчү*, *кол өнөрчүлүк*, *кол чебер*; *başta gelen* (алдыңкы киши); *baş aktör* (башкы каарман); *baş tacı* (кумир); *başmüharrir* (башкы жазуучу); *baş operatör* (башкы оператор); *mangal başı* (шишкебек жасагычтын жанында); *sınıf başı* (класс жетекчи); *элбашчы*, *колбашы*, *минбашы*, *аскербашы*, *жолбашы*, *жүзбашы*, *элүүбашы* ж.б.

Адамдын абалын билдирген сөздөр: *башма-баш*, *бет ачар*, *бет бур*, *бетме-бет*, *тиши чыгуу*; *yenı baştan* (кайра башынан); *yüze çık-* (бетке чыгуу); *göz karatak* (көилбестен); *göz kırptak* (көз ымдоо); *göz yortak* (көз чарчаттуу); *gözle бактак* (көз менен кароо); *gözü açılmak* (көзү ачылуу); *gözü çıktak* (көзү чыгуу); *dile almak* (оозго алуу); *göz ачататак* (көз ача албоо); *göz уиттак* (көз жумуу); *başına geçtek* (башкаруу); *başına vırtak* (башына уруу); *başında beklemek* (түбүндө күтүү); *başı ağrıtmak* (башы ооруу); *başı hoş olmak* (өзүн жакшы сезүү); *başına çıktak* (төбөсүнө чыгуу); *baş almatamak* (башы чыкпай); *baş başa kalmak* (жалгыз калуу); *baş eğtek* (баш ийүү); *başa çıkarmak* (аягына чыгаруу); *kollarını аçтак* (колдорун ачуу); *kol kola* (кол кармашын); *baş başa* (жекеме жеке); *baş başa vertek* (кеңешүү);

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан синтаксистик жол аркылуу жасалган татаал зат атоочтор эң өнүмдүү жолдордун бири болуп саналат. Анын ичинде эң көп кездешкен аталыштардын катарына, курал-шайман, кийим-кечек атоолор кирери анык болду.

Ошону менен катар атоолорду билдирген зат атоочтордун татаал ысым-аттардын катарында адам, жан-жаныбарлардын анатомиялык курамында катышкан атоолор түзөт: *кол эт, ортон кол, бел омуртка, бет сөөк, көз алмасы, көз шарасы, боор эт, ооз түзүлүшү, ооз омуртка, азу тиши, акыл тиши, күрөк тиши, сүт тиши, моюн омуртка, карын шаш, такыя карын, көк боор, ич май, төш сөөк, арка омуртка (басымдуу көпчүлүгү терминдик аталыштар).*

Негизги сөз менен байланышып, анын лексикалык маанисине белгилүү бир заттык манини билдирген сөздөр: *көз байлоо, күндүн көзү, ооз бөлмө, таман жол, моюн жүн, ооз суу, ооз үй, ооз кабар, көкүрөк маңка, киндик казык, киндик тамыр, киндик темир ж.б.*

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган бардык татаал зат атоочтор: *зат атооч+зат атооч* жана *сын атооч+зат атооч* үлгүлөрү аркылуу жасалган туунду зат атоочторду жасоодо лексика-семантикалык жол аркылуу да жасалган учурлар бар. Лексика-семантикалык жол аркылуу жасалган туунду зат атоочторго төмөнкү сөздөр кездешет:

а) реестрлик деңгээлге көтөрүлгөн зат атоочтор: *колкесер, колүздүк, оозачар, бетачар, киндик кесер ж.б.*

б) термин катары бир канча сөздөр биригип бир аталышты билдирет: *боору менен жөргөлөөчүлөр, сүт эмүүчүлөр.*

в) *башбусар, башкесер, куу баш, как баш, сак кулак* сыяктуу атоолор.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган зат атоочтор өз ара синонимдик катарды да түзө алат. Мисалы, *оозгу бөлмө - оозгу үй.*

Демек, жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочтор 4 түрдүү маанини билдирет.

Атап айтканда, алар:

1. Накта заттын аталышын билдирген сөздөр. Мысалы: *белдик, көздүк, ооздук, моюндук, кулактык, тизелик, колчатыр, колакы ж.б.*

2. Абстрактуу маанини билдирген сөздөр. Мисалы: *көз караш, ичи тарлык, башчылык, көкүрөктүк ж.б.*

3. Адамга карата аталыштарды билдирген сөздөр:

а) туугандык аталыштар. Мысалы: *киндик ата, киндик бала, киндик эне, киндик эже, карын бөлө, белкуда ж.б.*

б) иш-аракет менен кесиптин ээлеринин аталыштары: *тилчи, тилмеч, элбашы, колбашы, жолбашы ж.б.*

в) кызмат аталыштары: *баштык.*

4. Кичирейтүү модификациялык маанисин билдирген сөздөр. Мисалы: *бетче, тилче, кулакча, тилчик ж.б.*

Булардын ичинен аталышты билдирген зат атоочтордун тубаса негизинен экинчи бир аталышты билдирген сөздөр көп кезигери анык болду, алардын саны 253 туунду сөз. Кийинки орунда адамга карата туунду атоолор – 28 сөз, абстрактуу аталыштар – 13 туунду сөз, абстрактуу кичирейтүү модификациялык маанилер – 5 туунду сөз.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан 46 туунду этиш жасалган. Бул туунду этиштер морфологиялык жол аркылуу жасалат. Туунду этиштерди жасоодо жогорку өндүрүмдүүлүктү *-ла (-ле) / -да (-де) / -та (-те)* мүчөсү көрсөтөт. Бул мүчө аркылуу жасалган туунду этиштердин маанилерине карай төмөнкүдөй көрсөтсө болот:

а) мүчө дене мүчө аталыштарына жалганып, ошол дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган кыймыл-аракетти билдирет:

1. *Түз маанисинде: тиште, таманда I, кулакта, тизеле, ичте. Мисалы, тиште I. Тишке салып кысуу, кыса кармоо, көтөрүү.* Ит сөөк тиштеп бараткан эле (*Шүкүрбеков*). 2. *Тиши менен кертүү, бөлүү, үзүү.* Чаргын боорсоктун тең жартысын бөлө тиштеп алды (*Сыдыкбеков*). 3. *Тиши менен айбат кылуу, кол салуу же коргонуу аракетин жасоо.* Ат тиштеп алды. Ит тиштеди. Карышкыр тиштеди. 4. *Тиш салып кармоо, басып калуу, өлтүрүү.* Өрдөк тиштей турган

машке. Сак сагызган түлкүнүн башына барды, Шак эттире түлкү акең тиштеп алды (*Шүкүрбеков*). 5. *Тишке салып кысуу аркылуу териден тигилген кийимдин тигишин жаткыруу*. Тондун тигишин тиштеп жаткыруу [КТТС, 2019: 503].

2. Өтмө мааниде (*басымдуу көпчүлүгү*): *көздө, моюнда, тилде, көкүрөктө, колдо, бетте, бутта, боорло, аркала*. Мисалы, *көздө 1. Кайтаруу, көз болуу, көз салуу. Жылкыларды Кумар көздөп турган эле («Ала-Тоо»)*. 2. *Максат кылуу, белгилүү бир максатта болуу, бир нерсени беттөө. Бир ишти көздөсө, Батийна аны өз билгениндей иштей берет (Сыдыкбеков)*. || *Бир жакка карай бет алуу, багыттануу. Кайыр-кош айтып Солтобай Калкын көздөп жөнөдү («Олжобай менен Кишимжан»)*. *тилде Жемелөө, урушуу, сөгүү, тил тийгизүү. Улууга жаман айтпаган, Кичууну тилдеп какпаган, Биздин, биздин башкарма (Осмонов)* [КТТС, 2019: 37].

3. Аракетти ишке ишке ашырууга ылайык болгон турмуш жабдык атоолор жалганып (*ошол берилген жагдайда жене мүчө атоолору дал ошол мааниде колдонот*), негиздин маанисине түз байланышып, кыймылды билдирет.

Мүчөнүн аракети аркылуу турмуш жабдыктын аталышына жалганып (*ал берилген жагдайда дене мүчө атоолору ошол мааниде колдонот*), негиздин маанисине түз байланышта кыймылды билдирет: *таманда II*. Мисалы, *таманда Бут кийимге таман салуу, таш таман кагуу*.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан туунду этиштерди жасоо мүчөлөрдүн ичине *-лан (-лен), -дан (-ден), -тан (-тен)* сыяктуу мүчөлөр кездешет. Алар аркылуу 10 туунду этиштер жасалган: *аркалан, жүрөктөн, кулактан, тиштен, ооздон, белден, колдон, тилден*.

Бул туунду этиштер өтмө мааниде колдонулат. Мисалы, *колдон* — бир нерсени пайдалануу; *жүрөктөн* — батырлануу, кайраттануу; *белден* — күчтөнүү ж.б.

-Лаш (-леш) мүчөлөрү да өнүмдүүлүгү жагынан осыкан шамалас болып келеди. Ал аркылуу жасалган туунду этиштер (*тизелеш I, төштөш, ичтеш, көздөш, белдеш, колдош, тилдеш II*) бирге аракет кылуу процессти билдирет.

Мисалы, *жүрөктөш* Ой-санаасы бирге, ой-тилеги бир-бирине жакын, кыйышпас ынак. *Казак эли, жылдыздашым, тилектеш, Казак эли таалайлашым жүрөктөш* (Токомбаев) [КТТС, 2019: 554].

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын тубаса негиздеринен туунду этиштерди жасоого катышкан өнүмсүз мүчөлөрдүн катарына *-син, -сүн, -сен, -ти, -кар, -е, -шы (-ши)* ж.б. кирет. Алар аркылуу *жүрөксүн, моюнсун, белсен, төштө, башкар, тизеле, тиле, көкүрөксү* ж.б. туунду сөздөр жасалган.

Атап айтканда, 1) кыйын болуу, эч нерседен коркпоо (*жүрөксүн*), 2) бир нерсеге көнүү, моюн сунуу, багынуу (*моюнсун*), 3) негиздин маанисине байланыштуу нерсени орундатуу (*башкар, тиште, тиле*), б) тубаса негиздин маанисине кошумча маани берүү (*көкүрөксү* — өзүн-өзү көкүрөк көтөрүү, көөдөнүн көтөрүү) ж.б.

Булардын ичинен *тиле* этишинин түпкү маанисине жакындашып, байыркы этиштик маанисине оошуп бара жатканы байкалды. Мисалы, *ТИЛЕ Каалоо, тилек кылуу. Агасы мен, уулу мен, Аманын тилейт жанымын* (Үмөталиев) [КТТС, 2019: 494].

Демек, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду этиштерди билдирген маанилери төмөнкүдөй:

1) Кыйын болуу, эч нерседен коркпоо маанисин билдирет. Мисалы: *көкүрөксүн*.

2) Негизги лексикалык маанисинде катышкан иш аракетти билдирет:

а) дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган кыймылдын маанисин билдирүү (түз жана өтмө маанисинде).

Мысалы: *кулакта, тизеле, тиште, башта, бутта, боорло, көкүрөктө, колдо* ж.б.

б) аракетти ишке ашырууга ылайыкталган турмуш жабдыктарынын аталыштары аркылуу жасалган кыймылдын маанисин билдирүү. Мысалы: *таманда II*.

3) Бир нерсеге көнүү, багынуу маанисин билдирет. Мисалы:

мойыюнсун.

4) Ортомчул процессти билдирет. Мисалы: *белдеш, колдош, көздөш, тизелеш I ж.б.*

Булардын ичинен негизги лексикалык маанисине байланыштуу жасалган иш-аракетти билдирген сөздөр эң көбү 37 туунду сөз. Ал эми андан башка зат атоочтон жасалган ортомчул процессти билдирген 7 туунду сөз, жана бир нерсеге көнүү маанисин билдирген 1 туунду сөз өнүмсүз жасалган.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду сын атоочтор сан жагынан этиштен кийинки орунду ээлейт.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду сын атоочторду жасоого катышкан жолдордун ичинен лексика-семантикалык жол өнүмсүз болуп саналат. Ал аркылуу *бөлөк бөтөн*, өзүнүн маанисине жумшалган жалгыз гана *башка* туунду сөз жасалган.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду сөздөрдүн ичинен сын атоочтор эң көп түрдүү маанини билдирери анык болду. Мында туунду сын атоочтор:

1. Негизги зат атоочтон жасалып, анын лексикалык маанисине карай, белиглүү бир заттын, башка кубулуштун бар экенин билдирет (биринчи жана өтмө маанисинде: *бастуу, буттуу, боорлуу, аркалуу, мурундуу, моюндуу, төштүү, тилдүү, ооздуу, белдүү ж.б.*

2. Бир нерсенин жок экенин билдирет: *тилсиз, башсыз, колсуз, белсиз, бетсиз, көзсүз, тишсиз, жүрөксүз, көкүрөксүз, ж.б.*

3. Негиздин лексикалык маанисине шайкеш белгилүү бир иш-аракетке тиешеси бар экенин билдирет: *колчул, көкүрөкчүл.*

4. Салыштыруу маанини билдирет: *башындай, белдей, беттей, жүрөктөй, көздөй, колдой I, карындай ж.б.*

5. Зат атоочтон жасалып, анын лексикалык маанисине байланыштуу касиетти билдирет: *башкы, бетки, оозку, ички, тилдик II, ж.б.*

6. Негиз сөздүн мазмунуна шайкеш маанини билдирет:

а) зат атоочтон жасалып, түрдүү карым-катыш жагынан мамиле боло

албаган маанини билдирет: *тилдеш I, башташ I, беттеш II, тизелеш II, жүрөктөш, ж.б.*

б) адамзат, жан-жаныбарлардын төркүн-төрүнө байланыштуу маанини билдирген зат атоочтон жасалып, алардын тукум-уруусу бир экенин билдирет: *киндиктеш.*

7. Өлчөмдү билдирет: *беттик, колдык II*

3.5. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн фонетикалык окшоштук жана айырмачылыгы

Биздин оозеки кебибиздеги ар бир сөздү айтууга жана угуп кабыл алууга ылайыкташкан ырааттуу формага келтирип турган негизги фактор тыбыштык материя болуп саналат. Ар бир элдин тили мына ушул тыбыштык материянын базасында гана байланыш-катыш куралы болуп жашай алат. Тилдин мындай материалдуулук касиети болбосо, биздин кебибиздеги айрым сөз же сөз айкаштары менен сүйлөмдөр айтылышы да жана алардын экинчи тарапка угулуп, кабыл алынышы да мүмкүн эмес [Садыков, 2006: 35].

Ошол эле маалда татаал сөздөр да жөнөкөй сөз сыяктуу бир нерсенин аталышы катары кабылданып, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Бул жөнүндө академик Б.Орузбаева минтип жазат: «Сложные слова и словосочетание обладают одинаковыми специфическими особенностями и как бы составляют неразрывное единство. В то же время они имеют существенные отличия, которые позволяют отнести сложные слова к области морфологии, а словосочетания к области синтаксиса. Единство и взаимосвязь их заключается в том, что в основе образования обоих лежит использование одного и того же грамматического средства (одинаковое грамматическое оформление). Различие же состоит в основном, в том, что лексикализация у сложных слов почти завершена, что нельзя сказать о словосочетаниях. ... Кроме того, если сложные слова выполняют номинативную функцию, то словосочетания —

коммуникативную [Орузбаева, 1964, 184-186-б.]».

Тыбыштар – сөздүн айтылышында жана кулакка угулушунда бизге айкын сезилген материалдык белгилер. Жазууда бул белгилер тамгалар же башка графикалык каражаттар аркылуу туюнтулат [Садыков, 2006: 84-85].

Диссертациялык иште жаңы сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык кыргыз тилинде дене мүчө аталыштарын билдирген 23 сөз, түрк тилинде да дене мүчө аталыштарын билдирген 23 сөз тандалып алынды. Алар төмөнкүлөр:

Кыргыз тилинде: *арка* I 1. Дененин моюндан тартып куймулчакка чейинки омурткалардан турган бөлүгү. *Ат аркасын суутуп Эки-үч күн мында туралы!* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. Бет алып турган тарапка Карамкаршы жак, арт жак. *Азыр аркада калган кызыл тоо анда көрүнгөн эмес* (Сыдыкбеков). *Ат кепенин аркасы аңырайып көчүп кетиптир* (Касымбеков). 3. *өт*. Таяныч, жөлөк, коргооч, жардам. *Атаң кууп салганда, Арка болгон мен элем* («Эр Табылды»). *Күрүчтүн аркасы менен күрмөк суу ичет* (макал). *Кабылан Манас, жан досум, Качан көрөм аркаңды* («Манас»). *Алымкул арка кылган Кулбаш сыркоолоп, төшөктө жатат* (Абдукаримов) [КТТС, 2019: 125].

Түрк тилинде: *arka* 1. Bir şeyin temel tutulan yüzünün tam ters yanı. 2. Bir şeyin sırt durumunda olan yüzeyi. 3. Geri kalan bölüm. 4. Art, peş. 5. Otururken sırtın dayandığı yer. 6. (*insan için*) Vücut, beden. 7. Arkada olan, arkada bulunan. 8. Koruyucu, kaçırgan, iltimasçı, piston. 9. Geçmiş, geride kalmış zaman [Türkçe Sözlük: 63]

Кыргыз тилинде: *баш* 1. Адамдын, жалпы эле жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон дене мүчөсү. *Эсен унчукпай гана башын ийкеди да, Жуманын арпынан баспы* (Жантөшев). *Таякчан, көпчүлүгү көз айнекчен, Кашка баш чекелери бир карышпап* (Токомбаев). *Ап башы менен эр башы Абалдан кайда калбаган* (Бөкөнбаев). 2. Адамдын же айбандын өзү. *Башпагыдай апаэнең Малга саппайп башыңды* (Тоголок Молдо). *Жаңжалдан жалын чыкпайбы, Жамандык башпы жуппайбы* («Эр Табылды»), *Санаса, баарысы опуз эки баш бодо* (Бейшеналиев). || Белгилүү бир бирдик, бир бүтүн катарында алынган эсеп саны. *Кош башына бир семиз Жылкыдан пандап сойгула* («Эр

Табылды»). 3. Бир нерсенин алгачкы чыккан жери, жогорку жагы, башталышы. *Жыл башы январь. Иштин башы жакшы башпалды Мен суу башына барамын, Жогорпон кечүү чаламын («Эр Табылды»). Сай башынан кыйгач канал чыгарып, Так өзөндүн үспү менен жүргүзгөн (Маликов). Ууру! Жылганын башын көздөй чапкыла (Байтемиров).* 4. Дан эгиндердин дан берүүчү бөлүгү. *Кызыл буудайдын ар биринин башы кере карыш (Абдукаримов). || Кээ бир өсүмдүктөрдүн тоголоктонуп чыккан желе турган бөлүгү, түбү. Шамбен, сенин Жеңишпайың ал күнү бир баш кызыл пиязды бүп жеди (Сыдыкбеков). Капустанын ар бир башы чарадай (Осмонкул).* Жалпы эле өсүмдүктөрдүн, бак-дарактардын эң жогорку жагы, : учу. *Кышпактын эли кандайдыр бир сары гүлдүү чөптүн кургапылган башпарын укалап чайнекке салып демдешеп (Абдукаримов). Салкын жел көк шибердин башын ыргайп (Нуркамал). Эки жараканын башын опко салып коюп бир кемпир опурап (Бөкөнбаев).* 5. Чоку, төбө, бир нерсенин жогорку, үстүнкү бөлүгү. *Тоо башпарына караңыз, башыңыз айланбайп, -деди (Сыдыкбеков). Каныбек бийик асканын башында апасы Сансыздан үйрөнгөн ырын ырдап, опурап (Жантөшев).* 6. Тескөөчү, башкаруучу, башчы. *Айымкан менен Жээнпай спол башы болуп опурушап (Бөкөнбаев). Анда он үйгө бир он башы (Жантөшев). Элүү башы, жүз башы, Эл башпаган эрлериң, Бириң калбай баарың кел («Сейтек»).* 7. Болуп жаткан иштин, окуянын ж.б. дал үстү, өзү, жаны. *Башына келип көп малдын Башкарма көрүп макпансын (Маликов). Жинхуа үч кыз менен очок башында памак жасашып жүрөп (Жантөшев).* 8. Мыкты, тандамал, башкалардан жогору, биринчи. *Баш козу. Баш жылкы. // Ойдо жапкан паш элең Орокчунун башы элең (Тоголок Молдо) [КТТС, 2019: 210].*

Түрк тилинде: *baş* 1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser. 2. Bir topluluğu yöneten kimse. 3 Başlangıç. 4. Temel, esas. 5 Arazide en yüksek nokta. 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu. 7. Bir şeyin uçlarından biri. 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde tane. 9. Para değiştirirken verilen veya alınan üstelik, sarrafiye. 10. Bir şeyin yakını veya çevresi. 11. «Baş» kelimesi birçok

deyimde «öz varlık, kendisi» anlamını taşıyan bir zamir niteliğindedir. 12. Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün anlamında birleşik kelimeler yapar. 13. Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği. 14. «... başına» adlardan sonra ve nicelik anlatan kelimedен önce gelerek üleştirme anlamı verir. 15. Deniz teknelerinde ön taraf. 16. En uç, yüksek nokta veya en ön [Türkçe Sözlük: 97].

Кыргыз тилинде: *бел* 1. Дененин жамбашка жакын ичкерээк тартып кеткен арка жак бөлүгү, арканын жамбашка жакын бөлүгү. *Кымча бел. Бураң бел. Айым өйдө болуп, уюган белин кайкалатат* («Ала-Тоо»). *Карыялардын таягы жоктору эки колун белине коюп баратышты* (Абдукаримов). 2. Бир нерсенин орто чени, орто бөлүгү. *Чаканын белинен суу алып келе койчу, деп энеси баласын сууга жумшады Чайнектин белине чейин суу куюп, чай кой.* 3. *өт.* Жөлөк, таяныч, тирек. *Уул жакшы өссө, атага бел* (Сыдыкбеков). *Бел кылабыз биз сени курдаш* (Турусбеков). 4. Тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкыраак жери. *Ашуусу болбой, бел болбойт* (Тоголок Молдо) *Акбар ашуунун белине түшө калып, ээрин оңдоду* (Убукеев). *Булуңдун сырты тоо деп атанбаганы менен бийик бел* (Касымбеков) [КТТС, 2019: 233].

Түрк тилинде: *bel* II 1. İnsan bedeninde göğüsle karın arasında daralmış bölüm. 2. Bu bölümün, sırtın altına rastlayan bölgesi. 3. Hayvanlarda omuz başı ile sağrı arası. 4. Dağ sırtlarında geçit veren çukur yer. 5. Geminin orta bölümü [Türkçe Sözlük: 106].

Кыргыз тилинде: *ич* I 1. Адамдын, жаныбарлардын ичеккарын орношкон бөлүгү, курсагы. *Көзүң ооруса колуңду тый, ичиң ооруса тамагыңды тый* (макал). *Эчтеме ичпей ичиңер каарылып кетти го* (Жантөшев). 2. Курулуштун, имараттын же башка нерселердин ички бөлүгү, ички тарабы. *Үйдүн ичи жымжырт* (Сыдыкбеков). *Бөлмө ичи жыпжылуу, таптаза* (Байтемиров). *Мыскалдар ичке киришти* (Сыдыкбеков). 2. Кездеменин же кийимдин сыртына карама-каршы жагы, кийимдин астары. *Ичин кымбат иштеткен, Сырттаным сапар кетет деп, Жыйнап алып Кенжеке, Сан келинге тиштеткен* («Эр Төштүк»). 3. Элдин, көпчүлүктүн, токойдун, кандайдыр бир көп нерсенин ж.б.

арасы. *Эл ичинен көп карайт, Элдияр, Эрмек ынагын* («Эр Табылды»). *Жылтырайт бак ичинен айдын көзү, Узарган алда кайда көлөкөсү* (Шүкүрбеков). *Астынан эсеп жеткис жылкы айдатып, Ичинен тулпар тап деп кыйноо салды* (Осмонов). 4. Белгилүү бир мезгил аралыгын, убакыт мезгилин, жашты көрсөткөн убакыт өлчөмүн билдирүүдө колдонулат. *Курманбектин салдырган жайы эки жыл ичинде бүттү* («Курманбек»). *Түн ичинде уйкум жок* («Эр Төштүк»). *Он жетион сегиздин ичинде* (Нуркамал). *Түн ичи ай асманда жарык берген, Келинкыз, боз уландар баары келген* (Шамшиев). *Аз эле күндүн ичинде, Арык мал туйлап семирген* (Үсөнбаев). 5. Башкаларга белгилүү болбогон, ачык сыртка чыгарылбаган ой-пикирди, көңүл жайын, абалды билдирүүдө колдонулат. *Арманым калды ичимде* («Семетей»). *Ичиңде бузук турат, сыртын көрчү, Чын эле досуңсунат байкуш сенин* (Токомбаев). *Ичинен көрсөтөм деп саган бирди, Кызыл чок жүрүп кетти туталанып* (Турусбеков) [КТТС, 2019: 616].

Түрк тилинде: *іç* 1. Herhangi bir durumun, cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer, dahil, dış karşıtı. 2. Oyuk olan veya oyuk sayılabilen şeylerin boşluğu. 3. Cisimlerin yüzeyleri arasında kalan her nokta. 4. (toplu bir durumda bulunan) Kimse veya nesnelerin arasında bulunan kimse veya nesne. 5. Ten ile dış giysiler arası. 6. Kabuğu olan veya dışıkabuk durumunda bulunan yiyeceklerde kabuğun sardığı bölüm. 7. Pirinç, soğan ve baharatla hazırlanan, dolmalarda kullanılan karışım. 8. Mide, bağırsak, karın. 9. Akıl, gönül, irade gibi insanın manevî varlığını oluşturan şeylerden herhangi biri. 10. Bir ülkede, şehirde, toplulukta vb.de olan veya yapılan. 11. (somut kavramlarda) İki veya ikiden çok şeyde merkeze daha yakın olan. 12. İnsanın manevî varlığıyla ilgili olan. 13. Muhteva. 14 Değişik yemeklerde kullanılmak üzere et ile sebzelerin ince kıyımının karıştırılması ve yoğrulmasıyla meydana getirilen karışım [Türkçe Sözlük: 423].

Кыргыз тилинде: *кол* I 1. Адамдын эки ийнинен баштап, манжаларынын учуна чейинки мүчөсү. *Динар колундагы китепти чоң энеге көрсөтүп, силкилдетип койду* (Сыдыкбеков). *Абдылданын сол колу шалкайып калды* (Байтемиров). 2. Малдын алдыңкы буту. *Аттар колдорун солбута*

тарсылдатып, ташты чапчышат (Жантөшев). 3. Беш манжа. *Беш кол тең эмес* (макал). *Беш колундай билет*. 4. Кимдир бирөөнүн жазуудагы, тамга тартуудагы өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүгү. *Кат уулум тарабынан жазылганына көзүм жетти, колунан тааныдым* («Ала-Тоо»). 5. Кандайдыр бир документке, тизмеге, текстке же картинага тиешелүү адамдын өзү тарабынан жазылган фамилиясы, аты-жөнү [КТТС, 2019: 788].

«Түркчө «сук» жана монголчо «ун (ын)» сөздөрү генетикалык жактан байланышпаган менен, сөөмөйдүн атын билдирген маанилеш сөздөр экенин көрөбүз. Мисалы, байыркы түркчө *сук кол* – алтайча *ус кол*, «указательный палец». Ушуга караганда байыркы түрктөр, монголдор сууну көлөмүнө жараша өзүнүн денесине, тагыраак айтканда, манжаларына, колуна, мүрүсүнө салыштырып атагандыгы аныкталат. Көлөмү анчалык чоң эмес суулар колдун манжасына, атап айтканда, сөөмөйгө салыштырылып, сөөмөйдү билдирген сөз аркылуу туюнтулган. Колдун манжалары сыяктанып ар кайсы коктулардан агып чыгып, чоң суу болуп бириккенин адамдын колуна салыштырылып, андай сууну *кол* деп атаган. Байыркы түрк тилинде *кол* деген сөз адамдын колунан тышкары өрөөн деген мааниде да колдонулган. Андай мааниси Махмуд Кашгаринин «Диванында» жана «Кутадгу Биликте» чагылдырылган. Монгол тилинде *гол* сөзү «река, долина реки» деген мааниде кабыл алынган. Анткени адамдын колу денесинин бир айрыгы, бөлүгү болгон сыяктуу чоң суу да дарыянын бир бөлүүн элестетет. Кыргызстандагы Каракол, Кеңкол, Сарыкол деген жер+суулардын аттарындагы кол сөзү «чоң суу» маанисиндеги жогорку сөз болуп эсептелет. Түрк тилдеринде *мүр(ү)* (кыргызча), *мөр* (татарча) айтылган сөз монголчо *мөр(өн)* түрүндө келет да, адамдын ийини (плечо) деген маани берет. Монголчо мөрөн деген сөз көлгө, деңизге куя турган дарыя деген маани берет. Бул сөз да чоң дарыяны адамдын ийинине салыштыруудан келип чыгат. Ушундай маанидеги сөз Көкөмерен деген Нарындын оң куймасынын атында айтылат. Башка учурда чоң суу деген мааниде иран тилинен кирген дарыя деген сөз кеңири колдонулат. Мисалы: Кара-Дарыя, Сыр-Дарыя. Демек, суу деген сөздүн тегин изилдей отуруп, байыркы түрктөр жана ага тектеш

монголдор сууну көлөмүнө жараша: кичинесин манжасына (сөөмөйүнө), чоңун колуна, дарыяны мүрүсүнө салыштырып атаган [Сейдакматов, 2005: 3].

Түрк тилинде: *kol* 1. *İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm.* 2. *(koyun, dana, kuzu vb. için) Ön ayağın üst bölümü.* 3. *Giysinin kolu saran bölümü.* 4. *Ağaçlarda gövdeden ayrılan kalın dal.* 5. *Makinelerde tutup çevirmeye veya çekmeye yarayan ağaç veya metal parça.* 6. *Bazıçalgıların elle tutulan sap bölümü.* 7. *Bir koltukta, bir divanda kol dayamaya yarayan parça.* 8. *Bir şeyin ayrıldığı bölümlerden her biri, dal, kısım, branş.* 9. *Güvenliği sağlamak amacıyla dolaşan polis, jandarma veya asker topluluğu, karakol, devriye.* 10. *İştakımı, ekip, grup.* 11. *Kanat kol.* 12. *Dizi, düzen.* 13. *Bir halat oluşturan bükülmüş lif demetlerinden her biri* [Türkçe Sözlük: 555].

Кыргыз тилинде: кулак I 1. *Адамдардын, жаныбарлардын угуу мүчөсү. Чынбы кулак укканы, Ата деген үнүңдү (Бөкөнбаев). Күркүрөп жаткан дайранын, Кулагың тунат шарына (Бөкөнбаев). || Угуу сезими, бир нерсенин дабышын сезүү, кабыл алуу мүмкүндүгү. Айткан сөздү угузбай, Кулакты алды карылык (Токтогул).* 2. *Баштын угуу органы орношкон жериндеги кемирчектүү калканчы. Кулагын кылыч шыпырып, Молойгондор дагы бар («Манас»). Кебек карыя үшүгөн кулактарын кашыды (Байтемиров). Кыйгач кулак жээрде ат, Кызыктырат адамды (Осмонкул).* 3. *Тумактын кулакчыны. Базарбек экөөбүз түлкү тумактарыбыздын кулагын түшүрүп алганбыз (Каимов). Чотурдун тумагынын кулактары делдектен баратат (Касымбеков).* 4. *Нерсенин кармоо, көтөрүү үчүн атайын жасалган бөлүкчөсү. Казандын кулагы. Каптын кулагы.* 5. *Кылдуу музыкалык аспаптардын кылын бурап, чертилүүчү күүгө ылайыктоочу тетиги. Комуздун кулагы. Кыл кыяктын кулагы.* 6. *аңч. Кара мылтыктын дары куйган жери. || Кара мылтыктын от алдыруучу кулагы* [КТТС, 2019: 86].

Кулак. Кулак деген сөз ук деген этиш менен уңгулаш келет. Бул сөз ук+ул+ак деген бөлүктөрдөн куралышы мүмкүн. Андай болгондо ук деген этишке -оочуу // -уучуу мүчөсүнүн маанисин берген -ул деген мүчө жалганып, укул деген сөз жасалган. Ал угуучу деген маани берген [Юнусалиев, 1971: 54].

Түрк тилинде: *kulak 1. Başın her iki yanında bulunan işitme organı. 2. Bu organın, sesleri toplayıp içeriye almaya yarayan dış bölümü. 3. Balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri. 4. Telli çalgılarda tel germeye yarayan burgu. 5. Seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği. 6. Sabanın toprağa giren kısmının iki yanında bulunan ve toprağı yollara dökmeye yarayan parça. 7. Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri* [Бүyük Түркче-Русча Сөзлүк 1994: 570].

Кыргыз жана түрк тилдеринде фонетикалык ажырым арбын кездешет. Тектеш тилдердин арасында мындай ажырымдардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыз жана түрк тилдеринин ортосундагы фонетикалык айырмачылыктардын пайда болушунун бир канча себептери бар:

а) биринчиден, түрдүү алфавиттердин колдонулушу. Тагыраак айтканда, кыргыз тилинде кирилл алфавитине негизделген кыргыз алфавити, ал эми түрк тилинде латын алфавитине негизделген түрк алфавити колдонулат;

б) экинчиден, бул тилдердин биринин түрк тилдеринин огуз тайпасына кириши, экинчисинин ушул тилдердин кыпчак тайпасына кириши;

в) үчүнчүдөн, башка тилдер менен болгон карым катыштары. Тил ал тилде сүйлөгөн элдин тагдыры менен ажырагыс бирдикте өнүгүп, өзгөрүп отурат. Эл туш болгон тарыхый, саясий, социалдык, экономикалык процесстерге тил дагы дуушар болот, өзгөрөт, өнүгөт жана толукталат. Кыргыз жана түрк тилдеринде сүйлөгөн кыргыз жана түрк калкы территориялык жактан бири биринен алыс жайгашкандыктан башка тилдер менен болгон карым катыштары дагы ар башка жолдор аркылуу ишке ашкан. Алсак, кыргыз тилине орус тили жана орус тили аркылуу Европа тилдери өз таасирин тийгизген. Ал эми түрк тилине Европа тилдери башка тил аркылуу эмес түздөн түз таасирин тийгизген. Мындан тышкары, түрк тилине араб, фарс тилдеринин тийгизген таасири дагы абдан маанилүү.

Жогоруда айтылган себептердин жыйынтыгында, кыргыз жана түрк тилдеринин сөздүк корундагы дене мүчө аталыштарын билдирүүчү сөздөр

арасында фонетикалык мүнөздөгү төмөнкүдөй айырмачылыктар жаралган:

Кыргыз тилинде: *боор* 1. Өттү жана тамак сиңирүүгө керек болгон заттарды иштеп чыгаруучу адамдын жана айбандын ички органы, мүчөсү. *Жүр майданга, баатыр балдар киребиз, Жат душмандын боорун жарып тилебиз* (Барпы). *Балам, мына бул боорду бышырып жей тургула* (Жантөшев). 2. Төш тарап, көкүрөк жак, ич жак тарап. *Эрнис эки колун бооруна алып ары-бери басат* (Жантөшев). *Эрке кыз Жылдызканды акырын гана бооруна кысып, каадасынча төбөсүнөн жыттады* (Байтемиров). *Аскерлер бирде боорлору менен жылып, бирде Дал-далуу жерге илбирстей секирип жүгүрүшүп кетип баратышты* (Жантөшев). 3. Тоонун, жардын, дубалдын ж. б. капталы, бети. *Эми көр, ал боорго бак сайылган* (Маликов). *Четин асканын бооруна жабышып чыккан* (Жантөшев). *Дубалдын боорундагы саатты караса, он экиге жакындай калыптыр* (Байтемиров). 4. Белгилүү бир жердин аймагы, айлана чөйрөсү, өрөөнү. *Тоодой саман үйүлүп, Чүй боору эгин жыттанат* (Шүкүрбеков). 5. Бир тууган, тууган, тукуму, теги бир. *Аркаңда калган карындаш Бооруңар айтат саламды* (Бөкөнбаев). // Жүрөк сезимин, кишинин көңүлүн, боорукерликти, жакын санагандыкты билдирүүдө колдонулат. *Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт* (макал). *Алмамбет акыл ойлонду, Аябай боору толгонду* («Манас») [КТТС, 2019: 271].

Түрк тилинде: *bağır* 1. Göğüs. 2. (ok yauı ve dağ için) Orta bölüm. 3 Ciğer, bağırsak gibi vücut boşluklarında bulunan organların ortak adı, ahşа [Türkçe Sözlük: 88].

Кыргыз тилинде: *жүрөк* I 1. Адамдардын, жаныбарлардын сол жак көөдөнүндөгү булчуңдуу баштыкча түрүндөгү кандын айланышын тейлеп турган борбордук орган. *Жүрөгүн тыңшап оорунун, Жылмайып доктор сүйлөдү* (Бөкөнбаев). || Ушул органдын сырткы тушу. *Колун жүрөгүнө коюп ойлоно калды*. 3. Адамдын ички дүйнөсүн: оюн, тилегин, ички сезимин, кайгысын, ниетин, жалпы эле көңүлүн билдирүү иретинде колдонулат. *Жүрөк сырын айтууга, Тил жетишпейт, тил гана* (Токомбаев). *Эригендей жүрөгүм, Экиленип баратам* (Токомбаев). *Анан калса тоодогу түн дагы жүрөккө жакын*

сезилет (Байтемиров). *Жылуу тийген жүрөккө, Сөздөрү ай бозойдун* (Турусбеков). 4. Эрдикти, баатырлыкты, кайраттуулукту, жүрөктүүлүктү, тайманбастыкты, эргүү сезимин билдирүүдө колдонулат. *Кайдасың арстан жүрөк Өмүрбегим* (Үмөталиев). *Акылынан шашпаса, Жоокердин көркү жүрөктө* («Мендирман»). *Жүрөгү бар азамат, Ошондо ишке жарады* (Турусбеков). *Жалын жүрөк, сөзгө чечен, ишке маш* (Токомбаев). 5. Бир нерсенин эң негизгиси, борбору, чордону. *Тормоз вагондун жүрөгү* (Сасыкбаев). *Жер жүрөгү Москва* (Бөкөнбаев) [КТТС, 2019: 554].

Түрк тилинде: *yürek* 1. *Göğüs boşluğunda, iki akciğerin arasında, vücudun her yanından gelen kanı akciğerlere ve oradan gelen temiz kanıda vücuda dağıtan organ, kalp.* 2. *Herhangi bir şeyden çekinmemе, korkmama, yüreklilik, korkusuzluk, cesaret.* 3. *Acıma duygusu.* 4. *Bazı deyimlerde «hiçbir gizli, art düşüncenin karışmamış olduğu duygu» anlamını verir.* 5. *Bir kimsenin ruhsal yönü, gönül.* 6. *Mide, karın, iç.* 7. *İskambil kâğıtlarının dört grubundan benekleri kırmızı, yürek biçiminde olanı, kupa* [Türkçe Sözlük: 937].

Кыргыз тилинде: *көз* 1. Адамдын, жанжаныбарлардын көрүү мүчөсү. *Бала көзүн ушалап өйдө турду* («Жаш ленинчи»). *Көзү бүтүйгөн бирөө үйдүн ичин айландыра карады* (Жантөшев). *Малдын көзүнө көрүнгөндөй от калбаптыр, жер такыр болуп кетти. Журт которуп көчүү керек* («Ала-Тоо»). *Көздөрүмдүн нурларынан кечтелеп, Жолдоруна гүлдөр эктим Энтелеп* (Мамазаирова). 2. Башка эмес, нак өзү, дал өзүнүн көрүнүшү, турпаты. *Жоголгон буюмуңдун көзүн таанысаң, алгын, балам* («Чалкан»). *Жоголгон малыбыздын көзүн таанып турабы* («Ала-Тоо»). *Балдарымдын көзүн көрсөм эле ыраазымын* (Абдукаримов). *Көзүм барда айтайын, Көргөнүмдү калкыма* (Токтогул). 3. Бир нерсенин тешиги, жылчыгы, ачык бөлүгү, көзөнөгү. *Ийненин көзү. Терезенин көзү. Тузактын көзү.* || Пайда болгон, чыккан жери (мис. булактын). *Булактын көзү капкара болуп көрүнүп турат* (Таштемиров). 4. Куржундун же бир нече бөлүктүү башка нерсенин айрым бөлүгү, бөлүкбөлүк чөнтөктөрү. *Акматтын эки куржун көзү китеби боло турган* (Жантөшев). *Куржундун бир көзүнөн эки кагаз чай чыкты* (Жантөшев). *Шкафтын бир көзү*

толтура китеп экен («Ала-Тоо»). 5. Шакектин же башка нерсенин кичине асыл таш, мончок ж.б. орнотулган жери, бөлүгү. 6. Күндүн, айдын ж.б. бети. *Күндүн көзүн булут каптады* (Жантөшев). *Жылтырайт бак ичинен айдын көзү* (Шүкүрбеков) [КТТС, 2019: 30].

XI кылымда жазын «Диван Лугат-ат-түрк» деген эмгекте *күзгү* деген сөз *көргү* деген түрдө колдонулгандыгы айтылган. Ошол эле эмгекте азыркы *көрдү* деген сөз *көздү* деген сөз аркылуу берилген. Бул учурларда да *p* жана *z* тыбыштары бир-бирине оошкондугу даана байкалат. Кыскасы, *көр* деген этиш менен *көз* деген сөздүн байланышы бар экени белгилүү болот [Юнусалиев, 1971: 55].

Түрк тилинде: *göz* 1. Görme organı. 2. (bazı deyimlerde) Görme ve bakma. 3. İyi veya kötü nitelikler, tutkular, duygular anlatan bakış. 4. Bakış, görüş. 5. Suyun topraktan kaynadığı yer, kaynak. 6. Delik, boşluk. 7. İçine girilen, öteberi konulan, bölümleri olan bir şeyin her bölmesi. 8. Çekme, çekmecelerin her biri. 9. Terazî kefesî. 10. Kıskançlık veya hayranlıkla bakıldığında bir şeye kötülük verdiği inanan uğursuzluk, nazar. 11. Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı. 12. Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri. 13. Bölüm, hane. 14. Bazı yaraların uç bölümü [Türkçe Sözlük: 353].

Кыргыз тилинде: *моюн* 1. Денени, тула бойду баш менен бириктирип турган бөлүгү. Кара моюн ак эчки Эркелетти эгизди (*Токомбаев*). Кишимжан укурук моюн калем каш, Кундузга окшош олоң чач (*Олжобай менен Кишимжан*). 2. Идиштердин ооз жагына жакын ичкерээк келген жери. Кумгандын моюну [КТТС, 2019: 225].

Түрк тилинде: *boyun* 1. Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi. 2. Şişe, güğüm gibi kapların veya vida, civata gibi araçların dar olan üst bölümü. 3. Sorumluluk. 4. Dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer [Türkçe Sözlük: 129].

Кыргыз тилинде: *мурун* I Адамдардын, айбандардын тумшук жагындагы жыт сезүү, искөө органы. Уз кымыздын жыты, жакын отурган Элебестин мурдуна бур дей түштү (*Сыдыкбеков*). Ит мурдуна суу киргенде сүзөт (макал). Мурдумду тосуп тоонун закымына, Камчыны сермеп аттын такымына

(Кожомбердиев) [КТТС, 2019: 235].

Түрк тилинде: *burun* 1. Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı. 2. Bazı şeylerin ön ve sivri bölümü. 3. Karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü. 4. Kibir, büyümek [Türkçe Sözlük: 135].

Кыргыз тилинде: *ооз* 1. Адамдын жана жан жаныбарлардын тамактануучу мүчөсү. Ооздон чыккан сөз колдон учкан куш (макал). Оозу күйгөн үйлөп ичет (макал). Алдында турган кесени оозуна ала коюп кайра Марусяга сунду (Сыдыкбеков). 2. Түрдүү идиштердин же нерселердин моюн жагындагы же уч жагындагы ачыгы. Чаргын чаначты, чымчып буулган оозунан тутамдай кармап, чайкай баштады (Сыдыкбеков). Чоордун оозун тазалап, тарта баштаганда, Каныбек Жуманын маңдайына отура калды (Жантөшев). 3. Короого, коктуга, капчыгайга ж.б. кире бериш жери; дарбаза; кире бериштеги ачык жер [КТТС, 2019: 281].

Түрк тилинде: *ağız* 1. Yüzde, avurtlarla iki çene arasında, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye ve besinleri içine almaya yarayan boşluk. 2. Bu boşluğun dudakları çevrelediği bölümü. 3. Kapların veya içi boş şeylerin açık yanı. 4. Bir akar suyun denize veya göle döküldüğü yer, munsap. 5. Koy, körfez, liman, yol gibi yerlerin açık yanı. 6. Birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer, kavşak. 7. Kesici aletlerin keskin yanı. 8. Bir dilin sınırları içinde, bölgelere ve sınıflara göre değişen söyleyiş özelliği. 9. Birini yanıltmak, kandırmak amacıyla dolambaçlı bir takım sözler söyleme özelliği. 10. Bir bölge ezgilerinde görülen özelliklerin tümü. 11. Bazen «kez» anlamına gelir. 12. Üslûp, ifade özelliği. 13. (*tehlikeli şeyler için*) Pek yakın yer [Türkçe Sözlük: 29].

Кыргыз тилинде: *тил* I 1. Омурткалуу айбандардын жана адамдардын оозунун ичиндеги тамакты чайнап жутууга жардам берүүчү, анын даамын аныктоочу, ал эми адамдарда, андан тышкары, табыш чыгарууга катышуучу орган. Жылдызкандын эриндери кеберсип, тили оозуна батпай суусап жатат (Байтемиров). Тишиң түшүп, тил калган, Эби келбейт сүйлөөгө (Токтогул). 2. Сүйлөөгө, өзүнүн оюн айтып түшүндүрүүгө болгон жөндөмдүүлүк. Оолуктуруп

адамды, Чечен кылган тил болот (Тоголок Молдо). Тил арстан босогоңдо комдонгон, Байкабасаң өзүңдү да жеп койгон (Баласагын). 3. Коомдо байланышкатыш жасоонун, пикир алышуунун куралы болгон тыбыштык жана лексикограмматикалык каражаттардын системасы. Кыргыз тили. Орус тили. өлүү тилдер. 4. Жазуучунун, ар кандай чыгарманын, илимий эмгектердин, публицистиканын ж.б. түрдүүчө белгилер менен мүнөздөлүүчү, өз ара айырмалануучу стили, кеби. Газетанын тили. Адабий чыгарманын тили. Поэзиянын тили. Оозеки тил. Адабий тил. 5. сог. Керектүү маалымат алууга мүмкүн болгон туткун. Тилди алып келген Жапар болду (Баялинов). Ара ын тосуп алалы, чором, Тилди кармап алалы, чором! (Манас). 6. Сөгүү, сөгүп тилдеп айтылган сөз. Тил угуп калдык. Бекер тил укпайлы. 7. Ургулаганда, тартканда же какканда дабыш, үн чыгаруучу коңгуроонун, темир комуздун ж.б. ортосундагы аракетке келип туруучу металлдан жасалган бөлүгү, тилке сыяктанып чыгып турган тетиги. Коңгуроонун тили. Комуздун тили. 8. Кандайдыр бир нерсе жөнүндө кабарлаган билдирүү, жаңылык же башка нерселер жөнүндө алдын ала айтылган, маалымдалган кабар. Башчысы кайда, кайда деп, Кайнатам Карача хандан тил келет (Саринжи Бөкөй). Тандап элчи жиберип, Тил алмак болду тоюнда (Эл адабияты). Бир сагызган көңканын үстүнө коно калып шакылыктады эле: И, бу эмне деп жатат? деди Татыбек. Тил келээр да (Байтемиров). 9. Кимдир бирөөнүн акылын ойпикирин билдирген сөз, бирөө тарабынан айтылган акыл ой, кеңеш. Бул бир селсаяктын тилин ээрчигениңер эмне? (Турусбеков). үйүнө барып сүйлөшүп Тилге мыктап канайын (Эр Табылды). 10. эск. Кандайдыр бир буюмга, мекемеге ж.б. таандык болуп, анын көз карашын, ишмердүүлүгүн баяндап, чагылдырып туруучу басма сөз органы. «Эркин Тоо» кыргыз кедей кембагалдарынын тили болгон [КТТС, 2019: 493].

Тилчи, тилмеч, тиле, тилек, тилде, тилсиз, тилдүү ж.б. сөздөрдүн баары *тил* деген сөздөн келип чыгарын баарыбыз эле билебиз. Бирок ошол тил деген сөздүн өзү кандайча келип чыкканы айрым адистерден башкаларга маалим эмес. *Тил* деген сөз *ти+л* деген бөлүктөрдөн куралганын, андагы *ти* дегени

азыркы *de* деген сөзгө туура келерин, *-л* дегени сөз жасоочу мүчөсү экенин, жалпысынан *тил* деген сөз *деөчү* (*сүйлөөчү*) деген маанидеги сөз [Сейдакматов, 2005: 8].

Түрк тилинде: *dil* 1 Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ; tat alma organı. 2. İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan. 3. Bir çağa, bir gruba, bir yazara özgü söz dağarcığı ve söz dizimi. 4. Belli durumlara, mesleklere, konulara özgü dil. 5. Düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı. 6. Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak. 7. Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri. 8. Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek. 9. Anahtar. 10. Denize uzanan dar ve alçak kara parçası, berzah. 11. Sorguya çekilmek için yakalanan tutsak. 12. Büyük baş hayvanların haşlanıp pişirildikten sonra yenebilen dili. 13. Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası [Türkçe Sözlük: 230].

Кыргыз тилинде: *тиш* I 1. *анат.* Тамакты керте тиштөө, үзүп алуу жана майдалап чайноо үчүн кызмат кылуучу сөөк зат, ооз ичиндеги мүчө. Кашка тиш. Маңдай тиш. Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт (макал). Таш келсе чайна дептир тишиң барда, Тиштен соң чайнаганга айла кайда (Бегимкулова). 2. Соконун жана маланын жердин кыртышын тилүүчү, тырмап, майдалоочу миздүү, учтуу бөлүктөрү. Жаркжурк деп соко тиштер кыртыш тилип (Мидин). Кырк тиш мала шай болсун, Кыркакырка чубама (Осмонов) [КТТС, 2019: 502].

Түрк тилинде: *diş* 1. Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri. 2. Çark, testere, tarak gibi çentikli şeylerdeki çıkıntılarının her biri. 3. (sarımsak dilimi ve karanfil gibi diş benzetilen şeyler için) Tane. 4. Omurgalı hayvanların çenelerinde veya ilkel yapılı omurgalıların gırtlak ve ağızlarında bulunan kemiksi sert parçalar. 5. Bazı dantel ve işlemlerin kenarlarındaki yuvarlak sivri bölüm [Türkçe Sözlük: 235].

3.6. III бап боюнча жыйынтык

Кыргыз жана түрк тилдери тектеш тилдер экенине карабастан, алардын ортосунда бир топ айырмачылыктар дагы кездешпей койбойт. Мындай айырмачылыктардын болушунун бир канча себептери бар. Биринчиден, аталган тилдердин территориялык жактан бир-биринен алыс жайгашышы; экинчиден, бул тилдердин биринин түрк тилдеринин огуз тайпасына кириши, экинчисинин ушул тилдердин кыпчак тайпасына кириши; үчүнчүдөн, айрым орток түрк сөздөрүнүн бир тилде активдүү, экинчи тилде пассивдүү колдонулушу. Аталган окшоштуктар менен айырмачылыктар ишибиздин үчүнчү бөлүгүндө мисалдар менен берилди.

1. Кыргыз жана түрк тилдеринде дене мүчө аталыштардын негизинде жасалган сөздөр морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалат. Алар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн кызматын аткарат. Мисалы: *ич, таман, кулак, көз, ооз, бет, тил, баш, моюн, жүрөк, бел, боор, мурун, тиш, көөдөн, көкүрөк, киндик, кол, тизе, ээк, төш, карын.*

Салыштырылып жаткан эки тилде дене мүчө аталыштарына жалгануу менен жаңы сөздөрдүн жасалышында сөз жасоочу мүчөлөрдүн дагы кыргыз жана түрк тилдеринде өз ара окшоштуктары арбын кездешээрине күбө болдук. Мисалы, кыргыз тилинде сөз жасоодо өнүмдүү мүчө болгон *-чы* мүчөсү:

Кыргыз тилинде моюн сөзү түрк тилинде *boyun* формасында колдонулат. Аталган сөзгө жалгашкан кыргыз тилиндеги *-турук* мүчөсү түрк тилиндеги *boyun* сөзүнө фонетикалык *m-d* өзгөрүүсү аркылуу *-duruk* формасында жалганат. Мисалдардан көрүнүп тургандай эки тилде алардын ортосундагы маанилик жакындык дагы сакталып калган:

Жаңы сөз жасоонун морфологиялык жолу түрк тилдеринде сөз жасоонун эң активдүү жолу болуп эсептелет. Дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган сөздөрдө кыргыз жана түрк тилдери арасында айырмачылыктарды кездештирүүгө болот. Мисалы түрк тилинде сөз жасоонун морфологиялык жолу аркылуу жасалган *gözlük* сөзү кыргыз тилинде *көз айнек* сөз жасоонун

синтаксистик жолу аркылуу жасалат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарына байланыштуу жөнөкөй сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн синтаксистик жолу жөнүндө сөз кылганда татаал сөздөрдүн ичиндеги компоненттердин синтаксистик байланышын, ошондой эле татаал сөздөрдүн сүйлөмдөгү синтаксистик байланышын эске алыш керек. Ал эми бизге татаал сөздөрдүн ичиндеги компоненттердин синтаксистик байланышы маанилүү.

Кыргыз жана түрк тилдеринде дене мүчө аталыштарынын ортосудагы синтаксистик окшоштуктар катары калыптанган сөз айкаштары туурасында сөз кылууну туура көрдүк. Себеби, кыргыз жана түрк тилдери түбү бир тектеш тилдер болгондуктан дене мүчө аталыштары менен байланыштуу туруктуу сөз айкаштарында бир катар кызыктуу факты материалдар сакталып калгандыгы изилдөө мезгилинде белгилүү болду.

2. Сөз болуп жаткан кыргыз жана түрк тилдеринин ортосунда дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган туруктуу сөз айкаштарында бир катар айырмачылыктарды жолуктурууга болот. Мындай айырмачылыктар сөз айкаштары туюндурган маанилердин арасында түрдүү түшүнүктөрдү туюндуруп калганы изилдөөнүн жыйынтыгында белгилүү болду.

Жөнөкөй жана татаал сөздөрдү лексика-семантикалык жолу аркылуу анализге алуу өзгөчө орунда турат. Себеби татаал сөздөр да эки же андан көп компоненттерден турса да бир жөнөкөй түшүнүктү берет.

3. Семантикалык түрдүү компоненттерден турган татаал сөздөрдүн лексика-семантикалык тобуна жалпы колдонулуучу жана кеңири жайылган сөздөр кирет.

Бул бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр туюнткан маанилер кеңири илктөөгө алынды. Аларды ич ара бир нече маанилик топко бөлүп көрсөтсө болот: *темпоралдык, аскердик, техникалык, медициналык-анатомиялык, филологиялык, коомдук, географиялык, турмуш-тиричилик, курал-шайман, буюм, кийим-кечек, оюн, адамдын сапатын билдирген, туугандыкты,*

*зоологиялык, биологиялык, каада-салтка, ырым-жырымга, адамдын кесибин,
адамдын абалын туюнткан сөздөр.*

КОРУТУНДУ

1. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда изилдөө аркылуу эки тилдин ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктар аныкталды, теориялык негиздери менен калыптаныш тарыхына аналитикалык сереп жасалды.

Дене мүчө аталыштары тектеш тилдердин сөздүк курамындагы байыркы катмарды түзүп, баба тилдин дооруна барып такалгандыктан, мындай аталыштар кыргыз жана түрк тилинде да сөз жасоочу негизги булак болуп саналат.

Ошол эле маалда Түркия Республикасын бир кылымдан бери мамлекеттик тил катары тейлеп келген жана баш-аягы 100 млн.дон ашуун адам сүйлөгөн түрк тили үчүн башка тектеш тилдерге караганда алда канча өнүккөн, колдонууга ийкем, сөз жасоо мүмкүнчүлүгү бай система мүнөздүү. Түрк тилинде сөз жасоо жолдорунан морфологиялык жана синтаксистик жолу кеңири өнүккөн. Кыргыз жана түрк тилдеринин сөз маселесин изилдөөгө арналган А.Ержиласун, А.И.Моисеев, А.Н.Кононов, А.Н.Тихонов, А.Эржиласун, А.Ю.Самохин, Б.Аталай, Б.Орузбаева, Б.Сагынбаева, Б.Юнусалиев, С.Давлетов, С.Кудайбергенов, Т.М.Гарипов, Т.Садыков, Ж.Шүкүров, И.Абдувалиевдин, И.В.Альтман, М.Ергин, М.Хенгирмен, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, О.Демиржан, О.Демиржан, Э.В.Севоротян, П.А.Соболева, Р.С.Манучарян, С.К.Шаумян, Т.Гүленсойдун, орус жана жалпы тил илими боюнча В.В.Виноградов, Г.А.Смирнова, Е.А.Земская, Е.Л.Гинзбург, С.С.Белокриницкая ж.б.лардын илимий эмгектеринде ар кандай аныктамалар берилет.

Адам өзүн ааламдын борбору деп таанып билет. Адамдын дене мүчөсү анын өзүн да, курчап турган айлана-чөйрөсүн да кабылдоонун куралы болуп эсептелет. Бул жагынан дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын эң эски катмарын түзүп, аны байытуунун көөнө булактарынын бири деп табылат.

2. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын курам жактан иликтенип, алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү баскычтарга бөлүштүрүү аркылуу териштирилди. Аларга тиешелүү факты материалдар топтолду, такталды, ирээтке келтирилди, ар тараптан талдоо жүргүзүлүп, окшоштуктар менен айырмачылыктар аныкталды.

Дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары менен баскычтары сөз жасоонун диахрондук жактан калыпташкан, синхрондук жактан сөздүк курамын такай байытып турган жандуу система экенин тастыктайт.

Сөз жасоо тизмеги – уя тутумундагы маанилүү синтагматикалык бирдик, ал уңгулаш сөздөр арасындагы синтагматикалык катышты билдирет. *Сөз жасоо тизмеги* татаал бирдик катары өз кезегинде сөз жасоонун мындан да татаал бирдиги *сөз жасоо уясынын* курамына кирет. Бул жагынан сөз жасоо уясы сөз жасоо тизмегинин жыйындысы катары кызмат өтөйт.

Сөз жасоо уясы – бир уңгудан тараган туунду сөздөрдүн жыйынтыгы. Сөз жасоо уясындагы сөздөр уңгулаш сөздөргө жатат. Мисалы: *боор – боордо – боордош – боордоштуу; боордо – боорлоп – боордоп – боордот – боордуу* ж.б.

Ар бир сөз жасоо уясында бир гана уңгу болот. Уңгу – сөз жасоо уясынын негизги компоненти. Уңгусу жок сөз жасоо уясын түзүү мүмкүн эмес.

Уңгу сөз жасоодо өзгөчө мааниси, белгилүү кызматы бар тилдик бирдик. Ал баарынан мурда сөз жасоодо уңгулаш сөздөрдүн өзөгүн түзгөндүгү менен аныкталат. Сөз жасоо процессинде уңгу сөздүн лексикалык маанисин бейнелейт да, бир лексикалык мааниден экинчи лексикалык маанинин жасалышына негиз болот. Уңгу сөздүн лексикалык маанисинин негизинде туунду сөздүн жаңы мааниси жасалат. Мисалы: *баш+чы, баш+тык, баш+кар, баш+та* ж.б. Бул сөздөрдүн баарынын маанисинде жакындык бар, себеби алардын баарынын жасалышына *баш* сөзү негиз болот.

3. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалып, жаңы түшүнүктөрдү атоодо арбын колдонулат.

Дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочторду жасоодо

синтаксистик жол өзгөчө орунду ээлейт. Синтаксистик жол аркылуу жасалган ар бир татаал сөз структура-семантикалык биримдикти түзөт. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан 94 татаал зат атооч жасалган. Алар маани жактан нагыз зат атоочторду, абстрактуу түшүнүктөрдү жана адамга карата айтылган аталыштарды билдирет.

Жаңы сөз жасоонун морфологиялык жолу түрк тилдеринде эң активдүү жолу болуп эсептелет. Дене мүчө аталыштары аркылуу жасалган сөздөрдө кыргыз жана түрк тилдери арасында айырмачылыктарды кездештирүүгө болот. Мисалы, түрк тилинде морфологиялык жолу аркылуу жасалган *gözlük* сөзү кыргыз тилинде жасоонун синтаксистик жолу аркылуу жасалган *көз айнек* сөзүнө шайкешет.

4. Кыргыз жана түрк тилинде мейкиндик жана мезгилдик факторлордон улам дене мүчөлөрүн атоодо бири-бирине дээрлик окшобогон жаңы лексикалык бирдиктер пайда болгон. Буга мисал кылып дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздү *темпоралдык, аскердик, техникалык, медициналык-анатомиялык, филологиялык, коомдук, географиялык, турмуш-тиричилик, курал-шайман, буюм, кийим-кечек, оюн, адамдын сапатын билдирген, туугандыкты, зоологиялык, биологиялык, каада-салтка, ырым-жырымга, адамдын кесиби сыяктуу* маанидеги келдтирүүгө болот.

5. Салыштырылып жаткан эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар менен айырмачылыктар аныкталды.

Дене мүчө аталыштары кыргыз жана түрк тилинин лексикасын тарыхый планда изилдөөдө кызыктуу илимий булак болуп бере алат. Кыргыз жана түрк тилдеринде фонетикалык ажырым арбын кездешет. Тектеш тилдердин арасында мындай ажырымдардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Кыргыз жана түрк элинде тарыхый, диний жана тилдик жакындык болгондуктан, дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал

сөздөрдө жалпылыктар өтө көп. Андай болсо да, ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгү да жок эмес. Мындай окшоштук жана айырмачылыктар тилде мыкты деңгээлде чагылдырылган.

Кыргыз жана түрк тилдери тектеш тилдер экенине карабастан, алардын ортосунда бир топ айырмачылыктар дагы кездешпей койбойт. Мындай айырмачылыктардын болушунун бир канча себептери бар. Биринчиден, аталган тилдердин мейкиндик жактан бири-биринен алыс жайгашышы; экинчиден, бул тилдердин бири түрк тилдеринин огуз тобуна, экинчиси кыргыз-кыпчак тобуна кириши; үчүнчүдөн, айрым орток түрк сөздөрүнүн бир тилде активдүү, экинчи тилде пассивдүү колдонулушу.

Жыйынтыктап айтканда, «Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр» деп аталган диссертациялык ишибиз өз максатына жетип, алдыга коюлган милдеттерди аткардык деген ойдобуз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев. – Б.: 2008
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / И. Абдувалиев, Т. Садыков. – Б.: 1997.
3. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфография. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] / Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Б.: Кыргызстан, 1998. 256 б.
4. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфография. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] / Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Б.: Кыргызстан, 1998. 256 б.
5. Абдулдаев Э. Кыргыз орфографиясынын эрежелери [Текст] / Э.Абдулдаев, Д. Исаев. – Ф.: Мектеп, 1977. 119 б.
6. Абдулдаев Э. Кыргыз тили [Текст] / Э.Абдулдаев, А.Жапаров, Б.Орузбаева. – Ф.: Мектеп, 1968
7. Абдулдаев Э. Кыргыз тили [Текст] / Э.Абдулдаев, А.Турсунов. – Ф.: Мектеп, 1976
8. Абдыжапар уулу М. Академик Б.М. Юнусалиевдин омонимия табиятын иликтөөдөгү айрым пикирлери [Текст] / Абдыжапар уулу М. // Кыргыз тили жана адабияты. - 2007. - № 12. Б.39-42
9. Абилгалиева М.Х. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков [Текст] / М.Х. Абилгазиев. Автореф. дис. канд. филол. наук. — Алма-Ата, 1992
10. Адскова Т.П. Субстантивы адъективного склонения в системе словообразовательных гнезд современного русского языка [Текст] / Т.П. Адскова. Дис. канд. филол. наук. — Алматы: 1993
11. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст] – Б.: Авразияпресс, 2009
12. Азыркы кыргыз тили [Текст] – Б.: 2015.

13. Антонов Н.К. Именное словообразование в якутском языке [Текст] / Н.К. Антонов. Автореф. дис. канд. филол. наук. — Л., 1952
14. Ахматов Т. Тил илимине киришүү [Текст] / Т.Ахматов, Ж.Мукамбаев, С.Иманалиев. – Ф.: Мектеп, 1978
15. Ахматов Т.К. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика [Текст] / Т.К.Ахматов, Ж.Мукамбаев. – Ф.: Мектеп, 1978
16. Ахматов Т.К. Жалпы тил илими [Текст] / Т.К.Ахматов. – Ф.: Мектеп, 1986
17. Ахматов Т.К. Кыргыз тили: Фонетика, лексика [Текст] / Т.К.Ахматов, С.Өмүралиева. – Ф.: Мектеп, 1990
18. Ахунджанова К.Ю. О словообразовании в узбекском языке на базе русско-интернациональной лексики [Текст] / К.Ю. Ахунджанова. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Ташк., 1973
19. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика [Текст] / Т.Аширбаев. – Б.: 2000
20. Бабич С.Г. Семантико-деривационные отношения в словообразовательных гнездах русских имен существительных (на материале лексики со значением «погода») [Текст] / С.Г. Бабич Дис. канд. филол. наук. – Киев: 1988
21. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках [Текст] / Д.Х. Базарова. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Москва: 1966
22. Байтүрсынов А. Тил такылымы [Текст] / А. Байтүрсынов. – Алматы: Ана тили, 1992
23. Бакаев Ч.Х. Язык азербайджанских курдов [Текст] / Ч.Х. Бакаев. – Москва: Наука, 1965
24. Балакаев М. Казак тилинин грамматикасы [Текст] / М. Балакаев. – Алматы, 1941

- 25.Баскаков Н. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова [Текст] / Н.Баскаков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. - Т.IV. Лексика. 1952
- 26.Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 4.2. [Текст] / Н.А. Баскаков – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1952
- 27.Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. – Вып.2. Имена. [Текст] / И.А.Батманов. – Казань, 1939. – 289 стр.; Вып. 3. Глагол и отглагольные имена [Текст] / И.А.Батманов. – Ф.: 1940
- 28.Батманов И.А. Современный киргизский язык [Текст] / И.А.Батманов. – Ф.: Киргосиздат, 1944
- 29.Бегалиев К., Сауранбаев Н. Казак тилинин грамматикасы [Текст] / К. Бегалиев, Н. Сауранбаев. — Алматы, 1944
- 30.Бегалиев К., Сауранбаев Н. Казак тилинин грамматикасы. (Педучилищеге арналкан). 2-басылуы [Текст] / К. Бегалиев, Н. Сауранбаев. – Алматы: Каз. мемл.оку кұрал. басп., 1948
- 31.Бекмурзаева С. Словообразование имен существительных в современном кумыкском литературном языке [Текст] / С. Бекмурзаев. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Тб., 1981
- 32.Валиханова Р.Е. Сопоставительное исследование соматизмов казахского и русского языков [Текст] / Р.Е. Валиханова. Дис. канд.филол.наук. — Алматы, 1995
- 33.Василевич А.Я. Словообразовательные гнезда корней слов со значением мышления в современном украинском языке [Текст] / А.Я. Василевич. Дис. канд. филол. наук. - Запорожье, 1984
- 34.Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию [Текст] / Г.О. Винокур // Избранные работы по русскому языку. – Москва: Учпедгиз, 1959. С. 440-441
- 35.Гак В. Г. Языковые преобразования [Текст] / В. Г. Гак. – Москва: 1998. 768 с.

36. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке [Текст] / Ф.А. Ганиев. – МИСАЛЫ: Наука, 1982. – 158 с.
37. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке [Текст] / Ф.А. Ганиев. – Казан: Татар. кн. изд-во, 1974
38. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование [Текст] / Т.М. Гарипов. – Уфа, 1959
39. Гинзбург Е.Л. Исследование гнезд сложных слов в русском языке на базе аппликативной модели [Текст] / Е.Л. Гинзбург. Автореф. канд. филол. наук. – Москва: 1967
40. Гинзбург Е.Л. Исследование гнезд сложных слов на базе аппликативной модели [Текст] / Е.Л. Гинзбург. – Москва: 1967
41. Гинзбург Е.Л. Понятие словообразовательного гнезда [Текст] / Е.Л. Гинзбург // Проблемы структуры слова и предложения. - Пермь, 1974. С. 35-40
42. Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис [Текст] / Е.Л. Гинзбург. – Москва: Наука, 1979
43. Головин Б.Н. Введение в языкознание [Текст] / Б.Н. Головин. – Москва: ВШ, 1979
44. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка [Текст] / А.Г. Гулямов. Автореф. дис. докт. филол. наук. I. Аффиксация. – Ташкент, 1955
45. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / Жогорку окуу жайларынын филология фак. Студенттери үчүн окуу китеби. – Ф.: Мектеп, 1980. -236 б.
46. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка [Текст] / Н.К. Дмитриев – Москва: – Л., 1948
47. Древнетюркский словарь [Текст] / под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М.Щербака. –Л.: Наука, 1969

48. Дыйканов К. Кыргыз тили таблица түрүндө [Текст] / К. Дыйканов. – Алматы, 1989
49. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили [Текст] / А. Жалилов. – Б.: Кыргызстан, 1996
50. Жаналина Л.К. Номинация и словообразовательные отношения [Текст] / Л.К. Жаналина: Спецкурс. — Алматы: АГУ им. Абая, 1993
51. Жаналина Л.К. Номинация как форма речевой деятельности [Текст] / Л.К. Жаналина. Автореф. дис. докт. филол. наук. — Алматы, 1994
52. Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков [Текст] / Л.К. Жаналина — Алматы: Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования им. Ы.Алтынсарина, 1998
53. Жидебаев К. Анатомические названия в казахском языке [Текст] / К. Жидебаева. Автореф. дис. канд. наук. –Алма-Ата, 1977
54. Жүбанов К. Казак тили жөниндеги зерттеулер [Текст] / К. Жүбанов. – Алматы: Ғылым, 1966
55. Зализняк А.М. Структурно-семантический анализ словообразовательного гнезда бить [Текст] / А.М. Зализняк. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Ташк., 1981
56. Земская Е.А. К уточнению понятия «словообразовательное значение» [Текст] / Е.А. Земская // АПРС. Ч. 2. - Самарканд, 1991. - С. 3-7
57. Земская Е.А. О комплексных единицах системы синхронного словообразования [Текст] /// Акт. пробл. рус. словообразования. - Ташк., 1978. - С. 29-35
58. Земская Е.А. О парадигматических отношениях в словообразовании [Текст] / Е.А. Земская // Русский язык. Вопросы его истории современного состояния. Виноградовские чтения И-УИИИ. – Москва: Наука, 1978. - С. 63-77
59. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия [Текст] / Н.И. Ильминский. – Казань: 1861

60. Исабекова Г.А. Формально-семантическая структура словообразовательных гнезд глаголов говорения [Текст] / Г.А. Исабекова. Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1993
61. Кадырбаева Р.А. Структура словообразовательных гнезд с исходным словом - именем существительным в современном русском языке [Текст] / Р.А. Кадырбаева. Дис. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1985
62. Кажибеков Э.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в турецких языках (явление синкретизма) [Текст] / Э.З. Кажибеков. – Алма-ата: Наука, 1985
63. Казарян М.Б. Соотношения словообразовательных парадигм в сфере гипонимии (на материале русских имен существительных) [Текст] / М.Б. Казарян. Дис. канд. филол. наук. - Ереван, 1990
64. Казем-Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка [Текст] Второе издание / А. Казем-Бек – Казан, 1846
65. Калиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке [Текст] / Б. Калиев. — Алматы: Мектеп, 1996
66. Калыбаева А. Етистиктин лексика-грамматикалык сипаты [Текст] / А. Калыбаева. — Алматы: Ғылым, 1971
67. Карпухина Т.П. Структура СГ абстрактных и конкретных существительных в современном английском языке [Текст] / Т.П. Карпухина. Дис. канд. филол. наук. – МИСАЛЫ: 1989
68. Карымшакова А.Т. Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери [Текст] макалалар жыйнагы / А.Т. Карымшакова. – Б.: 2009
69. Кенесбаев С, Жиенбаев С. Казак тили грамматикасы. Бөлім I.3-рет басылуы [Текст] / С. Кенесбаев, С. Жиенбаев. — Алматы: Каз. бирик. мемл. басп., 1945
70. Кенесбаев С. Казак тили. Морфология. 8-9-10 кл. [Текст] / С. Кенесбаев. – Алматы: Казмембас, 1939

71. Клобукова Л.П. Словообразовательное гнездо и словообразовательная парадигма [Текст] / Л.П. Клобукова // Русский язык в школе. – Москва: 1983. №5. – С. 80-81
72. Колесникова В.Д. Названия частей тела человека в алтайских языках [Текст] / В.Д. Колесникова // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Л.: Наука, 1972. – С. 71-103
73. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка [Текст] / А.Н. Кононов. – Москва: -Л., 1956.
74. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова [Текст] / Е.С. Кубрякова. – МИСАЛЫ: Наука, 1981
75. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр [Текст] / С. Кудайбергенов. – Ф., 1966
76. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст] - Ф., 1980
77. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст] - Ф., 1864
78. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]. – Б.: AVRASYA PRESS, 2010
79. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. А.Акматалиев. – Б. «Полиграфбумресурсы», 2019. – 800 б.
80. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. Э.Абдулдаев. – Ф.: Мектеп, 1969
81. Қазіргі қазақ тілінің сөз жасам жүйесі [Текст] / — Алматы: Ғылым, 1989.
82. Лукашевич Е.В. Лексико-семантическая структура словообразовательных гнезд с исходным полисемантическим существительным в современном русском языке [Текст] / Е.В. Лукашевич. Дис. канд. филол. наук. — Алма-Ата, 1990
83. Лыков А.Г. Клечковская Г.А. Гнездо как высшая словообразовательная единица (к вопросу о соотношении и классификации единиц русского словообразования) [Текст] / А.Г. Лыков // Русская словообразовательная синтагматика и парадигматика. - Краснодар, 1991. - С. 67-78
84. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Лексикология [Текст] / Ж.Мамытов, З.Кулумбаева. – Ф.: Кыргызстан, 1971

85. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология [Текст] / Ж. Мамытов. – Б.: Жэка, 1999
86. Манкеева Ж. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка [Текст] / Ж. Манкеева. - Алма-Ата: Ғылым, 1991
87. Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. (Учеб. пособие для филол. фак. вузов) [Текст] / Р.С. Манучарян. – Ереван: 1981
88. Манькина С.С. Аффиксы, образующие имена существительные и прилагательные в турецком языке [Текст] / С.С. Манькина. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Москва: 1954
89. Махмуд Кашгари .Түрк тилдеринин сөздүгү [Текст] / Махмуд Кашгари; котор. Т.Токоев, К.Кошмоков. – Б.: 2011. – 1-т.
90. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Часть I. Фонетика и этимология [Текст] / П.М. Мелиоранский. – С-ПБ.: 1894
91. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина [Текст] / П.М. Мелиоранский. – С-ПБ.: 1899
92. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери [Текст] / К.Г. Менгес. – Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 2000
93. Михайлова И.Д. Словообразовательное гнездо с вершиной круг [Текст] / И.Д. Михайлова. Автореферат. канд. дисс. – МИСАЛЫ: 2001
94. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке [Текст] / А.И. Моисеев – Л.: Изд-во. Ленинградского университета, 1987
95. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении [Текст] / К.М. Мусаев. - МИСАЛЫ: Наука, 1975
96. Нажимов А. Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке [Текст] / А. Нажимов. Автореф. дис. канд. филол. наук. — Нукус, 1971

97. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование [Текст] Учеб. Пособие для филол. Спец. Ун-тов. / В.Н. Немченко. - МИСАЛЫ: Высш.шк, 1984
98. Оралбаева Н. Казак тилиндеги етистиктин аналитикалык форманттарынын кұрылысы мен макынасы [Текст] / Н. Оралбаева. — Алматы: Ғылым, 1979
99. Оралбаева Н. Сөзжасамдык саты. Казак тил билиминин өзекти мәселелери [Текст] / Н. Оралбаева // Абай атынд. АЛМУ — Алматы:, 1998. - 3-б.
100. Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги жалпы элдик негиздери жөнүндө [Текст] / Б.О.Орузбаева. - Ф.: 1968
101. Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер [Текст] / Б.О.Орузбаева. – Ф.: 1958
102. Орузбаева Б. Сөз [Текст] / Б.О.Орузбаева. – Б.: 1994. – 259 б.
103. Орузбаева Б.О. Лингвистикалык терминдердин кыргызча- түркчө, түркчө-кыргызча сөздүгү [Текст] / Б.О.Орузбаева, Б.Сагынбаева. – Б.: 2004
104. Орузбаева Б.О. Словообразование в кыргызском языке [Текст] / Б.О.Орузбаева. – Ф.: Илим, 1964
105. Орузбаева Б.О. Сөз курамы [Текст] / Б.О.Орузбаева. – Б.: Мектеп, 2000
106. Өмүралиева С. Кыргыз тили. Лексика [Текст] / С. Өмүралиева. – Б.: Мектеп, 2000
107. Плужникова Т.И. Типология гнезд и семантическая структура производных от названий времен года в современном русском языке [Текст] / Т.И. Плужникова. Дис. канд. филол. наук. – Киев, 1989
108. Пугачев ИА. Структура словообразовательной парадигмы названий лиц в современном русском языке [Текст] / ИА. Пугачев. Дис. канд. филол. наук. – Москва: 1987

109. Реформатский А.А. Введение в языкознание [Текст] / А.А.Реформатский. – Москва: Аспект Пресс, 1998
110. Сагынбаева Б. Азыркы түрк тилдериндеги морфологиялык парадигматика [Текст] / Б.Сагынбаева. – Б.: 2006
111. Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк тилдериндеги лексикалык жалпылыктар [Текст] / Б.Сагынбаев // Кыргыз-Түрк Манас ун-ти илимий журн. – 2008. –Б. 134-140
112. Садвакасов Г. Словообразование имен существительных в современном уйгурском языке [Текст] / Г. Садвакасов. Автореф. дис. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1956
113. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика [Текст] / Т.Садыков. – Б.: Бийиктик, 2006.
114. Садыков Т. Кыргыз-түрк салыштырма грамматикасынын негиздери [Текст] / Т.Садыков, Б.Сагынбаева. – Б.: 2010
115. Садыков Т., Токтоналиев К.Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология [Текст] / Т.Садыков, К. Токтоналиев. – Б.: Имак Офсет, 2015.
116. Самохин А.Ю. Словообразовательные гнезда в медицинской терминологии [Текст] / А.Ю. Самохин. Дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1990
117. Сартбаев К. К. Тил илиминин маселелери [Текст] / К. К. Сартбаев. – Ф.: [б. и.], 1987. 43 б.
118. Сауранбаев Н. Казак тили. (Педучилищеге арналкан). Лексика. Фонетика. Морфология. Синтаксис [Текст] / Н.Сауранбаев. — Алматы: Каз. мемл.оку-пед. басп., 1953
119. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке [Текст] / Э.В. Севортян. – Москва: Изд-во вост. лит., 1962
120. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке[Текст] / Э.В. Севортян. - МИСАЛЫ: Изд-во вост. лит., 1962

121. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке [Текст] / Э.В. Севортян. – МИСАЛЫ: Изд-во Наука, 1966
122. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) [Текст] / Э.В.Севортян. - МИСАЛЫ: Наука, 1974
123. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүүсү [Текст] / К.Сейдакматов. – Ф.: Илим, 1982
124. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К.Сейдакматов. – Ф.: Илим, 1988
125. Сейдакматов К. Сөздөр кантип жаралган? [Текст] / К. Сейдакматов . – Б.: 2004
126. Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан. – Б.: 2004. – 232 б.
127. Собиров С. Словообразовательные парадигмы в гнездах имен существительных наименований лица в современном русском языке [Текст] / С.Собиров. Дис. канд. филол. наук. – МИСАЛЫ: 1990
128. Соболева П.А. Моделирование словообразования [Текст] / П.А. Соболева // Проблемы структурной лингвистики, 1971. - М., 1972. С. 165-212
129. Современный русский язык [Текст] Под ред. В.А. Белошапковой. Изд-е второе, испр. и дополн. – Москва: Высшая школа, 1989
130. Ташауов Э.С. «Кодекс Куманикус» тилиндеги соматикалык атаулар және олардын лексика-семантикалык топтары [Текст] / Э.С. Ташауов. Филол. ил. канд. дис. – Алматы, 1995
131. Терентьев М.А. Грамматика Турецкая, Персидская, Киргизская и Узбекская [Текст] / М.А. Терентьев. Книга первая. – С-ПБ.: 1875
132. Тихонов А.Н. Гнездо однокоренных слов как многоуровневая единица языка [Текст] / А.Н. Тихонов // АПРС- Самарканд, 87. С.3-8.

133. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка [Текст] / А.Н.Тихонов. - Самарканд: Изд-во СамГУ, 1971
134. Тихонов А.Н. Семантические проблемы изучения словообразовательного гнезда [Текст] / А.Н. Тихонов // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. – Москва: 1974. С. 118-120
135. Тихонов А.Н. Словообразовательный ряд как комплексная единица системы словообразования [Текст] / А.Н. Тихонов // АПРС Материалы республиканской научно-практической конференции. Ч.И. Самарканд, 1991. - С. 2-5
136. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка [Текст] / А.Н.Тихонов. - МИСАЛЫ: 1985
137. Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка [Текст] / А.Н.Тихонов. - МИСАЛЫ: 1978
138. Турбекова С.А. Эмоционально-оценочные существительные со значением лица как объект художественного перевода [Текст] / С.А. Турбекова. Автореф. дис. канд. филол. наук. — Алматы, 1998
139. Тыныстанов К. Биздин тил. Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп [Текст] / К.Тыныстанов. –Ташкент: 1927.
140. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика и принципы ее описания [Текст] / И.С. Улуханов – Москва: Наука, 1977
141. Хамраев Б.Д. Типология словообразовательных цепочек наименований лица в современном русском языке [Текст] / Б.Д. Хамраев. Дис. канд. филол. наук. – Москва: 1987
142. Шукуров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр – Ф.: 1955. 79-бет.
143. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Глагол) [Текст] / А. М. Щербак. – Л: Наука: 1981.

144. Ыскаков А., Аханов К. Қазақ тілі грамматикасы. I бөлім. 2-рет басылуы [Текст] / А. Ыскаков, К. Аханов. — Алматы: Қаз. мемл. оқу-пед. басп., 1953
145. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер [Текст] / Р.Эгембердиев. – Б.: 2007
146. Юдахин К.К. Нужны ли в новом алфавите буквы Қ, Ғ. [Текст] / К.Юдахин // 1940, №105
147. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках [Текст] / А.А.Юлдашев. – МИСАЛЫ: 1965.
148. Юлдашев А.А. К характеристике тюркских сложных слов [Текст] / А.А.Юлдашев. – Б.: 1971.
149. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке [Текст] / А.А. Юлдашев. - МИСАЛЫ: Изд-во АН СССР, 1958
150. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: развитие корневых слов [Текст] / Б.М.Юнусалиев– Ф.: Кирг. гос. уч. пед. изд-во, 1959
151. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Ф.: 1971. 291 бет.
152. Юсупова Н.Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке [Текст] / Н.Г. Юсупова Дис.канд. филол. наук. – Москва: 1980 – 211 стр.
153. Язык и действительность: Сборник научных трудов памяти В.Г. Гака. М, Ленанд, 2007. – 640 с.
154. Ağakay M.A. Kelime Yapma Yolları [Текст] / М.А. Ağakay. – İstanbul, 1943
155. Akın C. Eski Türkçe ile Kırgızca Arasındaki Söz Varlığı Üzerine [Текст] / С.Акин // Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Genç Türkologlar Sempozyomu Bildirileri. – Bişkek, 2008.- 11-21- б.
156. Aksan D. Anlam Bilimi ve Türk Anlam Bilimi [Текст] / D.Aksan. – Ankara, 1971

157. Aksan D. Dil, Anlam, Sözcük. (Anlambilim ve Sözcükbilim Konuları) [Текст] / D.Aksan. - Eskişehir, 1991
158. Aksan D. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim 1, 2, 3 [Текст] / D.Aksan. – Ankara: 1982
159. Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü [Текст] / Ö.A.Aksoy. - İstanbul, 1995
160. Aksu N. Türkiye Türkçözü - Kırgız Türkçözü Sözdüğü [Текст] / N.Aksu, A.Işık - İstanbul: MEB Yay., 1997
161. Atabey İ. Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin Kelime Grupları Bakımından Karşılaştırılması [Текст] / İ.Atabey. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara: 1998
162. Atalay B. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme [Текст] / B. Atalay. – İstanbul, 1942
163. Atalay B. Türkçede kelime yapma yolları [Текст] / B. Atalay. İstanbul, 1946
164. Aydın M. Dil Bilim El Kitabı – Temel Kavram ve Konular [Текст] / M.Aydın. – Bişkek: Avrasya Yayınları, 2004
165. Banguoglu T., Türkçenin Grameri, Ankara: 1995.
166. Baskakov A.N. Büyük Türkçe-Rusça Sözlük [Текст] / A.N.Baskakov, N.P.Golubeva, A.A.Kamileva, K.M.Lyubimov, F.A.Salimzyanova, R.R.Yusipova. – İstanbul, 1994.
167. Buran, A. Çağdaş Türk Lehçeleri [Текст] / A.Buran, E.Alkaya. – Elazığ, 1999
168. Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi [Текст] / A.Caferoğlu -İstanbul, 1984
169. Ceritoğlu M. Kırgız Türkçesinin Şekil Bilgisi [Текст] / M.Ceritoğlu. Doktora Tezi, Çanakkale, 1998
170. Cumakunova G. Kırgızca-Türkçe Sözlük [Текст] /G.Cumakunova. – Bişkek:Manas Üniversitesi Yayınları, 2005
171. Doğan M. Büyük Türkçe Sözlük [Текст] / M.Doğan. – İstanbul, 2001

172. Duymaz E. Türkçede Anlam Bilgisi [Текст] /E.Duymaz, A.Turan.- İstanbul, 2006
173. Ercilasun A.B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, [Текст] / A.B.Ercilasun. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004
174. Ercilasun A.B. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü [Текст] / A.B.Ercilasun.- 1.Cilt: Kılavuz Kitap, – Ankara: 1991,1183 б. 2. Cilt: Dizin, – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992
175. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü [Текст] / H.Eren. – Ankara: 1999
176. Ergin M. Türk Dil Bilgisi [Текст] / M.Ergin.- İstanbul: Bayrak Basımevi, 1997
177. Gülensoy T. Türkçe el kitabı, -Ankara:2000.
178. Gülensoy T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlerin Köken Bilgisi Sözlüğü. [Текст] / T.Gülensoy. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007
179. Günay D. Sözcükbilime Giriş [Текст] / D.Günay. -İstanbul, 2007
180. Güncel Türkçe Sözlük [Текст] / – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,11.Baskı, 2011
181. Güneş S. Türk dil bilgisi, -İzmir:1997.
182. Hengirmen M. Türkçe dil bilgisi, -Ankara:1995.
183. Karaağaç G. Dil, Tarih ve İnsan. [Текст] / G.Karaağaç. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2005
184. Karaağaç G. Türkçenin Dil Bilgisi. – [Текст] / G.Karaağaç. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2012
185. Kaşgarlı Mahmut, Diwanu Lugati't-Turk (Türk Dilleri Divanı) Çeviri: Mustafa S.Kaçalin [Текст] / Kaşgarlı Mahmut (Çeviri: Mustafa S. Kaçalin). – İstanbul, 2008
186. Koç N. Yeni Türkçe Dil Bilgisi [Текст] / N.Koç. – Ankara: İnkılap Kitabevi, 1993
187. Naskalı G.E. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu [Текст] / G.E.Naskalı. – Ankara: 1997

188. Nişanyan S. Türkçenin Soyağacı (Etimolojik Sözlük) [Текст] / S.Nişanyan. - İstanbul, 2005
189. Ölmez M. Türk Dilleri: Giriş [Текст] / M.Ölmez, T.Tekin. – İstanbul: Simurg Yayınları, 1999
190. Özsoy S. Genel Dilbilim I-II [Текст] / S.Özsoy.- Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011
191. Topaloğlu A. Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken [Текст] / A.Topaloğlu. - İstanbul, 1989
192. Türkçe İmla Kılavuzu, [Текст]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009
193. Türkçe Sözlük I-II [Текст] / – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 8. Baskı, 1988
194. Türkçe Sözlük I-II [Текст] / – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. baskı, 2005
195. Uulman S. Anlambilimi (Çeviren: Ahmet Kocaman) [Текст] / S.Uulman. – Ankara: 1978
196. Wilson J. Dil ve Anlam. Çeviren :Recep Songün [Текст] / J.Wilson. – İzmir, 1988
197. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü I-II (Çeviren: A.Taymas) [Текст] / K.Yudahin. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998
198. Yusuf Has Hacıp. Kutadgu Bilig (Çeviren: R.R Arat) [Текст] / Yusuf Has Hacıp. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959